

HRVATSKA U SREDNJOJ EUROPI

KULTURNI TRANSFERI IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA

ZBORNIK U SPOMEN **JULIJA BENEŠIĆA**

UREDILI: PATRYCJUSZ PAJĄK, MACIEJ FAŁSKI

HRVATSKA U SREDNJOJ EUROPI

HRVATSKA U SREDNJOJ EUROPI

KULTURNI TRANSFERI IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA

ZBORNİK U SPOMEN **JULIJA BENEŠIĆA**

UREDILI: PATRYCJUSZ PAJĄK, MACIEJ FALSKI

Recenzentice
Cvijeta Pavlović
Krystyna Pieniążek-Marković

Glavni urednik
Jakub Ozimek

Lektorica i korektorica
Ivana Previšić

Kazalo imena
Ana Marković

Idejno rješenje naslovnice
Anna Gogolewska

Naslovna ilustracija
Vilko Gecan, *Cinik* (1921)
Foto Goran Vranić © Nacionalni muzej moderne umjetnosti, Zagreb

Grafičko oblikovanje stranica
Dariusz Górski

Knjiga je tiskana uz financijsku potporu Sveučilišta u Varšavi i Fakulteta za polonistiku Sveučilišta u Varšavi

Publikacija pod licencom Creative Commons Attribution 3.0 PL (CC BY 3.0 PL)
(potpuni sadržaj predložka dostupan je na: <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode>).

Patrycjusz Pająk, Sveučilište u Varšavi, ORCID 0000-0003-1313-6890
Maciej Falski, Sveučilište u Varšavi, ORCID 0000-0002-5610-5608

ISBN 978-83-235-6407-2 (tisak)   ISBN 978-83-235-6415-7 (pdf online)
ISBN 978-83-235-6423-2 (e-pub)   ISBN 978-83-235-6431-7 (mobi)

Izdavačka kuća Sveučilišta u Varšavi
Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7
e-pošta: wuw@uw.edu.pl
internetska knjižara: www.wuw.pl

1. izdanje, Varšava, prosinac 2024.

Tisak
POZKAL

Sadržaj

Tomislav Vidošević <i>Predgovor</i>	7
Maciej Falski <i>Hrvatska i kulturni transferi u posthabsburško doba. Uvod u problematiku</i>	9
Benešićologija	
Tea Rogić Musa <i>Julije Benešić i njegovi kritičari. Prilog kritičkoj bibliografiji</i>	21
Josip Jagodar <i>Suradnja Julija Benešića i Vojeslava Molèa u međuratnom i poslijeratnom razdoblju (1928. – 1957.)</i>	39
Anita Gostomska <i>Pisma Julija Benešića Czesławu Jastrzębiec-Kozłowskiom. Uvod</i>	61
Pojedinci u procesu diskontinuiteta	
Patrycjusz Pająk <i>Šešir Oktavijana Miletića u svjetlu frejdizma</i>	75
Janusz Szablewski <i>Između Vuka i strukturalizma. Stjepan Ivšić prema starim i novim lingvističkim pristupima</i>	93
Ewa Szperlik <i>Ogledi o jugoslavenstvu i Srednjoj Europi u očima umjetnika – homo politicusa. Memoari Ivana Meštrovića Uspomene na političke ljude i događaje</i>	101

Boris Senker

*U agoniji: zagrebačka građanska elita između održavanja tradicije
i prihvatanja novih obrazaca* 119

Antonina Kurtok

Srednja Europa u odabranim putopisima Miroslava Krleže 137

Kulturne prakse u međuratno doba**Krešimir Mićanović**

Jedinstvenost i različitost. Bilješke o književnom jeziku (1918–1941) 155

Dragan Damjanović

*Promjena granica 1918. i hrvatska arhitektura – novi centri, novi uzori,
novi stilovi* 175

Ewa Wróblewska-Trochimiuk

*Revolucijska imaginacija 1918. godine. Hrvatsko hrvanje
s europskim kontekstom* 203

Kazalo imena 217

Predgovor

Julije Benešić (1883. – 1957.) upisao se u povijest kao kazališni aktivist i kritičar, prevoditelj i promicatelj književnosti, no i kao pisac, jezikoslovac i pedagog, te je bez sumnje najistaknutija ličnost u razvoju hrvatsko-poljskih kulturnih veza između dvaju svjetskih ratova. Iako je u Poljskoj boravio osam godina kao kulturno-prosvjetni delegat Kraljevine Jugoslavije, Benešić je posebno zaslužan za promicanje hrvatskog jezika i razvoj kroatistike na Varšavskom sveučilištu.

Ondje je, djelujući kao lektor hrvatskoga jezika, uspio prevesti i objaviti na poljskom jeziku djela velikana hrvatske književnosti poput Ivana Gundulića, Ivana Mažuranića, Ive Vojnovića, Ive Andrića i Miroslava Krležu. Benešić je također preveo mnoga djela poljskih književnika na hrvatski jezik, a posebno je zaslužan za izvedbe poljskih dramskih pisaca u zagrebačkom Hrvatskom narodnom kazalištu. Benešićeva kronika *Osam godina u Varšavi* (1981.), svojevrsni dnevnik njegova života u Poljskoj od 1930. do 1938., pruža nam zanimljiv uvid u dramatična previranja i zbivanja u Varšavi tridesetih godina dvadesetog stoljeća iz očiju stranca, što čini Benešićevo djelo važnim iz društvenog i iz povijesnog gledišta.

Često je Julije Benešić bio neopravdano zaboravljan usprkos njegovu doprinosu u području kulture, književnosti i dramskih umjetnosti. Stoga, uzimajući u obzir da je dugi niz godina živio i radio upravo u Varšavi, iznimno mi je zadovoljstvo što je u spomen 65. godišnjice njegove smrti ovdje, na Varšavskom sveučilištu, organiziran 2022. godine znanstveni skup *Hrvatska u Srednjoj Europi. Kulturni transferi između dvaju svjetskih ratova*, koji je okupio brojne istaknute hrvatske i poljske predavače i znanstvenike.

Razdoblje između dvaju svjetskih ratova, kojemu su posvećeni radovi i istraživanja predstavljeni na tom znanstvenom skupu, vrlo je dinamično i puno burnih kulturnih i društvenih promjena kako u Hrvatskoj tako i u Poljskoj. U ovim neizmjerljivo vrijednim radovima prikazane su kulturne poveznice Hrvatske

i Poljske, dvaju bliskih i prijateljskih društava, ali i širi kulturni kontekst Srednje Europe, u koji su smještene naše dvije zemlje.

Bila mi je velika čast sudjelovati u organizaciji toga znanstvenog skupa, koji ne bi zaživio bez predanog rada Instituta za zapadnu i južnu slavistiku i pomoći Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske, kao i brojnih znanstvenih istraživača iz Hrvatske i Poljske koji su sudjelovali na skupu.

Maciej Falski

Sveučilište u Varšavi

ORCID 0000-0002-5610-5608

mfalski@uw.edu.pl

Hrvatska i kulturni transferi u posthabsburško doba. Uvod u problematiku

Sažetak: U tekstu se problematiziraju kulturni transferi, kao relevantan pojam za opisivanje dinamike društvenih procesa. Osobito u slučaju multietničkih država, kao što su bile Austro-Ugarska Monarhija i Kraljevina Jugoslavija, pojmovlje koje proizlazi iz društvenih i političkih praksi nacionalnih država, nije relevantno. Postavlja se pitanje promjena u kulturnom polju nakon pada Austro-Ugarske. U procesu političke promjene akteri u književnom i lingvističkom polju pokušavaju pratiti premještanje težišta od bivših centara moći prema novima. Tekst pokušava pružiti novi model interpretacije tih procesa, a ujedno uvodi u složenu problematiku zbornika.

Ključne riječi: kulturni transferi, Austro-Ugarska, međuratno razdoblje, društvene prakse

U povijesnoj i književnopovijesnoj periodizaciji 1918. godina doživljava se kao stanovita cezura odnosno vremenski orijentir promjene. Bez sumnje, posljedica kapitulacije centralnih velesila slom je dotadašnjega višestoljetnog europskog poretka i potreba uspostavljanja nove političke organizacije na kontinentu. Nestanak Austro-Ugarske Monarhije u središtu Europe oslobodio je prostor za ekspresiju emancipacijskih nacionalnih pokreta, ali ujedno i za sukobe koji su dosad bili relativno utišani zbog dominacije Beča i Budimpešte. Na jugu bivše Monarhije niknula je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je proglašena, donekle, iz nužde, a na ideološkom planu naslanjala se na pokrete aktivne na hrvatskom i slovenskom prostoru od polovice XIX. stoljeća i donosila je nadu života u vlastitoj državi. Ne samo politička povijest, već i sinteze književne povijesti, prikazuju 1918. kao prekretnicu i početak takozvanoga međuratnog razdoblja, izdvojenoga u zasebno kulturno razdoblje.

Iz perspektive društvene povijesti, međutim, s pravom se može postaviti pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta na području kulture, prisjećajući se da je simbolička vremenska granica ujedno i način stvaranja interpretacije prošlosti u poželjnom pravcu. Periodizacija kulturnih razdoblja uvijek je upitna jer nastaje u određeno vrijeme u određenim sredinama. Dovoljno se prisjetiti

koliko su se ilirci trudili prikazati svoje djelovanje kao svojevrsan početak, te da se kasnije, čak i do našeg doba, djelovanje Ljudevita Gaja interpretiralo kao prekretnica, pa čak i samonikla pojava. Najnovija istraživanja na tom polju otkrivaju, pak, kontinuitet u odnosu na takozvano predilirsko doba.¹ Primjera je bezbroj, od mitologizacije bitke na Kosovu polju u srpskoj imaginarnoj povijesti do partizanskog mita revolucije, stvaranoga i službeno nametanog od 1945. u Jugoslaviji. Simbol početka i prekretnice uvijek skriva određeni diskurs, a njegova je zadaća podupirati interpretaciju prošlosti i postaviti temelje interpretaciji budućeg razvoja.²

Lakše je odrediti simboličke granice političkoj povijesti, gdje igraju ključnu ulogu u legitimizaciji novog poretka. Proglašenje nove države 1. prosinca 1918. stvorilo je okvir za promjene i nove uvjete javnog djelovanja; politički se centar moći premjestio po prvi put u hrvatskoj povijesti u Beograd, koji počinje igrati ulogu glavnog grada Kraljevine, dok su do rata tu ulogu imali Beč i Budimpešta. Čini se da se prekretnički značaj te godine dosljedno naglašava istodobno u zajedničkoj jugoslavenskoj povijesti, kao i s nacionalnog gledišta. U prvoj se interpretaciji isticalo ostvarivanje „vlastite“ države i stvaranje slobodnoga zajedničkog prostora nakon dokinuća dominacije stranih velesila, Njemačke i Mađarske. U drugoj se, pak, naglašavao ulazak – u upitnim okolnostima – u političku zajednicu čiji se okvir smatrao opasnim za opstanak hrvatskog suvereniteta. U obama slučajevima Austro-Ugarska kao da nestaje s vidika iza zatvorenih vrata svršene prošlosti, vraćajući se jedino kao avet u Krležinim djelima. Međutim, kad se uzima u obzir kulturološka perspektiva i društveni procesi, dojam prekretnice i početka postaje upitan.³

S pravom se može sumnjati u jednoznačnost vremenski uvjetovanih simbola i postaviti pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta kulturnih praksi. Glavni je problem, na koji se osvrće većina autora i autorica zastupljenih u monografiji, promjena političkih centara nakon 1918. Drugim riječima, pita se što se mijenja u društvenom polju premještanjem centra političke, ali i ekonomske i, donekle,

¹ Simboliku početka u narativu iliraca opisala je Maria Dąbrowska-Partyka u članku: *Semioza „początku“ a modelowanie procesu historycznoliterackiego*, u: ista, *Świadectwa i mistyfikacje*, Kraków 2003, 47–68.

² Jurij Lotman je u jednom od svojih eseja naglasio ulogu početka u semiotičkom procesu. Lotmanova se interpretacija odnosila na tekst, ali s pravom je možemo primijeniti i na interpretaciju povijesnog procesa, odnosno narativa koji stvara jednu proširenu vrstu teksta upravo u semiotičkom smislu. J. Lotman, *O modelującym znaczeniu „końca“ i „początku“*, u: *Semiotyka kultury*, ur. E. Janus, M. R. Mayenowa, Warszawa 1977.

³ O širem kontekstu promjene u gledanju na Austro-Ugarsku pisala je Catherine Horel, isto tako kao o uspostavljanju perspektive u kojoj se potonula Monarhija opisivala kao glavni krivac i tamnica naroda. C. Horel, *Introduction. La fin de l'Autriche-Hongrie: réflexions sur l'Europe centrale après 1918*, „Les cahiers Irice“ 13 (2015) 1, 5–19.

kulturne moći u Beograd. Znači li to prekid dosadašnjih veza, odustajanje od već uhodanih staza, ili se, pak, može uočiti kontinuitet otprije ustaljenih obrazaca društvene mobilnosti? Problem je složen, i ne odnosi se samo na djelovanje pojedinaca nakon 1918., već i na oblikovanje predodžbe „vlastitog“ prostora u sferi imaginarnih praksi. Dobro je opisana uloga predodžbi u društvenoj slici semantički obilježenog prostora. Imaginarni koncept vlastitog prostora smatra se važnijim čak i od realnoga političkog područja koje pripada određenoj zajednici, i ključan je za definiranje identiteta, a ujedno i političkih ciljeva.⁴ U hrvatskom je slučaju ogromnu ulogu odigrao pojam Trojedne Kraljevine, koji je opisivao zamišljen nacionalni prostor unatoč realno postojećim administrativnim podjelama.⁵ Poznato je i da se terminima poput Mediteran ili Balkan koristi prvenstveno kao semantičkim skupovima koji, opisujući prostor, upisuju u njega određene konotacije, i tako pozicioniraju pošiljatelja poruke u društveni kontekst. Važno je, stoga, pokrenuti raspravu o tome je li se nakon 1918. dogodila promjena upravo u društvenim predodžbama vezanim za položaj Hrvatske, odnosno, je li imaginacija išla ukorak s politikom.

Pojam kulturnih transfera pomaže u potrazi za odgovorom na tako postavljeno pitanje. On se, ponajprije, odnosi na fenomen difuzije ideja i znanja, ključan za razumijevanje bilo koje kulturne sredine,⁶ a tim više onih policentričnih i višekulturnih, što je hrvatski slučaj i u Austro-Ugarskoj, i u Kraljevini SHS. Upravo je politički policentrizam i višestruka povezanost karakterizirala prostor na kojem su bili aktivni hrvatski intelektualci, umjetnici i kulturni radnici u objema državama. Primjer profesionalnih biografija arhitekata pokazuje da je mobilnost osnovni pojam u području njihova djelovanja, i to ne samo u osobnoj dimenziji, u smislu stjecanja profesionalnoga iskustva i stručne spreme u različitim sredinama, već i što se tiče prijenosa znanja, tehnologija, umjetničkog ukusa, utjecaja na prostor.⁷ Značajno je, na primjer, upravo u odnosu na arhitekturu, formiranje zajedničkoga umjetničkoga izraza na području Austro-Ugarske, a tako

---

⁴ Eugen Weber, u paradigmatskom eseju uvrštenom u čuveni ciklus *Les Leux de mémoire*, opisuje upotrebu pojma *l'Hexagone* [dosl. šesterokut], koji se od početka 60-ih godina počeo koristiti kao sinonim za Francusku paralelno s procesom dekolonizacije – oblik šesterokuta, naime, odgovarao je francuskim državnim granicama u Europi, na koje je svedena nekadašnja imperijalna velesila. E. Weber, *L'Hexagone*, u: *Les lieux de mémoire* 3, ur. P. Nora, Paris 1997, 1171–1190.

⁵ Usp. A. Kobylińska, M. Falski, M. Filipowicz, *Obcy czy obywatel? Słowianie a przemiany konstytucyjne w monarchii habsburskiej w latach 1860–1861*, Kraków 2015, 71.

⁶ Usp. Z. Blažević, *Kulturni posrednici i kulturni transferi u ranom novom vijeku – Janez Vajkard Valvasor i Pavao Vitezović Ritter*, u: *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka*, ur. M. Karbić et al., Zagreb 2014, 279–297.

⁷ Sjajan primjer arhitekata aktivnih na području Hrvatske i umreženih unutar austrougarskih relacija opisuje Dragan Damjanović u knjizi *Otto Wagner i hrvatska arhitektura*, Zagreb 2020.

i dominantna uloga takvih centara, kao što su bili Prag, Beč i München.⁸ Sjever Monarhije i jug bili su višestruko povezani posredstvom (uglavnom) čeških investitora i arhitekata, dok su se hrvatski budući arhitekti i inženjeri vrlo često utjecali u Prag i Beč da bi stekli znanje, kontakte i ugled.

Što je također značajno, pojam se transfera usmjerava na dinamičnost društvenog polja. Pomaže u razumijevanju različitih pravaca mobilnosti i difuzije; upravo procesualnost suzbija jednoznačan dominantni položaj graničnih simbola. U kulturnim tijekovima teško da postoje čvrste i neumoljive granice. Predodžba transfera sugerira preuzimanje, presađivanje, ali i kasnije slobodno prerađivanje određenih kulturnih i ideoloških sadržaja.⁹ U hrvatskoj književnoj povijesti govori se o dvama najznačajnijim centrima formiranja modernista, Pragu i Beču, iako je Antun Gustav Matoš, kao predvodnik te generacije, proveo više godina u Beogradu, što je utjecalo na njegov (ne samo) književni profil. Generacija palitelja mađarske zastave iz 1895. protjerana je upravo u spomenutu austrijsku i češku prijestolnicu, dok su mlađi, Miroslav Krleža i August Cesarec, jedno vrijeme tražili kontakte i svoje mjesto u novome glavnom gradu, u srpskoj/jugoslavenskoj sredini kada su ih dočekale neprilike u Zagrebu. Boravak u drugoj sredini neupitno donosi promjenu u subjektu i njegovu retroaktivnom djelovanju na okolinu, što još jednom pokazuje temeljni značaj kategorije transfera.

Navedenim je primjerima cilj pokazati mozaičnu sliku kulturnih obilježja, povezanu s hrvatskim iskustvom u objema državama. Jasno je, također, da se to hrvatsko iskustvo ne može razumjeti isključivo u granicama hrvatskoga političkog prostora. Trojedna Kraljevina, ili današnje granice Hrvatske, nisu dovoljne ni za formiranje, ni za kulturnu, ideološku i umjetničku ekspresiju pojedinaca koji su djelovali u javnom prostoru. Kako je sjajno predočio A. G. Matoš u jednom od svojih briljantnih eseja, autarkična narodna kultura ili ne postoji, ili je krajnje uboga i repetitivna.¹⁰ To nam još jednom dokazuje da je pitanje kulturnih transfera u širem prostoru itekako relevantno za opisivanje i shvaćanje jednoga kulturnog razdoblja hrvatske, ali time i srednjoeuropske povijesti. Ujedno i osporavanje 1918. godine kao prekretnice opravdava upotrebu odrednice „posthabsburško doba“ ne samo u temporalnom već i kvalitativnom

⁸ Usp. *Architects and Their Societies. Cultural Study on the Habsburg-Slavic Area (1868. – 1938.)*, ur. A. Kobylínska, M. Falski, Warszawa 2021.

⁹ U principu, pojam se kulturnih transfera u filološkoj znanosti koristio za opisivanje dinamike i ujedno je omogućavao proširivanje polja discipline i uključivanje elemenata drugih polja, kako što je povijest i/ili ekonomija. Dinamika i polidimenzionalnost stoje također u fokusu istraživanja ovog zbornika. Usp. H.-J. Lüsebrink, *Les Transferts Culturels: Théorie, Méthodes d'approche, Questionnements*, u: *Transfert: Exploration d'un champ conceptuel*, ur. P. Gin, N. Gozer, W. Moser, Ottawa 2014, 25–48.

¹⁰ A. G. Matoš, *Narodna kultura*, u: *Sabrana djela*, sv. 14: *Vidici i putovi. Naši ljudi i krajevi*, ur. D. Tadijanović, Zagreb 1973, 267–271.

smislu. Prostor se bivše Monarhije opisuje i kao postimperijalni s dominantnim procesom disolucije dosadašnjih interakcija i razmjene, ne samo u području ekonomije, kako piše Ravi Abdelal, već u gotovo svim drugim vidovima društvenih aktivnosti. Svakako, dominantna je, prema navedenom autoru, „nacionalna mobilizacija“, prisutna u javnom životu nekoliko dekada prije Prvog svjetskog rata.¹¹

Posthabsburško opisuje razdoblje nakon pada Monarhije, no još uvijek obilježeno njezinom prisutnošću, baštinom cijeloga jednog civilizacijskog kruga, iza kojega, s uvjerenjem u to, ne stoje toliko ideologije i/ili politički projekti, već određeno kulturno-formativno iskustvo i, prije svega, zajednički centri i zajednički otvoren kulturni prostor. U nekim radovima odrednica se *posthabsburško* odnosi na određen tip države, koja čuva habsburški pristup nacionalnom pitanju i građanskom sudjelovanju u javnom životu; najčešće je u pitanju Čehoslovačka, međutim, i Kraljevina SHS (kasnije Jugoslavija) mogla bi se smatrati nasljednicom Austro-Ugarske, pogotovo glede njezine integracije dobrog dijela te komplicirane situacije u odnosu na etničko, vjersko i participativno pitanje.¹² Zagreb, koji se već mogao smatrati nacionalnim središtem, nije imao dovoljan kapacitet centralizacije u odnosu na ostale centre. Biografski i kulturnopovijesni argumenti opravdavaju propitivanje kulturnih transfera u jednom razdoblju koje se može smatrati prijelaznim, a koje je obilježeno najvažnijim dostignućima Julija Benešića u pogledu njegova hrvatsko-poljskog aktivizma, i stoga je upravo Benešićeva figura bila dobar poticaj istraživanju potencijala naslovne problematike.¹³

Značajno je što se kulturni transferi, doduše ne eksplicitno, spominju kao samorazumljiva vrijednost, čak i ontološka pretpostavka u književnopovijesnom kontekstu takozvane starije hrvatske književnosti (i kulture uopće), dok se istraživači, kao i sami sudionici novijeg doba ustrajno trse očuvati čvrste granice toga

---

¹¹ R. Abdelal, *Purpose and Privation: Nation and Economy in Post-Habsburg Eastern Europe and Post-Soviet Eurasia*, „East European Politics and Societies“ 16 (2002) 3, 898–933.

¹² Vidi raspravu o posthabsburškom nasljeđu u političkom smislu u: P. Ther, *Czechosłowacja jako państwo pohabsburskie. Rozważania o ciągłości dziejów przed i po 1918 roku*, „Kwartalnik Historyczny“ 2 (2018), 529–537.

¹³ Ta je višeautorska monografija nastala velikim dijelom na temelju izlaganja održanih na međunarodnom znanstvenom skupu *Hrvatska u Srednjoj Europi. Kulturni transferi između dvaju svjetskih ratova* (znanstveni skup u spomen 65. obljetnice smrti Julija Benešića), održanom 6. – 7. listopada 2022. u Varšavi u suorganizaciji Instituta za zapadnu i južnu slavistiku, Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske i Veleposlanstva Republike Hrvatske u Poljskoj. Benešićeva je biografija donekle egzemplarna za pitanje mobilnosti i idejnih transfera u prostoru i vremenu, i to na (post)habsburškom području, koje se kasnije ponekad poistovjećuje s pojmom Srednje Europe. Upravo je život i rad Julija Benešića sjajan primjer kretanja srednjoeuropskim prostorom i djelovanja u različitim sredinama, od kojih je svaka odigrala ulogu u njegovoj formaciji.

što se predstavlja kao hrvatsko.¹⁴ Pojmovi kao *latinitet*, *emulacija*, *presadivanje*, *višejezičnost*, *utjecaj* osnovni su pokazatelji starijeg razdoblja. Međutim, sinteze novije književnosti eliminiraju većinu toga što ne spada u stereotipno opisan hrvatski identitet, zasnovan, prije svega, na jeziku. Dobar je primjer tisak i povijest novinstva u XIX. stoljeću, pri čemu se „Kraljski Dalmatin“ i Gajeve „Novine Horvatske“ navode kao prvi i najznačajniji časopisi u periodu kada su obrazovani ljudi zapravo višejezični, kad izlaze listovi poput „Agramer Zeitung“ ili „Lune“, i kad je bečka opereta uzor brojnim adaptacijama i pre-radama, popularnim širom Monarhije. Tim bi se primjerima moglo pridodati više slučajeva purifikacije, koja ujedno osiromašuje sliku kulturne dinamike novijeg doba; i latiniteta starijih autora, koji se doživljava kao prednost i znak uključivanja u tijekove transnacionalne europske komunikacijske zajednice. Istovremeno se upotreba njemačkog u stvaralaštvu i prepiske pisaca XIX. stoljeća prešućuju ili guraju u pozadinu. Izgleda kao da je književna povijest pratila političku, idući s njom ukorak; u vrijeme nacionalne homogenizacije također preuzima leksik i pojmovlje političke ideologije u izgradnji njoj odgovarajućega diskursa. Književnost moderne zaključuje proces opisivanja nacionalnog prostora i zacrtavanja granica prema „stranom“, „tuđem“, koje se ne može integrirati u matičnu kulturu.¹⁵

Antropološki i narativni preokret u humanističkim znanostima obratili su pozornost na kulturni i društveni kontekst svih praksi, također i književnih i lingvističkih, koje se ne mogu više čitati kao zatvorena područja. Postavlja se, dakle, pitanje kulturnih transfera u novije vrijeme, u razdoblju kada politički centri doživljavaju potresne promjene i premještanje kako u stvarnom tako i u imaginarnom prostoru. Politički se centar moći prenosi iz Srednje Europe na Balkan, mijenjajući stoljetne prakse i smjerove razmjene. Kakve su, dakle, promjene u kulturi i kakav je odgovor intelektualaca u Hrvatskoj odnosno kulturnih radnika? Što se mijenja kad se mijenjaju granice „vlastitog“ prostora?

Desetak se autor(ic)a odazvalo pozivu da pokušaju odgovoriti na to pitanje. Zanimljivu sliku pružaju tekstovi posvećeni odabranim aspektima Benešićeve biografije, a njegova je uloga bila i izravnim povodom za stvaranje ovog zbornika. Naime, u svim trima radovima, čiji su autori Tea Rogić Musa, Josip Jagodarić i Anita Gostomska, dominantno se osjeća djelovanje posthabsburške mreže i relacija. U toj perspektivi Varšavu, glavni grad obnovljene poljske države, može se smatrati produžetkom predratnih uhodanih zagrebačko-krakovskih

¹⁴ Ideja za provjeravanje kulturnih transfera u međuratnom razdoblju rodila se upravo kao odjek projekta *Predmoderna hrvatska kultura u europskoj kulturi: kontakti i transferi*, koji vodi Dolores Grmača sa Sveučilišta u Zagrebu (IP-2020-02-5611 Econtra).

¹⁵ Usp. M. Falski, *Porządkowanie przestrzeni narodowej. Przypadek chorwacki*, Warszawa 2008.

pravaca. S jedne strane, Varšava se rijetko spominje kao interesantno mjesto hrvatskim autorima prije Prvoga svjetskog rata jer su se poljsko-hrvatski kontakti odvijali unutar zajedničke države, s druge, pak, dvije novoosnovane političke jedinice, Poljska i Kraljevstvo SHS, željele su uspostaviti kontakte u cilju stvaranja protuteže njemačkoj i ruskoj dominaciji. U toj staro-novoj konstelaciji Benešić ostaje usidren u Zagrebu i hrvatska sredina mu je osnovna koordinata. Čak i kao službeni predstavnik Kraljevine, koji osniva *Jugoslavensku knjižnicu* u Poljskoj, ostaje vezan za hrvatsku sredinu, što se vidi i u pismima koje komentiraju autori zastupljeni u zborniku. Benešićeva pozicija ide u prilog analizi složenih odnosa u jugoslavenskoj diplomaciji, pogotovo po pitanju kulturne politike i osobne lojalnosti.

Tekstovi skupljeni u sljedećem dijelu tematiziraju poziciju pojedinih intelektualaca u novozacrtnom kulturnom polju nakon 1918. Korifeji hrvatske, ustvari i SHS-ovske/jugoslavenske scene, na različite načine pristupali su pitanju recepcije i diseminacije idejnih sadržaja. Ne iznenađuje što film donosi univerzalni odgovor na novo poslijeratno preuređenje transfernih pravaca u području kulture. Dapače, film se koristi relativno otvorenim sustavom znakova koji nisu toliko ovisni o nacionalnoj sredini i otvaraju se recepciji nadgraničnih utjecaja i ideja. Prema Patrycjuszu Pająku, Miletićevo filmsko ostvarenje odgovara tadašnjoj fascinaciji nesvjesnim i može se čitati u retorici frojdzizma. Zanimljivo bi bilo analizirati jezik filmske ekspresije u komparaciji s književnim, gdje pitanje jezika i semantičkih naslaga igra ogromnu ulogu, međutim, treba imati na umu da se radi o dvama različitim diskursima.

Tradicionalno se dosta pozornosti posvećuje Miroslavu Krleži – s pravom jer je za nj međuratno razdoblje najproduktivnije vrijeme, a ujedno u njegovu se višeslojnom opusu zrcale brojni procesi ondašnjeg društva. Oba teksta posvećena Krležinu opusu prikazuju tog autora u dvojnomo odnosu prema austrougarskom naslijeđu s jedne, a novim idejama s druge strane. Za Borisa Senkera i Antoninu Kurtok u pitanju je srednjoeuropski prostor, koji je inače Krleža deklarativno odbacivao, i otvaranje utjecajima i zapadne građanske kulture, i socijalističke revolucionarne imaginacije. Krleža, a s njim i jedna generacija lijevo orijentiranih hrvatskih intelektualaca, ostaje u tom dvojnomo odnosu i traži odgovore na izazove novog doba izvan svoje sredine. Kad je Krleža bio u usponu, Ivan Meštrović je već uživao ugled svjetski poznatog kipara. U analizi Meštrovićevih uspomena, prema Ewi Szperlik, novi prošireni prostor jugoslavenske države postupno se sužavao, a jugoslavenska se ideologija mimoišla s interesima beogradskih elita. Meštrovićeva biografija ilustrira propadanje mogućnosti intenzifikacije relacija i između hrvatskih i srpskih sredina, a s tim i upitnost jugoslavenske države u procesu integracije novosjedinjenih prostora. Zanimljivo je gledati Meštrovićevu evoluciju od „preteče i proroka jugoslovenstva“ (prema

jednom eseju Marijana Marjanovića) do skeptika i, ustvari, povratnika u okrilje hrvatskog identiteta.

Dok se arhitektura i film koriste relativno univerzalnim kodovima, jezikoslovlje i književnost bave se partikularnim kontekstom i razlikama koje su u srcu nacionalnih, što znači ekskluzivnih, identiteta. Poseban je slučaj povijest oblikovanja srpsko-hrvatskoga, odnosno hrvatsko-srpskoga jezičnog standarda tijekom XIX. stoljeća, preko njegove (neuspjele) standardizacije i nametanja kao državnog idioma do rastakanja zamišljenog jedinstva i prihvaćanja razlika, doduše ne bez otpora, uz pomoć višeznačnih pojmova i jezičnih varijanti. Krešimir Mićanović pokazuje paradoks da se upravo u međuratno doba može primijetiti usko povezivanje pitanja jezika i identiteta u hrvatskoj sredini, suprotno dominantnoj tendenciji prije Prvoga svjetskog rata. Čini se da se područje lingvistike dijelom zatvara za transfere upravo u doba nakon 1918., usredotočujući se na razlike, identitet i dokazivanje hrvatske posebnosti.¹⁶

Nove su granice postavile nove smjerove djelovanja hrvatskih arhitekata. Dragan Damjanović pokazuje zanimljive podatke iz međuratnog razdoblja, koji pridonose također interpretaciji mobilnosti te skupine u doba Monarhije. Nakon 1918., što je vrlo značajno, gotovo prestaju kontakti s mađarskom sredinom, odnosno Budimpeštom, dok je Beč zadržao svoj prestiž još do 1930., dok je djelovao naraštaj odgojen u bečkim i praškim atelijerima, i dok je bečki ukus utjecao na pojam dobrog stila. Međutim, nove su granice prisilile i na nova odredišta školovanja stručnjaka, koji češće studiraju u Dresdenu, Berlinu i Parizu, i profesionalne karijere. Budući da gotovo nestaje s tržišta konkurencija čeških i austrijskih arhitekata, hrvatski profesionalci dobivali su više ugovora na širem području nove države. Zanimljivo je vidjeti, prema Damjanovićevoj analizi, kako se prakse – i narativ stvaran na njihovu temelju – razlikuju u području arhitekture s jedne, a jezika i književnog života s druge strane. Tema je to koja bi zahtijevala veću i dublju raspravu. Može se osjetiti, doduše, da su predodžbe kreirane u moderno doba, koncentrirane na jezik kao glavni čimbenik identiteta, uvelike pridonijele nacionalnom ekskluzivizmu i oblikovanju ideala zatvorenih granica, dok su druga društvena područja otvorenija, što, primjerice, pokazuje područje arhitekture.

Tekst Ewe Wróblewske-Trochimiuk zatvara knjigu, ali zapravo tematizira krucijalan problem u preoblikovanju srednjoeuropskog prostora i mjesta Hrvatske u njemu. Autorica analizira sjećanje na prosvjede koji su izbili u Zagrebu u prosincu 1918., u prijelomnom trenutku, nekoliko dana nakon proglašenja nove države. Narativ je o prosvjedima brzo postao predmet nacionaliziranja.

---

¹⁶ Proizvodnja razlika, odnosno naglašavanje čak i sitnih diferencijalnih elemenata, karakterizira nacionalizme koji su od polovine XIX. stoljeća sve do u međuratno doba radili na stvaranju granica i učvršćivanju svojih pozicija u (nekad) zajedničkom prostoru. Usp. P. Judson, *Imperium Habsburgów. Wspólnota narodów*, prev. S. Patlewicz, Warszawa 2017, 453.

Za vrijeme prve Jugoslavije, čim su se političke prilike pogoršale, priča o prosvjedima gubila je revolucionarni naboj i pretvarala se u sliku prvoga hrvatskog protesta protiv proglašenja zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca. Ta se interpretacija kristalizirala za vrijeme NDH i kasnije, 90-ih. Međutim, izvori prikazuju događaj pun značenja, koji je koncentrirao u sebi ideološke i političke elemente koji su tada kružili Srednjom Europom, i koji se nisu nikako mogli svesti pod nazivnik nacionalnog prosvjeda.

Čini se da je postepena nacionalizacija društvenog prostora postala značajkom posthabsburškog razdoblja. S druge strane, takva je tendencija karakterizirala gotovo sve komunikacijske sredine ondašnje Europe. Dva desetljeća nakon uspostavljanja novog poretka svjedoče o trajnosti kulturnih veza u posthabsburškom području, no ujedno upravo to razdoblje nagovješćuje zatvaranje granica i dezintegraciju zajedničkog prostora nakon 1945., što se najsnažnije vidi u jezičnoj politici i književnom životu. Kako će se pokazati, tek u osamdesetima niz intelektualaca, poput Milana Kundere i Drage Jančara, trudit će se oživjeti viziju otvorenoga prostora Srednje Europe, koji je stoljećima činio dominantno područje kulturnih, društvenih i ekonomskih transfera.

Literatura:

- Abdelal, Ravi, *Purpose and Privation: Nation and Economy in Post-Habsburg Eastern Europe and Post-Soviet Eurasia*, „East European Politics and Societies“ 16 (2002) 3, 898–933.
- Blažević, Zrinka, *Kulturni posrednici i kulturni transferi u ranom novom vijeku – Janez Vajkard Valvasor i Pavao Vitezović Ritter*, u: *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka*, ur. M. Karbić et al., Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2014, 279–297.
- Dąbrowska-Partyka, Maria, *Semioza „początku“ a modelowanie procesu historycznoliterackiego*, u: *ista, Świadectwa i mistyfikacje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003, 47–68.
- Damjanović, Dragan, *Otto Wagner i hrvatska arhitektura*, FF Press, Zagreb 2020.
- Falski, Maciej, *Porządkowanie przestrzeni narodowej. Przypadek chorwacki*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
- Horel, Catherine, *Introduction. La fin de l’Autriche-Hongrie: réflexions sur l’Europe centrale après 1918*, „Les cahiers Iricé“ 13 (2015) 1, 5–19.
- Judson, Peter, *Imperium Habsburgów. Wspólnota narodów*, prev. S. Patlewicz, Bellona, Warszawa 2017.
- Architects and their Societies. Cultural Study on the Habsburg-Slavic Area (1868–1938)*, ur. A. Kobylińska, M. Falski, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.
- Łotman, Jurij, *O modelującym znaczeniu „końca” i „początku”*, u: *Semiotyka kultury*, ur. E. Janus, M. R. Mayenowa, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977.
- Lüsebrink, Hans-Jürgen, *Les Transferts Culturels: Théorie, Méthodes d’approche, Questionnements*, u: *Transfert: Exploration d’un champ conceptuel*, ur. P. Gin, N. Gozer, W. Moser, University of Ottawa Press, Ottawa 2014, 25–48.
- Matoš, Antun Gustav, *Narodna kultura*, u: isti, *Sabrana djela*, sv. 14: *Vidici i putovi. Naši ljudi i krajevi*, ur. D. Tadijanović, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb 1973, 267–271.
- Ther, Philipp, *Czechosłowacja jako państwo pohabsburskie. Rozważania o ciągłości dziejów przed i po 1918 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 2 (2018), 529–537.
- Weber, Eugen, *L’Hexagone*, u: *Les lieux de mémoire* 3, ur. P. Nora, Gallimard, Paris 1997, 1171–1190.

Croatia and Cultural Transfers in the Post-Habsburg Periods. An Outline of the Problem

The text problematizes the category of cultural transfers as a concept that is relevant for describing the dynamics of the social process. Especially for the multi-ethnic states, like the Habsburg Monarchy or the Kingdom of Yugoslavia, concepts related to the reality of a national state are not relevant. The category of cultural transfers helps, thus, to understand changes in the cultural field after the collapse of the Austria-Hungary. The paper focuses on the question of how the change of activities of various actors in the literary or linguistic field answers the problem of the shift of power from the old centres to the new ones. A new interpretative model is proposed, alongside with the introduction to the collective publication.

Keywords: cultural transfers, Austria-Hungary, social practices, interwar period

Benešićologija

Tea Rogić Musa

Leksikografski zavod Miroslav Krleža

ORCID: 0000-0002-5341-1423

tea.rogic@lzmk.hr

Julije Benešić i njegovi kritičari. Prilog kritičkoj bibliografiji

Sažetak: U radu se, na temelju opsežnih istraživanja predmetnih kataloga o osobama iz međuratnog razdoblja, iznosi izbor iz kritika djela i javnoga djelovanja Julija Benešića neposredno prije Prvoga svjetskoga rata i u međuraću. Očekuje se od rada dvojak prinos: ponajprije recepciji Benešićeva djela u matičnoj kulturi, a potom i analizi hrvatske međuratne kritike, i književne, i kazališne, i izravno ideološke. Analiza kritičke recepcije razlikuje se od analize književnoga teksta u užem smislu, i ima specifična ograničenja koja proizlaze najprije iz činjenice da se mora pregledati i proučiti golema građa. U nizu priloga koji, iz današnje vizure, nevjerodostojno svjedoče o Benešiću, svi su ipak svjedoci vremena i uvjerljiv dokaz da je razumijevanje temporalnosti bitan korak književnopovijesnoga posla. Zakoračivši tako i u teoriju o povijesti književnosti, polazi se od dedukcije, da eksplikativnoj sintezi prethodi poman uvid u građu, prema kojoj ipak valja sačuvati distancu, da bi se na koncu ponudio književnopovijesni zaključak. Budući da već postoji u novije doba u hrvatskoj i poljskoj kulturi niz članaka i rasprava koji uspostavljaju čvrstu dijakroniju recepcije literature o Benešiću (ne, dakle, njegova opusa izravno), povratak ranoj kritici i odjeku u suvremenika u doba kad je Benešić bio usred svojih najaktivnijih godina držimo trajno relevantnim pristupom u istraživanju ličnosti koja je svojom javnom i književnom biografijom metonimija književnoga života ne samo hrvatskoga nego i srednjoeuropskoga međuraća.

Gljučne riječi: Julije Benešić; hrvatska književna kritika; međuratno razdoblje; hrvatsko-poljske književne veze; književna recepcija

Uvod: *Kim był ulubiony Juliusz?*

U sastavu svake nacionalne književnosti, pa i hrvatske, djelo pojedinca ne može biti drugo doli djelić mozaika, šire slike nacionalne kulture i identiteta. Na takav je status osuđeno i djelo najznatnijega među književnicima, književnoga feljtonista, esejista, prevoditelja, posrednika između različitih kultura, koji je mnoge godine proveo izvan domovine. Takva je recepcijska sudbina Julija Benešića, pjesnika, književnoga povjesničara, polonista, kulturnoga djelatnika, središnje osobnosti hrvatsko-poljskih književnih veza prve polovice XX. stoljeća. Već samo polonistika u opusu Julija Benešića tema je kojoj prijeto izvjesna opasnost da se razlije preko književnopovijesnih granica pojedinačne biografije, štoviše ima potencijal ponuditi povlašten uvid u procese i književni život hrvatske i poljske

kulture međuratnog razdoblja. Iako mu se u kritici sporadično zamjerao amaterizam, valjda ponajviše upravo zbog izrazite svestranosti, Benešić je zoran primjer književnoga radnika čiji se literarni i, općenito, intelektualni duh očitovalao u nekoliko kulturnih područja, od književnosti i jezikoslovlja do kazališta i prevodilaštva. Benešić ni u jednoj fazi, i ni u jednom području djelovanja nije bio među pukim organizatorima književnoga života, nerijetko zaslužnim pojedincima, ali u književnosti zapravo diletantima, koji manjak stvaralačke energije nadoknađuju prisutnošću u javnom životu. Benešićevi projekti pripadaju najvažnijim epizodama hrvatske kulture toga doba – on u tim procesima nije puki promatrač, nego pionir i vizionar. Njegova je vizija, prema našem uvidu u cjelinu njegova opusa, zapravo jednostavna, a opet nesvakidašnje ambiciozna. Ta njegova karakteristična osobina – spoj jednostavnosti (ne i diletantizma) i ambicije – odsudno je utjecala na odabir tema kojima se kao esejist, polonist i literat bavio. Iako pripadnik drugoga naraštaja hrvatskih modernista, Benešić ne baštini sve odlike esteticističkoga umjetničkoga svjetonazora, ali jednu važnu značajku ipak nastavlja pronositi – romantičan pogled na književnost, ne u vlastitu stvaralačkom radu nego u smislu znanja o književnosti. Romantičnost Benešićeva pogleda na književnopovijesni posao, iz današnje perspektive — nesvakidašnje idealiziran pogled na osjećaj odgovornosti prema književnim zadaćama, sve to Benešića čini reprezentativnim predstavnikom srednjoeuropskoga modernizma, sa svim njegovim plemenitim zadaćama, ali i s ponekim idejnim promašajima, čega ni Benešić za svojega, razmjerno burnoga, vijeka nije bio lišen.

Benešićev odnos prema nacionalnom identitetu bitno je utjecao na njegov stvaralački habitus. Stanovita demokratičnost u njegovu stajalištu prema narodu i narodnome izrazito se odrazila na oblikovanje njegove posredničke uloge između dviju kultura. U svojoj osobi i djelu sintetizirao je neočekivane krajnosti – iako izvrstan poznavatelj novije i moderne hrvatske književnosti, silnu je energiju unio u rad na prijevodima djela starih hrvatskih pisaca; iako duboko uronjen u domaću kulturu, jezik i tradiciju, imao je ključnu ulogu u povezivanju hrvatske sa stranom kulturom. Agilnost s kojom je pristupao književnim zadaćama nadmašuje sve srodne pokušaje i ostvarenja u naraštaju kasnih modernista. U prevoditeljskom opusu posebno mjesto ima *Poljska lirika*, hrestomatija pet stoljeća poljske književnosti, pothvat koji je ujedinio i ostvario sve žuđene prevodilačke ciljeve, komunikacijske, pragmatične, estetske i spoznajne. Uza predgovor u zbirci, za razumijevanje Benešićeva pogleda na povijest poljske književnosti važni su i njegovi članci u zborniku *Današnja Poljska*, napose *Poljska književnost u borbi za slobodu* i *Slavenska ideja u Poljaka*, te članak *Nacionalizam i patriotizam u književnosti*. Ne može se precijeniti važnost Benešićeve uloge u hrvatsko-poljskim vezama; njegov prevoditeljski izbor i povjesničarski posao u kulturnom posredovanju posve je uspio jer je optimalno

korespondirao s temama važnima za svekoliko hrvatsko književno i društveno okruženje međuratnoga (ali i našega) doba.

U *Autobiografiji* (u knjizi *Kritike i članci*) napisao je: „Mnogo sam vremena proživio u Poljskoj. Netko mi u nekoj zdravici reče, da mi je to *druga* domovina. Smiješno! Kao da je to moguće. Domovina može biti samo jedna, ili nijedna, kao kod Cigana, koji je nemaju. Bilo je doduše i takvih tipova kod nas, kojima je domovina bila čitava Austrougarska, no ti su sada ili već u grobu ili u naftalinu. Mi imamo divnu rječ: zavičaj. (...) Kako možemo imati samo jedan svoj rodni dom, tako nam može biti samo jedna domovina. (...) Tako mi je bio određen put već u 16. godini. Netko mi reče nedavno da je u meni Poljska 'kompleks'. Kakav kompleks? Kakav Freud i kakve podsvjesne sile? Koješta! Nikakve mistike tu nije bilo. Da me što drugo privuklo ovako stvarno, potpuno, zacijelo bih se zainteresirao tim nečim drugim. A da je bilo ovako, to je ipak odlučila *moja* volja, a ne nekakav bolesni san. Gimnazija me zacijelo nije mogla sveg zaokupiti, a sport je, na svu sreću, tada bio nepoznat. Ostala je samo literatura.“¹

Granice recepcijskoga korpusa²

Tumačenje kritičke recepcije razlikuje se od tumačenja stvaralačkih opusa ili čitateljske recepcije; taj je posao osuđen na nepotpunost i strukturalnu ograničenost. Prvo je pitanje kako konstituirati vlastiti predmet. U našem slučaju može se pretpostaviti da tumač poznaje Benešićevo djelo u cjelini i da unaprijed ima predodžbu literature o njemu i njegovu djelu jer bez toga uvida njegovo ograničavanje vlastita predmeta osuđeno je na proizvoljnost i književnopovijesnu nevjerođostojnost. Deskripcija literature podrazumijeva i njezinu eksplikaciju, a da bi to bilo moguće, tumač mora imati cjelovitu sliku razdoblja i pojedinca u njem, što vodi prema eksplikaciji epohe i književnoga vremena – Benešić je započeo u moderni, razvijao se tijekom međuraća, djelovao i u ratu i u poraću, a sva je ta razdoblja razložno smatrati različitima pa i međusobno suprotnima po svojstvima unutar književne i kulturne povijesti. Paradoks je takva pristupa da se polazi od sintetskoga uvida, on nije konačan cilj iako bi se tako s pravom moglo očekivati. Tijekom našega istraživanja dosadašnji uvidi o Benešiću bit će dijelom preispitani, dijelom osporeni, a dijelom čvrsto potvrđeni; primjerice, kritike njegovih suvremenika o njegovu pjesništvu, dobrohotne i kolegijalne, upravo su to, znak poštovanja prema zaslužnome kulturnom radniku, bez ambicije

¹ J. Benešić, *Kritike i članci*, Zagreb 1943, 298.

² Uzornim primjerom kako pristupiti kritičkoj recepciji smatra se Lasićev pristup. Osim u šest svezaka *Krležologije*, dokazao je da metodološki funkcionira i na malom uzorku (usp. S. Lasić, *Miroslav Krleža i njegovi kritičari za vrijeme Prvog svjetskoga rata. Prilog recepciji Krležina djela*, „Croatica“ 17/18 (1982), 107–157 (o metodi: 107–110).

da budu trajni prinosi razumijevanju Benešića kao pjesnika³; kritike i polemike nastale za razdoblja u Hrvatskome narodnom kazalištu (HNK) redom su posljedica osobnih sukoba unutar kazališta i oko kazališta, nisu temeljite kritike njegove umjetničke vizije; tamo gdje je kritiziran zbog svojega repertoara, pripisivao mu se elitizam, što se opet upotrebljavalo u političke i karijerne svrhe. Varšavska epizoda imala je odjeka u poljskom tisku,⁴ dok u domaćoj javnosti za Benešićev rad u inozemstvu ima vrlo malo zanimanja; godine rata Benešić provodi u osami, nastavivši filološki rad. Nakon rata percepcija je o njemu sve samo ne ujednačena; kao i mnogi mu suvremenici, optuživan je s objiju strana, i kao kolaboracionist ndehazijske vlasti, i kao socijalist i amoralni Krležin privrženik koji za „hrvatsku stvar“ nije učinio ništa, nego se, naprotiv, zanosio „blasfemičnom“ književnošću. Doista je Benešićeva biografija paradigmatička za hrvatsku kulturnu povijest prve polovice XX. stoljeća.

Druga je pretpostavka da se iz cjeline literature o Benešiću mora moći izlučiti doista bitno, a to znači da se ne tumače zasebno očito prigodni članci, koji ne pridonose poznavanju njegova opusa i javne osobe. Među polemičkim člancima valja znati prepoznati malobrojne problemske prinose koji imaju raspravnu težinu; polemičke *ad hominem* članke treba poznavati, ali njihovu književno-povijesnu važnost ne smije se precijeniti. Tu se krije drugi paradoks: istodobno valja biti sveobuhvatan i selektivan; s jedne strane naša zadaća zahtijeva maksimalnu upućenost i obaviještenost o temi, s druge metapozitivističku selektivnost.

Polazišna je točka takva istraživanja nužno bibliografska; unutar bibliografije istaknuti su primjeri koji pregnantno odgovaraju na pitanje kako se pisalo o Benešiću i zašto. Kako obaviti selekciju, to ovdje ovisi o vlastitom iskustvu, praktičnom i teorijskom. Tko se upusti u čitanje članaka u periodici kojima je tema Benešić, naići će na niz proizvoljnih mišljenja, no i najneupućeniji je autor pisao iz perspektive svojeg vremena, stoga svaki prilog ima stanovitu vrijednost, treba ga poznavati da bi ga se odbacilo kao književnopovijesni argument.

Empirijski kriterij selekcije nalaže da se Benešića procijeni s obzirom na relevantna imena njegove epohe koja su o njemu pisala, i da se njegov književni rad i javno djelovanje usidre u kontekst književnopovijesne paradigme –

³ Kao iznimku (koja ipak potvrđuje pravilo) navodi se kratka kritika Milana Begovića [„Kritika“ 3 (1922), 135]. U zbirci *Istrgnuti listovi* primjećuje „pritajeni osjećajni zanos i u njima trepti neka rafinirana nostalgija“; izraz je precizan, Begovića podsjeća na pjesnike iz „nekadašnje moderne“, metafora poetična („kakvu najmoderniji liričari ne vole“); pjesma *Osiijek* izvanredno je uspjela evokacijom vizija, „u njoj titra cijela jedna prošla mladost, iluzije mladca okružena banalnostima života, spoj borbenih godina mladića koji traži svoj put i primirenosti zrela čovjeka koji zatvara u sjećanju grad svoje mladosti.“ Benešić se uzdiže do pjesničkoga zanosa koji zanosi i čitaoca, a koji je „rijedak i kod boljih pjesnika.“

⁴ Poljska literatura o Benešiću od 1903. do 1979. obuhvaća oko 370 jedinica.

primjerice, prevrednovanje njegova pjesničkoga opusa, koje je bilo i ostalo nužna književnopovijesna zadaća, neće promijeniti njegovo dosad skromno mjesto u književnom kanonu. Iako paradigmatički indikativan i poetički izvoran, Benešić kao pjesnik dio je plejade hrvatskih impresionista esteticista i ne može naknadnim čitanjima nadvisiti svoje pjesničke suvremenike, niti to treba biti cilj pomnoga čitanja njegovih pjesama. Jedan od ponajboljih poznavatelja Benešićeva životnoga puta i bibliografije, Lech Paździerski, tumači njegovo pjesništvo, ali nedovoljno ističe kontekst koji je mladi Benešić morao imati, naime kontekst rane hrvatske moderne i artizma Matoševa naraštaja. Paździerski uspostavlja, primjerice, paralelu Benešića s Proustom, s ponešto preuzetnosti upućena kritičara, jer, po našem sudu, nije Benešić izvoran u svojoj poetskoj evokativnosti, u smislu da je pisao tako jer je tako osjećao, pisao je tako jer je takvu poeziju zacijelo čitao; njegova je književna kultura ostavila jake tragove u njegovu svekolikom radu, dublje nego kod Matoša, Vidrića, kasnijih pjesnika ekspresionizma, u njegovim feljtonima i putopisima. No učenost njegovih koncepata i njihovo knjiško porijeklo nisu argument u korist manjka inventivnosti, naprosto su činjenica u njegovoj intelektualnoj biografiji.

Imanentni kriterij može srušiti sve što je empirijski izgradio jer polazi od literature o literaturi; taj dvostruki metakontekst prijeto zamaglit i ono što je tobože poznato i istraženo. Literatura o Benešiću prema imanentnom kriteriju može se grupirati na: 1. malobrojne odjeke o njegovu književnom djelu, 2. razdoblje u HNK-u, 3. domaće priloge koji komentiraju njegovu zauzetost poljskim temama, 4. domaće priloge koji pokušavaju sintetski zahvatiti u njegovu djelovanje, 5. posmrtno pokušaje, primjerice Matkovićeve, koji imaju ambiciju sintetskoga pogleda na Benešića, takva koji bi najprije raščistio što sve u dosadašnjoj recepciji nije bilo ispravno; dalje od toga koraka nije se otišlo. Benešić, stoga, svoju sintetsku monografiju još čeka. A još nemamo ni sabrana djela. Tek tada moglo bi se pristupiti sveobuhvatnu poslu, koji bi uključivao biografiju, bibliografiju književnih radova, bibliografiju prevoditeljskih radova, recepcijsku bibliografiju, književnopovijesnu analizu pjesama, proza, korespondencije, kritika i eseja. Benešić je još uvijek nedovoljno pročitani pjesnik, skoro posve nepoznat prozaik, djelomično komentiran feljtonist i kritičar, neocijenjen kao književni urednik, s nešto većom sigurnošću i pomnjom vrednovan kao polonist i prevoditelj, a jedino je područje razmjerno bez kontroverze njegov jezikoslovni rad, koji je zbog svojega pionirskoga značaja imao praktičnu korist, posljedično i trajnu recepcijsku relevantnost. Njegova varšavska kronika više je bila izvor pikanterija i sitnih podataka o drugima, no što je se komentiralo kao vrhunsko djelo hrvatske dnevničke proze.

Ovo istraživanje stoga neće zanimati mnogobrojni članci koji afirmiraju Benešića kao kulturnoga radnika, kao posrednika između hrvatske i poljske

kulture, kao zaslužnoga prijatelja Poljske, i uopće njegov pregalački rad ostavlja se po strani jer je o njem i previše pisano. Zanimaju nas točke definiranja Benešićeve književne fizionomije, Benešić pisac – jer bio je ponajprije to, o čemu god i kako god pisao. Kao uredniku izdanja Društva hrvatskih književnika⁵ (DHK, tajnik 1911. – 1920., urednik 1912. – 1920.) kriterij mu je nepogrešivo književni; kao prevoditelj s poljskoga drži se književnoga kanona, ne podliježući pomodnosti, osobnim poznanstvima, popularnosti; kao intendant beskompromisan je u svojem artistskom opredjeljenju; kao pjesnik vjeran je esteticističkoj poetici i u kasnoj zbirci koju ju premrežio autoironijom i ironijom prema vlasti.

Paradoks je sljedeći: ima li pojedinca u hrvatskoj kulturi između dvaju ratova toliko uključena u sve vanjske aspekte književnoga života, a istodobno toliko dosljedna u primjeni unutarknjiževnih kriterija na vanjske okolnosti? Odgovor na to pitanje radna je hipoteza ovoga rada. Kriterij selekcije, diskretan na korpusu u međuratnom razdoblju, oštar je u naše doba jer predmet nije analiza literature o literaturi; Marijana Matkovića, Stanka Lasića, Matka Peića, Sašu Vereša, uz još malobrojne iznimke (popisane u Prilogu), treba smatrati književnim prinosima susljednima Benešićevu djelu. Suvremene književnoznanstvene i filološke osvrte na Benešićevo djelo, pa i vlastite, ovdje treba zanemariti jer su dio znanstveničkoga posla i filoloških zadaća, a ne građa književne povijesti.

Bez pozitivističke deskripcije i eksplikacije recepcije Benešićeva djela neće se uspjeti povezati Benešićev tekst (bilo koji), kao jedinu realnost s kojom se raspolaže, s uvijek varljivom rekonstrukcijom književnoga vremena. Zamoran, ali nužan posao. Potpuno uspio, takav posao bio bi optimalan unutar sabranih djela, gdje, suočeni s cjelinom svega što je napisao, nemamo alibi da nešto ne poznajemo, da nam nije dostupno, da je u rukopisu u ostavštini. Da nije možda bilo Marijana Matkovića, čijom su zaslugom objavljeni kanconijer *Fili*, kronike *Iza zastora* i *Osam godina u Varšavi*, i ovo što danas poznajemo bilo bi oskudnije. Tek se s tim djelima pojmi o kakvu je kulturnom i književnom velikanu riječ. U naše, pak, doba djelo mu se usidrilo u disciplinarne okvire (Benešić pjesnik, Benešić polonist, Benešić polonofil, Benešić intendant, Benešić prevoditelj). Njegov opus i književna ostavština zaslužuju i zahtijevaju pristup kakav je u hrvatskoj kulturi doživjelo tek nekoliko pisaca, kritičko izdanje sabranih djela – riječju, i tekst i kontekst.

---

⁵ Krleža ih je nazivao „Društvo hromih klokana“ [prema: L. Paździerski, *Pogledi Julija Benešića na umjetnost i književnu kritiku*, Radovi Centra za naučnoistraživački rad u Vinkovcima JAZU 2 (1973), 309].

Benešić i njegovi kritičari: u vrlo sažetu izboru

Ovaj je komentatorski izbor načinjen s mišlju da se zahvati u čim više Benešićevih preokupacija, a da usto i sama probrana kritika sadržava književnopovijesno vrijedne uvide. Među poratnim sintetskim pokušajima koji nastoje opisati burno razdoblje intendanture izdvaja se članak Nedeljka Mihanovića,⁶ koji je bio vrlo upućen u povijesne prilike oko zagrebačkoga HNK-a, a Benešića intendanta ocjenjuje s velike vremenske distance, nastojeći pobrojiti stvarne zasluge. Najprije nas Mihanović podsjeća da Benešić nije slučajno dospio u kazalište; još 1908. na prijedlog Ive Vojnovića postao je kazališni kritičar zagrebačkih „Narodnih novina“, prateći sljedećih pet sezona rad zagrebačkoga kazališta. Usto, 1916. – 1920. radio je u Odjelu za bogoštovlje i nastavu pri Kraljevskoj zemaljskoj vladi u Zagrebu, gdje je bio referent za znanstvene i prosvjetne zavode, vodeći nadzor i nad kazalištem. Prije njega na mjestu intendanta bili su Vladimir Treščec Branjski (1907. – 1917.), Guido Hreljanović (1918. – 1920.) i Nikola Andrić (1920. – 1921.). Činjenice su sljedeće: imenovan je 18. svibnja 1921., u trenutku kad je administracija Kraljevine SHS financirala HNK vrlo oskudno. Nakon 1918. dotad samostalna ustanova (prema odluci Sabora još iz 1861.) HNK je potpao pod Pokrajinsku upravu za Hrvatsku i Slavoniju i od 1921. izravno pod Ministarstvo prosvete u Beogradu. Naziv *Hrvatsko zemaljsko kazalište* u lipnju 1921. promijenjen je u *Narodno kazalište*. Od 1922. kazalištem se zakonski upravljalo prema tzv. Pozorišnoj uredbi, pravnom aktu bivše Kraljevine Srbije iz 1911. Na taj je način kazalište bilo u istom financijskom položaju sa svim drugim ustanovama javnoga tipa (bolnice, pošta, carina, zatvori). Od 1924. kazališno osoblje svedeno je na činovnički rang (svi su svrstavani prema godinama službe, ne i prema postignućima).

Razdoblje Benešićeve intendanture cijelo je stoga bilo obilježeno borbom protiv birokracije i organizacijskim pitanjima oko teatra. Tvrдио je, „umjetnost nije birokratski šiml, kazalište nije tvornica tipizirane robe na veliko“. Glavni je razlog krize za tih godina u kazalištu bio manjak novca. Da bi proveo umjetničku koncepciju, Benešić je doista prekoračivao budžet, zaduživao se, ali održavao umjetničku razinu. Njegovom je zaslugom 1921. kupljeno za potrebe nove scene kazališta nekadašnje kino Helios (Frankopanska 10), tzv. Malo kazalište, godinama obnavljano i otvoreno 1929. Omogućio je i otvaranje kazališta na Tuškancu (nekadašnja Streljana), namijenjeno opereti i komediji (upravitelj je bio Ivo Raić). Zagrebački je tisak s više strana (kao što se vidi i iz Priloga) vodio hajku protiv Benešića (osobito 1926.), prigovaralo mu se prekomjerno trošenje, prevelik angažman osoblja, elitizam repertoara, neracionalno upravljanje

⁶ N. Mihanović, *Intendantska era Julija Benešića*, „Mogućnosti“ 29 (1982) 1/2, 30–41.

kazališnom imovinom, gomilanje dugova, čak i pronevjera. Nakon što je Stjepan Radić 1925. postao ministar prosvjete, započeo je s najviše razine osporavanje Benešićeva tzv. ekskluzivnoga teatra, koje je on sam pak vidio kao otpor birokratizaciji i deartizaciji teatra. Spor je rezultirao Benešićevim razrješenjem 24. veljače 1926., a za novoga intendanta postavljen je Vladimir Treščec Branjski. U njegovu obranu nije stao nitko osim Miroslava Krleže i Ljube Babića. Dekretom ministra Miloša Trifunovića vraćen je u kazalište 26. travnja 1926., gdje je ostao samo do 28. veljače 1927., kad je smijenjen i premješten u II. realnu gimnaziju.

Mimo organizacijskih i međuljudskih sporova, za književnu i kazališnu povijest ostaje činjenica da je osobno omogućio scensku afirmaciju Krležinih djela (*Golgota*, *Vučjak*, *Michelangelo Buonarroti*, *Adam i Eva*). Za njegove uprave punu zrelost doživjeli su Branko Gavella kao ravnatelj drame i redatelj, slikar Ljubo Babić kao scenograf i Petar Konjović kao ravnatelj opere.⁷ U HNK se vratio 4. listopada 1939. odlukom bana Banovine Hrvatske Ivana Šubašića (zamijenivši Slavka Ježića); tada se ponovo mijenjao naziv u Hrvatsko narodno kazalište. Ta je intendantura trajala samo sedam mjeseci (u svibnju 1940. zamijenio ga je Aleksandar Freudenreich).

Među člancima koji o Benešiću svjedoče prigodno i obljetnički, karakterističan je primjer onaj Šime Vučetića,⁸ koji nastoji donijeti presjek Benešićeva djelovanja, od razdoblja uređivanja „Savremenika“ (u prijelomnim godinama 1917. – 1918.), „Književnika“ (1928., brojeve 3. – 7.), edicije DHK (1912. – 1913. s V. Gudelom; 1913. – 1920. samostalno); uređivao je i „Godišnjak Hrvatskog narodnog kazališta“ 1924. – 1925., *Djela* Antuna Gustava Matoša (sv. 8. – 17.), djela Frana Galovića, Augusta Harambašića, Rikarda Jorgovanića, Ante Kovačića. Od javnih službi Vučetić spominje još položaj delegata jugoslavenskoga ministarstva prosvjete u Varšavi 1930. – 1938. Ne griješi u podacima, pa je šteta što ih se nije držao, jer Benešićev opus Vučetić ne komentira odveć znalački: stihove ocjenjuje kao naivne, sentimentalne, intimističke, kasnu liriku (donekle ispravno) kao crnohumorni autoironijski komentar zrelih, posljednjih ljubavnih zanosa i susreta (ali ta se lirika u tom opisu ne iscrpljuje jer je kanconijer zanimljiv i kao tihi ali gorki prosvjed protiv rata). Feljtoni u *Razgovorima* ne mogu biti čitani samo kao dokazi vezanosti za zavičaj i simpatijâ za Poljsku; iako mu Vučetić priznaje da stajališta iznosi bez političkih pretenzija i ideološkičnosti (što je endemski primjer u hrvatskoj kritici), ipak mu je našao tragove „matoševskoga kroatizma“. *Razgovore* tumači kao dijalog s imaginarnim čitateljem i izrazit prinos modernome hrvatskom feljtonu. Varšavsku kroniku

⁷ Upravo je Benešić uveo u kazalište novi, po dometima zadugo nenadmašan, naraštaj glumaca iz Glumačke škole (Dubravko Dujšin, Vjekoslav Afrić, Jozo Laurenčić, Božena Kraljeva).

⁸ Š. Vučetić, *Julije Benešić*, „Republika“ 24 (1968) 5, 228–231.

čitao je na razini zabavnih sitnica (Krleža obrijao bradu i brkove 25. travnja 1932. dok je bio kod Benešića u Varšavi). Vučetićeva ocjena Benešićeva polonističkoga opusa odveć je kratka i posve načelna. U kritičarovu obranu treba ipak podcrtati da su tada, 1960-ih, obje Benešićeve kronike još netiskane⁹ te ih Vučetić poznaje očito samo u ulomcima.

Treba se vratiti slabije poznatom članku Lecha Paździerskoga, jer se iza neutralna naslova¹⁰ krije prava omanja studija Benešićeva pjesništva. Povod je članku, tvrdi autor, prva poljska antologija jugoslavenskoga pjesništva *Wewnętrzne morze* (ur. J. Kornhauser, Krakov 1982., izbor autora i bilješke M. Slaviček). Poredak pjesama složen je prema godini izdanja prve knjige (a ne godini rođenja autora), s iznimkom Antuna Gustava Matoša i Ljube Wiesnera. Problematičnost toga kriterija osobito se vidi na Benešićevu primjeru koji je tako smješten između bitno mlađih autora, jer je kasno objavio prvu zbirku (prvu pjesmu, *Vrijeme*, tiskao je 1901. u listu „Nova zvijezda“, i potpisao se inicijalima; prvu pjesmu s punim imenom i prezimenom objavio je u „Savremeniku“: *Proljetna pjesma*, 1911., 7, nastala u Krakovu 1904.). U biografiji u antologiji propustilo se istaknuti veze pjesnika s Poljskom, iako je izdanje namijenjeno poljskim čitateljima (!). Benešić je zastupljen jednom pjesmom, *Osijek*.¹¹

⁹ I oko te sitne teme postoji omanja literatura; u *Stopama na stazi* (M. Matković, *Stope na stazi sv. 2*, Zagreb MH, 2001, 198) Marijan Matković piše o Krležinoj osobnoj pogođenosti kad je saznao da varšavska kronika ide u tisak (jedan je ulomak, čini se mimo Matkovićeve volje, bio tiskan u „Oku“ 1980.). Krleža je za boravka u Varšavi, osim rada na prijevodu drame *U agoniji* (što je prevodila Zofia Nałkowska) i tek napisanim *Filipom*, čekao sovjetsku vizu. Benešić, za kojega Matković tvrdi da je bio mason i apolitični liberal, Varšavu smatra svojim gradom i nastoji Krleži nametnuti svoju sliku Poljske. Miroslav Krleža Benešiću dosađuje svjetskom političkom situacijom, a Benešić njemu čitanjem poljskih klasika. Kako je poznato i iz kronike, na rukopis romana Benešić je reagirao kritičkim cinizmom. I u ovom napisu Matković kao i drugdje nastoji ublažiti Benešićeva stajališta i ugoditi Krležinoj taštini. O odnosu Benešić – Krleža u povodu tiska kronike oglasio se i Milorad Živančević („Oku“ 1982, 272), ustvrdivši da posmrtna polemika nema nikakve veze s njihovim stvarnim odnosom i treba je smatrati grotesknim nesporazumom.

¹⁰ L. Paździerski, „*Osijek*“ *Julija Benešića u poljskoj antologiji hrvatske poezije*, „Revija“ 24 (1984) 6, 1–14.

¹¹ Najistančaniju kritiku te pjesme prema našem sudu napisao je Matko Peić u: *Osam eseja iz Slavonije i Srijema*, među njima *Benešić i Osijek*, „Forum“ 24 (1985) 1/2, 180–183, ocijenivši tu pjesmu i kratki putopis *Jedan dan u Osijeku* (1915.) kao književne tekstove koji su (među prvima u hrvatskoj književnosti) napisani na tragu metode „izgubljenoga i nađenoga vremena“ (i ovdje se, vidimo, ponavlja prisposoba s Proustom). Peić za Benešića tvrdi da je „jedan od najbizarnijih i najčudesnijih hrvatskih književnika“; kao mladcu, Benešić mu je preporučio lektiru, Ovidija zbog „metamorfoza“ i Hofmanna zbog groteske; realnu stvar pretvarati u irealnu, „preobražavati biće koje vidimo u biće koje nam se priviđa pa tom neočekivanom preobrazbom izazvati kod čitatelja iznenađenje i čuđenje“, tako Peić sažima Benešićevu poetsku metodu i u skladu s tim zaključuje da „Osijek nije vidio vidom nego prividom“. Peić, i sam animalist i vitalist, obožava benešićevski krajolik (u kojem je čovjek sitan, nerijetko portretiran s pomoću opisa biljke) i oduševljeni je pronalazač pojmova iz Benešićeva herbarija i bestijarija.

Temeljni je prigovor Paździerskoga sljedeći: zašto Slaviček nije uvrstio izvrsne prijevode Czesława Jastrzębieca-Kozłowskoga, koje je Benešić dogovorio i pregledao, a neki su, Krležini stihovi primjerice, već bili objavljeni?¹² Paździerski opravdano prigovara uvrštavanju samo pjesme *Osijek*, kao da se duljinom te pjesme htjelo tobože zahvatiti u cijeli opus; iako uspjela, ta pjesma nije reprezentativna za Benešića, ni kao pjesnika, ni kao književnu personu uopće; time se nastavilo prešućivati i bagatelizirati Benešićevo pjesništvo¹³ (problem s isticanjem samo te pjesme i nepoznavanjem ostatka opusa do danas traje). Kao pjesnik Benešić je dočekan „s nešto konvencionalnih fraza i s mnogo gluhe šutnje“.¹⁴ Takav je, skroman i nereprezentativan, i izbor iz Benešićeva djela u PSHK-u (1969., knj. 84.), gdje je vrednovan kao zaslužan kulturni radnik, a stav prema njegovu književnom radu ostaje suzdržan. Slaviček se poslužio (umjesto Verešom ili Matkovićem) Vučetićevim sudom (za koji smo ranije ustanovili da je prigodan i površan). Pjesma *Osijek* nije ditiramb u pohvalu grada, nego sinteza vječnih odlazaka i povratka, kruženja oko istih točaka (*Osijek, Krakov, Varšava, Zagreb*)¹⁵, u temelju filozofična, o povratku na polaznu točku (nevini grad iz mladenačkih gimnazijskih godina), no nije riječ o nostalgiji za prošlim, nego je posrijedi rezignirana konstatacija da povratka ne može biti. U cjelini je pjesma iskaz nemirna duha koji stalno hoće biti tamo gdje biti ne može i pokušaj reaktualizacije prošloga vremena, pri čem je jedina trajnost riječ, koja svojim zvukom i značenjem kondenzira vrijeme, koje u mislima ne prolazi. Prošlost je tu izvanvremenskoga karaktera, postaje vječno sada, zato je pogrešno misliti da je riječ o nostalgičnu prisjećanju.

Sukus je članka Paździerskoga kritički stav prema poljskom prijevodu (koji je načinio Julian Kornhauser). Za razliku od prijevoda Jastrzębieca-Kozłowskoga, za koji drži da je prvoklasan zvukovno-sadržajni ekvivalent izvorniku, u drugom prevladava doslovnost koja svjedoči o prevoditeljevu nepoznavanju realija, jezičnih regionalizama i tipičnih kroatizama.¹⁶ *Osijek* je pjesma slobodna stiha

¹² U Benešićevoj ostavštini čuvaju se prijevodi njegovih pjesama na poljski (koje su načinili Czesław Jastrzębiec-Kozłowski i Antoni Bogusławski), namijenjeni neostvorenoj antologiji; pjesama je šest, što ne znači da je Benešić kanio uvrstiti šest svojih pjesama u antologiju.

¹³ Slaboj recepciji pjesama zacijelo je pridonio zakašnjeni poetski debi sa zbirkom (planiranom još 1906.), zbog neslaganja s Brankom Vodnikom, urednikom „Savremenika“.

¹⁴ Marijan Matković, *Julije Benešić*, Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU 1977, 2, 3.

¹⁵ Sličnih misli ima i u „antiromanu“ *Heautontimorumenos* (1901., u ostavštini).

¹⁶ Navest ćemo samo najuvjerljivije primjere: „dječacki“ je preveden u *dziecięcy*, dječji, zbog čega dolazi do nepotrebne infantilizacije subjekta; „točkasto“ je prevedeno kao *tyczkowaty*, što dolazi od *tyczka*, motka, nema veze jedno s drugim; u poljskom prijevodu ponavljaju se neki izrazi – *nie ma, to nie ma* – koji se ne ponavljaju izvorno, što razvodnjuje stih; prijevod je, zaključuje Paździerski, sasvim eliminirao uzbudljivost originala i kao krunski dokaz promašaja

s kompliciranom strukturom unutarnjega ritma, dok u poljskom prijevodu zbog doslovnosti vlada proizvoljnost u organizaciji ritma, koja se pretvara u posve-mašnju monotonost. Mora se zaključiti da je Benešić, kod Juliana Kornhausera i Milivoja Slavičeka prvi put antologiziran za poljskoga čitatelja, loše prošao i u biografskoj bilješci, a s prijevodom pjesme pogotovo.

Marijan Matković višeput je pisao o Benešiću, izdvojiti ćemo dva priloga: članak *Julije Benešić i hrvatska književnost prve polovine XX. stoljeća*¹⁷ i poglavlje *Julije Benešić*.¹⁸ Vrijednost je Matkovićevih priloga u očitoj intenciji da zahvati u cjelinu; svjestan da je Benešić ostao neotkriven i nepročitan, upućuje nas manje na pojedinosti Benešićeve biografije koliko na širinu njegova djelovanja. Izdvojiti ćemo nekoliko Matkovićevih neoborivih teza: prvo, Benešić je bio prototip hrvatske inačice građanskoga liberala, duhovno oblikovana u doba propasti Monarhije, čovjek bez politikantskih svojstava, nonkonformist u hrvatskom javnom životu¹⁹; u svojim ranim godinama tipski pripadnik druge, mlađe generacije hrvatske moderne; drugo, njegova urednička uloga zaslužuje klasični status i neprocjenjiva je u oblikovanju književnoga kanona (*Hrvatska mlada lirika*, Krležine *Simfonije*, Viktor Car Emin, Silvije Strahimir Kranjčević, Fran Mažuranić, Antun Gustav Matoš, Mihovil Nikolić, Branko Livadić, Srđan Tucić, Ante Tresić Pavičić, Ivo Vojnović, Fran Galović – cijeloj jednoj generaciji pisaca bio je urednik, prvi čitatelj i liberalni zaštitnik), a u kriznom razdoblju DHK-a 1914. bio mu je tajnik, redaktor biblioteke u kojoj se javlja poratna generacija; riječju, Benešić je jedini pouzdan most između Matoševa i poratnoga naraštaja. Pod njegovom zaštitom nije se književnim životom kretao samo mladi Miroslav Krleža,²⁰ nego i Slavko Batušić, Marko Fotez, Matko Peić; uredio

---

navodi posljednji stih: *Za mene je sve to veliko danas / Dla mnie to wszystko dzisiaj za dużo* („meni je svega toga previše“, otprilike).

¹⁷ M. Matković, *Julije Benešić i hrvatska književnost prve polovine XX. stoljeća*, u: *Doprinos Slavonije hrvatskoj književnosti, simpozij, Vinkovci, 20. – 22. rujna 1966.: zbornik referata*, ur. I. Frangeš et al., Vinkovci – Zagreb 1968, 5–13.

¹⁸ M. Matković, *Razgovori i pogovori*, Zagreb 2001, 71–83.

¹⁹ Kriticismom i oštrinom zapažanja, u kojima bi katkad zapadao u proturječja, ostavlja dojam konzervativca, a zapravo je bio naprednjak, antifrankovac, slavenofil, mason. Za NDH bio se prividno primirio s novom vlašću, tada objavljuje u periodici svoje starije rukopise, prevodi J. Tuwima (Židova koji je prebjegao u SAD), piše kanconijer *Fili*, u kojem očituje svoj pravi stav o ratu i vlasti. Iako nije cijenio stil Augusta Cesarca, slabo je poznato da je upravo Benešić čuvao Cesarčevu ceduljicu na kojoj je obavijestio drugove o svojoj sudbini. Nepovjerljiv prema boljševizmu, jedini je imao sluha za vrijednost Krležine prorevolucionarne poezije. Niz naoko proturječja može se nastaviti unedogled.

²⁰ Lasić u *Krležologiji* (sv. I. (1989), 281–282) ističe Benešićev članak *Miroslav Krleža* („Novosti“ 35 (1941) 54, 19) kao „elegantnu smjesu osobnih sjećanja i analitičke interpretacije“. Mimo varšavske epizode, koja ima golemu važnost i za krležologe i za benešićologe, i kazališne suradnje, iznimno bitne u Krležinoj karijeri, historijat među njima ima još nekoliko prijelomnih

je trideset knjiga biblioteke DHK 1912. – 20., i prvi je ozbiljni redaktor sabranih djela hrvatskih pisaca (Galović, Jorgovanić, Harambašić, posljednjih devet knjiga Matoševih sabranih djela u izdanju Binoze); uredničko umijeće potvrdio je i izborom unutar *Jugoslavenske biblioteke*²¹ – Ivo Andrić, Ivan Cankar, Andrija Čubranović, Milutin Cihlar Nehajev u prijevodu Henryka Batowskoga, Stevan Sremac, Borislav Stanković, Ivo Vojnović (*Stari grijesi*), Ivan Mažuranić (*Smrt Smail-age*, s uvodom Milutina Cihlara Nehajeva), Ivo Gundulić, narodna poezija, Miroslav Krleža – sam je preveo cijeloga *Osmana* (s uvodom Milana Rešetara) i cijelu *Dubravku* (koja je u svesku skupa s *Jeđupkom*), pa su njegovu prozu (filološki prijevod) na poljskome prevoditelji prerađivali u stihove. Unatoč takvim rezultatima, „trebalo je imati Benešićev superioran humor i stoički podnijeti niske podvale kojima su ga razni pigmeji i kulturne neznalice počastili u posljednjim godinama njegova života (...) Benešićevo djelo odviše je golemo da bi ga trebalo osjenčavati bilo kakvim subjektivizmom.“²²

Hajka protiv Julija Benešića, Obrat u hajci protiv Julija Benešića i L. Žimbrenku, kao odgovor na natpis u „Hrvatu“ tri su glasovita Krležina članka („Književna republika“, 1926., 2 i 1926., 3.), kojima se uključio u raspravu o Benešiću kao intendantu zagrebačkoga kazališta. Tražeći Benešićevo odstupanje, njegovi su oponenti argumentaciju nalazili u proračunskim prekoračenjima, držeći ih dokazom neracionalnog poslovanja, ako ne i zloporabe. Sukob je dosegnuo vrhunac u proljeće 1926., kada je Benešiću najprije oduzeta, a zatim vraćena kazališna uprava. Krleža je „kampanju koja je narasla do čudestvenih dimenzija“ objasnio u tekstu dokumentiranu citatima, pitajući se tko su njezini „nevidljivi i šifrirani režiseri“. Ponudivši čitatelju da sam, na temelju u javnosti iznesenog „materijala“, zaključi kako su optužbe „maglene i neodređene“, rezolutno se stavlja na stranu Benešića. Krleža odbacuje argument o proračunu, ironizirajući nije li možda Benešić trebao zaustaviti dio kazališnih aktivnosti, primjerice operu, koju Krleža „lično drži glupošću svoje vrsti“. Otklonio je i prigovor o preferi-

---

točaka: mladi Krleža donio je Benešiću svoje prve pjesme koje je Benešić kao urednik odbio; tiskao je simfoniju *Podne* 1916. (potom 1917. napisao pohvalnu kritiku Krležinih stihova (*Podnevna simfonija*, „Savremenik“, 1916.), doživjevši brojne napade, a taj se tekst, *O hrvatskom ritmu*, iz „Savremenika“ 1917., dok je Benešić uređivao časopis skupa s Livadićem, zadugo koristio u argumentima protiv Benešićeve kritičke metode). Na kraju njihova zajedničkoga međuratnoga puta, Benešića su napali u „Hrvatskom glasu“ [*Branitelji Krležinih blasfemija*, 31 (1941) 6; *Julije Benešić, blasfemije i „glupani“*, „Katolički list“ 10 (1941), 119] – spor je bio oko pjesme *Jeruzalemski dijalog*, a Benešić je ponudio tumačenje pjesme kao leopardijevskoga pesimizma, a ne blasfemije prema liku Krista. Prozvan je uz ostalo i kao nekadašnji delegat vlade. Poslije se ta epizoda prešućivala kad je Benešić postao urednik u HIBZ-u.

²¹ Najpouzdaniji je članak o nastajanju *Jugoslavenske biblioteke* u „Hrvatskoj reviji“ (1936.; dotad je bilo izašlo osam svezaka) Muhameda Kulenovića, koji je za *Knjižnicu* prevodio Stevana Sremca. Taj je svezak otisnut s Matoševim esejem o Sremcu i Križanićevim crtežima.

²² Matković, *Julije Benešić i hrvatska književnost prve polovine XX. stoljeća*, 10–11.

ranju „slavenskog repertoara“, podsjećajući da je bivši intendant Trešćec potaknuo Benešićevu suspenziju u „Narodnim novinama“ zbog slavenofilstva, što je za austrijsku upravu u ratnim okolnostima bio ozbiljan delikt. Dvojici glavnih Benešićevih osporavatelja, Vladimiru Lunačeku i Ladislavu Žimbrecu, odriče bilo kakvu stručnost. Rezimirajući Benešićev književni i kulturni rad, poziva Žimbrecu neka se već „jedanput opameti i prestane pisati“. Time je Krležin tekst otvorio novo poglavlje rasprave o Benešićevu slučaju.

U *Obratu u hajci protiv Julija Benešića* Krleža nastavlja iznositi argumente u prilog osporavanom intendantu. Osobito je bio zadovoljan što se odgovorni urednik „Hrvata“ morao ispričati za objede što ih je Benešiću u njegovim novinama nanio Žimbrec. Iz anonimnosti je izišao, prihvaćajući polemiku s Krležom, sam Žimbrec, čime je vjerojatno motiviran i Krležin epilog polemici iz „Hrvata“ objavljen u istom broju „Književne republike“. Krleža se zgraža nad pseudointeligenzima koji ne vjeruju „faktima“ nego vlastitim ambicijama, te najavljuje da će se time pozabaviti „detaljno i analitički“ poentirajući uobičajeno „kako je to sve žalosno i glupo“. L. Žimbrecu, kao odgovor na natpis u „Hrvatu“ bilješka je u devet točaka koja razrađuje ulogu Ladislava Žimbrecu u pokušaju osporavanja Benešićeve intendanture. Pokazalo se da je Žimbrekovo sumnjičenje Benešića počivalo na neprovjerenim glasinama, pa se uredništvo „Hrvata“, u kojem je pisao, moralo od njegovih tekstova sudski ograditi; Krleža se koristi tom okolnošću poentirajući da „dokazivati nekome, koji ne govori istinu, da to nije istina, nije, niti može biti satisfakcija“. Čini se da je Krleža, uvjeren u uspjeh svoje obrane Benešića, kanio posljednjim svojim prilogom polemici definitivno raspraviti odnos sa Žimbrecu, koji mu je priznao osobno u više navrata da vodi kampanju, te u „Književnoj republici“ izvijestiti o njezinu krahu.

Umjesto zaključka

Umjesto zaključnoga razmatranja, jer ovaj rad ima drukčiji, prolegomenski karakter, završit ćemo tvrdnjom Benešićeva pomna čitatelja, koji kao da je tragao za objašnjenjem zašto je i njemu, među mnogim pažljivim čitateljima, Benešić izmicao: „Njegov način izlaganja, veoma dalek od mirnog i jasnog iznošenja problematike, pun ironije, neočekivanih parabola, groteske i snažnih epiteta, pretovaren polemičkim akcentima vječite, pomalo i ‘donkihotoske’ borbe za omiljena načela – nije bio osobito privlačan i težak je za pravilnu interpretaciju.“²³

Što Benešićevi naponi danas znače hrvatskoj kulturi kao primateljici ne može se svesti na pojedinačni, makar i golem, opus svestrana filologa jer Benešić,

²³ L. Paždzierski, *Pogledi Julija Benešića na umjetnost i književnu kritiku*, „Radovi Centra za naučnoistraživački rad u Vinkovcima JAZU“ 2 (1973), 337.

u svoje doba upućen i politički i historiografski, i kulturnopovijesno, potanko vlada ukupnim hrvatsko-poljsko-europskim kontekstom, i jasno vidi (napose u varšavskoj kronici) kakvo mjesto njegovi naponi zauzimaju u tom najširem kontekstu. Unatoč autoironiji i humoru, ne treba sumnjati da svoju *polonicu* nije smatrao tek pasioniranim hobizmom nego promišljenim odabirom životne i profesionalne vokacije. Ostaje donekle nejasno zašto nije posegnuo za cjelovitijom književnopovijesnom sintezom (opirući se u kritikama svakom programu i manifestnoj književnosti, vjerujemo da je namjerno svoje teorije ostavio bez teorijske elaboracije). Da je zato imao preduvjete, dokazuje i članak *Letimičan pregled poljske književnosti* („Književnik“, 1. VII. 1928., str. 1 – 7., pročitano kao predavanje na zagrebačkom radiju 4. VI. 1928.), koji komprimira vrline Benešićeva književnopovijesnoga diskursa. Posebnu pozornost i dalje zahtijeva niz *Biblioteka Jugosłowiańska*, trinaest svezaka prijevoda iz hrvatske, srpske i slovenske književnosti (objavljivani u Varšavi 1931. – 1939.), niz koji je konačno prekinuo poljsku čitateljsku neupoznatost kanona hrvatske književnosti.²⁴ Pogrom koji je uslijedio onemogućio je da taj niz doista posluži svrsi, napose u sastavu slavističkih studija.

Literatura:²⁵

- Francić, Vilim, *Bibliografija przekładów Julia Benesicia z literatury polskiej*, „Pamiętnik Słowiański“ 8 (1958), 143–188.
- Grabowski, Tadeusz Stanisław, *Twórczość literacka i przekładowa Julija Benesicia*, „Pamiętnik Słowiański“, 9 (1958) 8, 109–131.
- Hećimović, Branko, *Hrvatska dramska književnost između dva rata*, „Rad JAZU“ 353 (1968), 111–319. (O Benešiću: 128–130).
- Košutić-Brozović, Nevenka, S. *Przybyszewski i hrvatska moderna*, „Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru“ 62 (1961) 3, 178–198.
- Lasić, Stanko, *Miroslav Krleža i njegovi kritičari za vrijeme Prvog svjetskoga rata. Prilog recepciji Krležina djela*, „Croatica“ 17/18 (1982), 107–157.
- Marijanović, Stanislav, *Benešićeva književna mladost*, „Revija“ 15 (1975) 3, 11–24.
- Matković, Marijan, *Julije Benešić i hrvatska književnost prve polovine XX. stoljeća*, u: *Doprinos Slavonije hrvatskoj književnosti, simpozij, Vinkovci, 20. – 22. rujna 1966.: zbornik referata*, ur. I. Frangeš et al., Skupština opštine, Vinkovci – Zagreb 1968, 5–13.
- Pavličić, Pavao, *Julije Benešić kao pjesnik*, u: isti, *Barokni pakao*, Naklada Pavičić, Zagreb 2003, 297–300.
- Paždziński, Lech, *Bibliographia polonica Julija Benešića*, „Zbornik za slavistiku Matice srpske“ 19 (1980), 145–196.
- Paždziński, Lech, *Hrvatske teme. Julije Benešić i drugi*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb 2009.
- Paždziński, Lech, *Julije Benešić i Varšava*, „Zbornik za slavistiku“ 24 (1983), 79–101.

²⁴ Nastojao je da se u sastavu *Jugoslavenske biblioteke* objavi antologija jugoslavenske poezije; zamislio je da bude zahvaćeno razdoblje 1880. – 1930., prema vrlo konciznu načelu, sa svega 25 pjesnika.

²⁵ Navode se bibliografske jedinice za koje držimo da su prinosi koje ne treba čitati kao književnokritičke priloge nego kao pomoćnu književnopovijesnu literaturu.

- Paździerski, Lech, *Osijek Julija Benešića u poljskoj antologiji hrvatske poezije*, „Revija“ 29 (1984) 6, 1–21.
- Paździerski, Lech, *Pogledi Julija Benešića na umjetnost i književnu kritiku*, „Radovi Centra za naučnoistraživački rad u Vinkovcima JAZU“ 2 (1973), 307–343.
- Pejaković, Hrvoje, *Julije Benešić*, u: J. Benešić, *Izabrani tekstovi*, Privlačica, Vinkovci 1994, 197–149.
- Švagelj, Dionizije, *Julije Benešić i A. G. Matoš*, „Radovi Centra za naučnoistraživački rad u Vinkovcima JAZU“ 3 (1975), 223–296.

Prilog: Izbor iz kritičke bibliografije o Juliju Benešiću²⁶

- „Savremenik“, 24 (1931) 3, 4. (O Benešićevu radu u Poljskoj).
- Andrić Nikola, *Benešićeva Hrvatska gramatika za Poljake*, „Obzor“ 79 (1939) 227, 2.
- Antisemitski učitelj*, „Židovska smotra“ 7 (1913) 8, 125.
- Bačić, Ferdo, *Razgovori s Julijem Benešićem*, „Revija“ 5 (1965) 1, 70–79.
- Badalić, Josip, *S domaćeg Parnasa*, „Jugoslavenska njiva“ 6 (1922) II/6, 271–273.
- Balaš, Rudolf, *Hrvatskim kazalištem u Zagrebu opet će upravljati ugledni književnik*, „Svijet 7 dana“, 2 (1939) 14, 41.
- Begović, Milan, *Istrgnuti listovi*, „Kritika“ 3 (1922) 3, 133–135.
- Begović, Milan, *Nekoliko riječi Juliju Benešiću*, „Novosti“ 16 (1922) 107, 2.
- Belić, Aleksandar, *Benešićeva gramatika*, „Naš jezik“ 7 (1939/40) 9/10, 257–268.
- Bogner, Josip, *Uz 30. godišnjicu književnoga rada Julija Benešića*, „Varaždinske novosti“ 3 (1931/32) 118, 1–2.
- Demetrović, Juraj, *U obranu naših pisaca i naše literature*, „Hrvatska njiva“ 2 (1918) 41, 703–704.
- Dobronić, Antun, *Uvod u rješenje kriza u upravi kazališta*, „Vijenac“ 4 (1926) VI/13, 344–345.
- Esih, Ivan, *Hrvatska narodna poezija u poljskoj antologiji*, „Obzor“ 78 (1938) 234, 1.
- Esih, Ivan, *Novi pogled na Gundulićeva Osmana*, „Obzor“ 34 (1933) 107, 2.
- Esih, Ivan, *Osman na poljskom*, „Obzor“ 75 (1934) 53, 1.
- Esih, Ivan, *Poljski članci o Juliju Benešiću*, „Obzor“ 78 (1938) 202, 2.
- Esih, Ivan, *Pred proslavom Benešićeva jubileja u Varšavi*, „Jutarnji list“ 21 (1932) 7168, 4–5.
- Esih, Ivan, *U povodu Benešićeva prijevoda Osmana na poljski*, „Obzor“ 78 (1938) 7, 1.
- Esih, Ivan, *Uz hrvatski prijevod Reymonta*, „Jutarnji list“ 25 (1936) 8757, 19.
- Fjodorov Nikolaj (N. F.), *Knjiga znanja i ukusa (Kritike i članci)*, „Spremnost“ 3 (1944) 106, 9.
- Fjodorov, Nikolaj, *O knj. Kritike i članci*, „Spremnost“ 3 (1944) 106, 9 (crtež Jerolim Miše).
- Glavaš, Andrija (A. R. Buerov), *Julije Benešić (obljetnica)*, „Hrvatska revija“ 16 (1943) 12, 654–658.
- Habeduš, Rudolf, *Kazališno pitanje*, „Hrvatska metropola“ 2 (1926) 13, 146.
- Ilijić, Stjepan, *Uz hrvatski prijevod Reymonta*, „Obzor“ 73 (1932) 110, 2–3.
- Istina o zagrebačkom Narodnom kazalištu (o materijalnom stanju)*, „Narodno djelo“ 1 (1926) 4, 4.
- Ivakić, Branimir, *Poljska lirika. Povodom antologije*, „Jutarnji list“ 29 (1940) 10109, 13.
- Ivšić, Stjepan, *Lilla Weneda*, „Savremenik“ 6 (1911) 1, 67–70.
- Jugoslavenska biblioteka u Varšavi*, „Hrvatska obrana“ 28 (1932) 22, 4.
- Jurčić, Vladimír, *Julije Benešić, prvak suvremene hrvatske književne kulture*, „Hrvatska misao“ 2 (1944) 10, 284–288.
- Jurković, Vinko, *Kriza zagrebačkog kazališta*, „Slobodna tribuna“ 7 (1927) 705, 4; 702, 4.

²⁶ Izbor je načinjen u skladu s našim razumijevanjem Benešićeva kriterija o ubrajanju (vrlo striktnom) kritike u književnost, kako je to elaborirao u članku *Njezino preosveštenstvo kritika (Kritike i članci)*, Zagreb 1943, 246–250). Benešić se dosljedno držao stajališta da je kritika ključna disciplina za poznavanje književnoga djela, a ne povijest ili znanost o književnosti, ne tolerirajući napose „profesorštinu“. Stoga ni mi ne nudimo popis književnoznanstvenih nego književnokritičkih priloga, s uvjerenjem da je to primarni književnopovijesni izvor relevantan za razumijevanje teme odnosa Benešića i njegovih kritičara.

- Konjović, Petar, *Pismo Juliju Benešiću. U povodu opere*, „Savremenik“ 1917, 119–124.
- Kovačić, Vladimir, *Julije Benešić (obljetnica)*, „Mladost“ 11 (1932/33) 9, 205–207.
- Kovačić, Vladimir, *O knj. Kritike i članci*, „Nova Hrvatska“ 3 (1943) 170, 10.
- Kozarčanin, Ivo, *Antologija poljske lirike*, „Hrvatski dnevnik“ 5 (1940) 1372, 12.
- Krklec, Gustav, *Svijet i mi. Gdje su nam novi Benešići?*, „Telegram“ 2 (1961) 37, 1.
- Krklec, Gustav, *Tri pjesme posvećene Juliju Benešiću*, „Hrvatska revija“ 17 (1944) 5, 247–248.
- Krleža, Miroslav, *Badnjak, Juliju Benešiću*, „Književnik“ 1 (1928) 2, 43 (Pjesma).
- Krleža, Miroslav, *Hajka protiv Julija Benešića*, „Književna republika“ 3 (1926) 2, 109–110.
- Krleža, Miroslav, *Iz naše književne krčme*, Oslobođenje–Mladost, Sarajevo – Zagreb 1983.
- Krleža, Miroslav, *Obrat u hajci protiv Julija Benešića*, „Književna republika“ 3 (1926) 3.
- Krleža, Miroslav, *Pisma Juliju Benešiću*, u: isti, *Pisma*, Oslobođenje, Sarajevo 1988.
- Kulenović, Muhamed, *O Juliju Benešiću*, „Hrvatska revija“ 9 (1936) 9, 499–503.
- Kulundžić, Josip, *Prvi grijeh. Biblijska priča s Marsa. Juliju Benešiću*, „Vijenac“ 2 (1924) III/24, 698–702.
- Lunaček, Vladimir, *Raspad hrvatskog kazališta*, „Obzor“ 65 (1924) 120, 1–2.
- Maštrović, Tihomil, *Pisma Slavka Batušića Juliju Benešiću*, „Revija“ 20 (1980) 1, 52–62.
- Matković, Marijan, *Julije Benešić i Hrvatsko narodno kazalište*, „Telegram“ 2 (1961) 38, 1.
- Matković, Marijan, *Razgovori i pogovori*, Znanje, Zagreb 1985.
- Matković, Marijan, *Stope na stazi*, 1–2, HAZU–Matica hrvatska, Zagreb 2001.
- Matković, Marijan, *Stope na stazi*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
- Matković, Marijan, *Uz Benešićevu memoarsku prozu*, „Rad JAZU“ 390 (1981), 535–641.
- Matoš, Antun Gustav, *Redakcija Pečalbe*, „Obzor“ 54 (1914) 6, 1–2.
- Mihanović, Nedjeljko, *Intendantska era Julija Benešića*, „Mogućnosti“ 29 (1982) 1/2, 30–41.
- Mihanović, Nedjeljko, *Kulturni i umjetnički profil Julija Benešića*, „15 dana“ 4 (1961) 11, 24–25.
- Može li gospodin Julije Benešić i dalje ostati upravnikom?*, „Večer“ 7 (1926) 1744, 3–4.
- O članku Raspojasana Slavonija (Savremenik, 1911, 12, str. 722)*, „Hrvatska straža“ 11 (1913) 250.²⁷
- O knj. Razgovori*, „Dom i svijet“ 35 (1922) 19, 378.
- Ogrizović, Milan, *Istrgnuti listovi*, „Dom i svijet“ 35 (1922) 7, 138.
- Petris, Hijacint, *Dva prominentna hrvatska kulturna radnika (Nikola Andrić i Julije Benešić)*, „Hrvatski dnevnik“ 5 (1940) 1327, 12.
- Petris, Hijacint, *Književno-kulturni rad Julija Benešića*, „15 dana“ 2 (1932) 14, 213–214.
- Pismo bivšeg upravnika Julija Benešića*, „Hrvatska pozornica“ 25/26 (1926/1927), 10.
- Poljaci i Hrvati (o knj. Razgovori)*, „Hrvatski list“ 3 (1922) 224, 2.
- Pozorište pomičnih lutaka*, „Zenit“ 2 (1922) 15, 39–40.
- Relacije s Evropom. Upravnik Benešić u Poljskoj*, „Hrvatska pozornica“ 4 (1925/1926), 54.
- Smerdel, Ton, *Iz bilježnice o pročitanim knjigama*, „Hrvatska smotra“ 2 (1943) 7/10, 559.
- Treščec Branjski, Vladimir (WTB), *Istina o zagrebačkom kazalištu*, „Novosti“ 20 (1926) 131, 9–10.
- Vereš, Saša, „Osijek“ *Julija Benešića ili urednički dijalog*, „Kolo“ 1 (1963) 8, 307–315.
- Vernić, Zdenko, *Polemika s Benešićem oko Demetrove nagrade*, „Pokret“ 2 (1922) 35, 2; 32, 2; 28, 2.
- Vinaver, Stanislav, *Benešićevo putovanje*, „Vreme“ 4 (1924) 975, 5 (kritika postupaka vlasti prema kazalištima).
- Vučetić, Šime, *Julije Benešić*, „Republika“ 24 (1968) 5, 228–231.
- Vučetić, Šime, *Naša kritika početkom stoljeća. J. Benešić*, „Republika“ 18 (1962) 8, 322–330.
- Zima, Zdravko, *Julije Benešić, klasik s margine*, „Novi list“ 54 (2000) 7. VII, 10.

²⁷ Gdje nije označen autor, članak je otisnut anonimno.

Julije Benešić and His Critics: a Contribution to a Critical Bibliography

Summary: Based on the extensive research of subject catalogs about people from the interwar period (in the Miroslav Krleža Lexicographic Institute and the National and University Library in Zagreb), this paper presents a selection from criticism of the works and public activities of Julije Benešić before the First World War and in the interwar period. A double contribution is expected from the work: primarily the reception of Benešić's work in the native culture, which was fraught with controversies and contradictions in the interwar period, and a contribution to the analysis of Croatian interwar criticism, both literary and theatrical and directly ideological, as extremely heterogeneous and in later literary-historical treatment unevenly commented and evaluated corpus of texts. The methodological assumptions follow the principles established by Stanko Lasić in his approach to the analysis of the reception of Benešić's companion, Miroslav Krleža – the analysis of critical reception differs from the analysis of a literary text in the narrower sense and has specific limitations, which, first of all, arise from the fact that a huge body of material must be examined and studied (by looking at the individual units, we decided that this analysis should be limited to selected contributions). First, the explication of the material implies an overview of the material and its conscientious description; secondly, Benešić's biography is not the goal but the starting point of this work; thirdly, a valid approach, which implies a density of bibliographic units with a logical selection, requires a high level of information about the topic in order to approach the material critically; and finally, it is necessary to know the circumstances and protagonists of the interwar literary and public life in detail in order to contextualize the articles in the periodical. In a series of contributions that, from today's point of view, give credible testimony about Benešić, all of them are nevertheless witnesses of time and convincing evidence that understanding temporality is an essential step in literary-historical work. Stepping into the theory of the history of literature, we start from the deduction that an explicative synthesis is preceded by a careful insight into the material, from which, however, it is necessary to keep a distance to finally offer a literary-historical conclusion. Since there already exists in recent times in Croatian and Polish culture a series of articles and debates that establish a solid diachrony of the reception of literature about Benešić (therefore not his works directly), a return to early criticism and echo in contemporary times when Benešić was in the middle of his most active years, we keep with a permanently relevant approach in the research of a personality that, with its public and literary biography, is a metonymy of the literary life not only of Croatia but also of the Central European interwar period.

Keywords: Julije Benešić, Croatian literary criticism, interwar period, Croatian-Polish literary connections, literary reception.

Josip Jagodar

Državni arhiv u Slavonskom Brodu

ORCID: 0000-0001-6382-0768

jjagodar91@gmail.com

Suradnja Julija Benešića i Vojeslava Molèa u međuratnom i poslijeratnom razdoblju (1928. – 1957.)

Sažetak: Julije Benešić jedan je od najzaslužnijih ljudi s područja Kraljevine Jugoslavije za povezivanje i promociju hrvatske, srpske, slovenske i crnogorske književnosti, umjetnosti, kulture i znanosti na području Poljske, osobito u razdoblju 1930. – 1938. godine. U mnogim se radovima i knjigama dosad obrađivao njegov značaj u bogatome prevoditeljskom, uredničkom, jezičnom, književnom, znanstvenom i drugom radu, osobito u promociji poljske kulture u Hrvatskoj i hrvatske kulture u Poljskoj, ali nijedan rad ili knjiga ne obrađuje detaljnije njegov značaj za Slovence i suradnju s onima koji su živjeli ili dio života radili u Poljskoj. Upravo zbog toga u ovom će se radu, na temelju dostupne literature i arhivske građe, osobito korespondencije iz ostavštine Julija Benešića koja se čuva u Arhivu Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, nastojati prikazati privatni i poslovni odnosi Julija Benešića i Vojeslava Molèa, kao i njihova suradnja u pogledu hrvatske i slovenske književnosti, znanosti i umjetnosti te promocije u Poljskoj.

Ključne riječi: Julije Benešić, Vojeslav Molè, Poljska, slovensko-poljske veze, 1928. – 1957.

Uvod

O Juliju Benešiću pisali su mnogi znanstvenici u Hrvatskoj i Poljskoj, kao što su mnogi slovenski i poljski znanstvenici pisali o Vojeslavu Molèu. Stoga će se u ovom radu, na temelju dostupne arhivske građe i objavljene literature, pokušati prikazati njihova suradnja, ljudi rođenih za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, a umrlih šezdesetih i sedamdesetih godina XX. stoljeća. Obojica su ostavili velik trag u hrvatsko-slovensko-(u konačnici, i jugoslavensko-)-poljskim vezama u prvoj polovici i sredinom XX. stoljeća. Dosad se znanstvenici nisu detaljnije bavili njihovom korespondencijom, niti istraživali njihovu suradnju, stoga će se ovaj rad baviti analizom korespondencije koja se čuva u Benešićevoj ostavštini. Na njezinu se temelju može iščitati kakav je bio odnos dvaju znanstvenika koji su bili cijenjeni u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji, potom Poljskoj, te socijalističkim državama koje su nastale na tim prostorima nakon Drugoga svjetskog rata. Njihovu korespondenciju samo parcijalno spominje Paždzierski, ali bez analize, navodeći samo pojedine dijelove trinaest pisama od 2. veljače

1931. do 12. srpnja 1947. godine.¹ Zbog toga se u ovom radu analiziraju osamdeset i četiri pisma/dopisnice koje je Molè poslao Benešiću te se kompiliraju s dostupnom literaturom i drugim izvorima na temelju kojih se rekonstruira njihov odnos i suradnja.

Život Vojeslava Molèa

Vojeslav [Herman Maksimilijan] Molè poznati je slovenski povjesničar umjetnosti, arheolog, književnik i prevoditelj, rođen 14. prosinca 1886. u Kanalu ob Soči u Sloveniji. Školovanje je započeo u Sežani, gdje je završio tri razreda osnovne škole, a pripremački razred za gimnaziju u Proseccu u Italiji. Gimnaziju je upisao u Trstu (1898.), a u drugom se razredu s obitelji preselio u Novo Mesto te ondje završio gimnaziju. Nakon završetka gimnazije otišao je na studij prava u Beč 1906.,² ali se nakon prvog semestra prebacio na studij romanistike i slavistike. Sljedeće je godine (1907.) služio vojni rok u Trstu, a časničku školu završio je do jeseni 1908., kada je otišao u Krakov i ondje studirao polonistiku i slavistiku. Za studij povijesti umjetnosti pripremao se u Rimu (1909./1910.), potom je upisao studij u Beču i ondje boravio od 1910. do 1912. godine³ te doktorirao povijest umjetnosti i klasičnu arheologiju. Nakon studija dobio je jednogodišnju stipendiju austrijske vlade te je putovao po Italiji. Po povratku se zaposlio u Središnjoj komisiji za zaštitu spomenika u Beču, a radio je u Državnom konzervatorskom uredu u Splitu, gdje je bio asistent don Frani Buliću. Mobiliziran je 1. kolovoza 1914. i odlazi u Galiciju te je imenovan zapovjednikom željezničke postaje u Przemysłu. Na vlastiti zahtjev odlazi na rusko bojište, gdje je zarobljen 1. rujna s 4000 vojnika, i šest godina proveo je u zarobljeništvu. Tijekom zarobljeništa oženio se 11. travnja 1917. Elom Brumer⁴ po svojem bratu. Početkom ljeta 1919. priključio se jugoslavenskom puku „Matija Gubec“, a u jesen iste godine predavao je na sveučilištu u Tomsu, i zbog toga je rehabilitiran u prosincu.⁵ Iz zarobljeništa je putovao od 26. veljače do 1. svibnja 1920. te stigao američkim

¹ L. Paździerski, *Poljske teme u korespondenciji Jugoslovena sa Julijem Benešićem*, Novi Sad, 1986, 140.

² Jedan od profesora koji je predavao Molèu na slavistici u Beču bio je i Vatroslav Jagić, koji je držao kolegije *Geschichte der altkirchenslawischen Literatur, Über die slawische Wortbildung, Erklärung eines slawischen Textes, Übungen im slawischen Seminar* (T. Smolej, *Dunajska študijska leta Moleta, Steleta in Cankarja*, „Zbornik za umetnostno zgodovino“ 48 (2012), 177, 188).

³ Tijekom studija radio je u šibenskom arhivu i ondje prikupljao građu o šibenskoj katedrali [usp. J. Žitnik, *Vojeslav Molè: Ob stodeseti obletnici rojstva*, „Dve domovini“ 7 (1996), 170].

⁴ Ela Molè (1890. – 1975.) bila je prevoditeljica i sestra Viktora Brumera. Rođena je u Krakovu, gdje je završila polonistiku i povijest umjetnosti (Stelè, Francè; Molè, Ela).

⁵ U vrijeme zarobljeništa pisao je poeziju te bio jedan od pokretača tjednika „Naš list“, s izdanih 13 brojeva (J. Žitnik, *Vojeslav Molè: Ob stodeseti obletnici rojstva*, 175).

parobrodom u Trst, potom po svoju suprugu Elu, s kojom je po povratku iz zarobljeništva živio u Ljubljani pet godina i predavao klasičnu arheologiju i bizantsku umjetnost na Katedri za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani. Nakon pet godina provedenih u Ljubljani s obitelji je preselio u Krakov 1925. i ondje živio 14 godina te predavao povijest umjetnosti na slavistici Jagelonskog sveučilišta, a od 1936. do 1939. obnašao je dužnost direktora slavistike na istom Sveučilištu. Početkom Drugoga svjetskog rata s obitelji je pobjegao u Lavov, potom se preselio u Ljubljanu, gdje je predavao na Sveučilištu. U Poljsku se vratio potkraj 1945. te predavao na Jagelonskom sveučilištu i napredovao u znanosti. Dvije godine kasnije izabran je za redovitog člana Poljske akademije znanosti u Krakovu, a u prosincu 1961. za dopisnog člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti.⁶ Godine 1966. preselio je s obitelji u Eugene (Oregon, SAD), gdje je i umro 1973.⁷ Prve književne radove objavljivao je u časopisu „Ljubljansko zvono“ i „Omladini“, časopisu bečkog akademskog društva *Slovenija*, a njegove pjesničke zbirke bile su *Ko so cvele rože* (1910.) i *Tristia ex Siberia* (1920.).⁸ Za vrijeme studija u Krakovu počeo se baviti strukom i pisati stručne članke, a znanstvenim radom bavio se u Krakovu dvadesetih i tridesetih godina XX. stoljeća te je bio zadovoljan životom i radom u Poljskoj⁹ (1)¹⁰.

Upoznavanje i suradnja Benešića i Molèa od 1907. do 1930. godine

Julije Benešić i Vojeslav Molè, kao mnogobrojni državljani Austro-Ugarske Monarhije, upoznali su se u vojsci. Njih su se dvojica prvi puta susreli u Trstu 1907./1908. za vrijeme služenja jednogodišnjeg vojnog roka u 97. pješачkoj pukovniji austrougarske vojske¹¹ (3). Benešić je 1907. završio studij

⁶ O Molèovu članstvu u poljskoj i slovenskoj akademiji znanosti pisao je Ž. Oset, *Prvi člani SAZU iz vrst umetnostnih zgodovinarjev: Izidor Cankar, France Stelè in Vojeslav Molè*, „Zbornik za umetnostno zgodovino“ 52 (2016), 298–300.

⁷ F. Jakopin, *Moletovi spomini*, „Jezik in slovstvo“, 17 (1971) 3, 82, 83; S. Kokole, *Vojeslav Molè in začetki umetnostnozgodovinskega študija grško-rimske antike na Univerzi v Ljubljani – I. del*, „Zbornik za umetnostno zgodovino“ 57 (2017), 191–193, 197; R. Ložar, *Vojeslav Molè, 1886–1973*, „Slavic Review“ 33 (1974) 3, 630; Smolej, *Dunajska študijska leta Moleta, Steleta in Cankarja*, 177–178, 181; Žitnik, *Vojeslav Molè: Ob stodeseti obletnici rojstva*, 169–171, 175.

⁸ F. Jakopin, *Moletovi spomini*, 82; R. Simonišek, *Vojeslav Molè kot pesnik ekfrazne*, „Ars et humanitas“ 19 (2017) 1, 107; Žitnik, *Vojeslav Molè: Ob stodeseti obletnici rojstva*, 170.

⁹ Molè navodi da u Krakovu može „mirno raditi i živjeti kao slobodan kulturni čovjek“, ali je žalio jer gubi kontakte sa Slovenijom te navodi da će se truditi da ne prekine te veze (1). Veze s Kraljevinom Jugoslavijom nastojao je održati tako što je odlučio nešto napisati i objaviti te na taj način ne zapostaviti svoje poveznice s „jugom“ (2).

¹⁰ Broj u zagradi odnosi se na izvore navedene na kraju članka.

¹¹ Žitnik, *Vojeslav Molè: Ob stodeseti obletnici rojstva*, 170.

u Krakovu,¹² a Molè je u to vrijeme bio student romanistike i slavistike u Beču. U Trstu su se upoznali jer Benešić u svom dnevniku navodi da mu je Molè „prijatelj iz Trsta“ i da su zajedno služili „jednogodišnju dragovoljačku vojnu obuku“.¹³

O njihovim daljnjim kontaktima nema zapisa do 1928., kada je Benešić započeo rad na prijevodu djela Juliusza Słowackog *W Szwajcarii* (hrv. *U Švicarskoj*). Bio je to drugi prijevod Słowackog na području Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – prvi ga je preveo Molè na slovenski jezik (*V Švici*), tiskan 1909. u časopisu „Ljubljansko zvonu“,¹⁴ ali taj prijevod nije bio kompletan jer su pojedine pjesme nedostajale.¹⁵ U korespondenciji se iščitava da je Molè cijenio Benešićev rad, osobito onaj posvećen širenju poljske književnosti te ga u pismu oslovljava s „Bog poljske literature tamo dolje na jugu“ (1). Pozvao je Benešića da ga posjeti u njegovu krakovskom domu te je bio iznenađen što ovaj to nije učinio prilikom boravka u Krakovu 1927.¹⁶ (4). Osim tih dvaju pisama, nema više sačuvane građe ni zapisa do Benešićeva odlaska u Varšavu 1930.

Suradnja Benešića i Molèa 1930. i 1931. te Molèov odnos prema jugoslavenskom veleposlanstvu u Varšavi

Nakon Benešićeva dolaska u Varšavu na mjesto delegata Ministarstva prosvjete Kraljevine Jugoslavije, Molè¹⁷ mu je čestitao te naveo da će to biti „od velike koristi za naš jug i za Poljsku“ (5). Htio se susresti s Benešićem odmah početkom njegova mandata, osobito u svibnju ili lipnju 1930. jer je Molè tada imao ciklus predavanja u Vilniusu i u pravoslavnoj gimnaziji u Varšavi,¹⁸ ali do susreta

¹² Više o Benešićevu školovanju u: J. Jagodar, *Hrvatsko-poljske veze u prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća*, Zagreb 2021, 94–95.

¹³ J. Benešić, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, Zagreb 1981, 247. U svom dnevniku Molè je zapisao da je Benešića upoznao u slovenskoj kavani *Balkan*, gdje je Benešić čitao krakovske novine „Nowa reforma“ te su razgovarali o tadašnjoj poljskoj književnosti. Komentira da je Benešić brzo skinuo vojnu odoru i otišao u Zagreb, ali da su ostali dobri jer su obojica prevodila poljske književnike (V. Molè, *Iz knjige spominov*, Ljubljana 1970, 42, 384).

¹⁴ Molè u jednom pismu Benešiću piše da je njegov prijevod tiskan „1910. ili 1911.“ u „Ljubljanskom zvonu“, ali da nema ni jedan primjerak. U pismu navodi i da njegov prijevod nije ni kompletan ni „najbolji“, i da ga u to vrijeme ne bi objavio u „takvom obliku“ (1).

¹⁵ S. Papierkowski, *Recenzje – Juliusz Słowacki*, „Ruch Słowiański“ I (1928) 2, 85–86.

¹⁶ Benešić je boravio u Krakovu potkraj lipnja 1927. godine, kada je prisustvovao polaganju kostiju Juliusza Słowackog u grobnicu na Wawelu (više u: J. Jagodar, *Julije Benešić i njegova putovanja u Poljsku*, „Hrašće“. XXII (2018) 52, 21, prema: J. Benešić, *Kritike i članci*, Zagreb 1943, 180–197).

¹⁷ Molè je od Viktora Brumera u ožujku 1930. saznao da je Benešić došao u Varšavu kao delegat Ministarstva prosvjete Kraljevine Jugoslavije, a u srpnju iste godine da Benešić iz Varšave odlazi na odmor u Hrvatsku (4, 5; usp. Benešić, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, 247).

¹⁸ U srpnju 1930. Molè je boravio na selu u Rabka-Zaryte (južno od Krakova), potom je putovao u Pariz kroz Njemačku, a u rujnu je putovao u Slovačku gdje je proučavao „seosku i monumentalnu arhitekturu“ (5, 6).

nije došlo. Ipak, njihova je suradnja nastavljena dopisivanjem, i na taj su način održali prijateljske, ali i poslovne veze.¹⁹

Budući da je Benešiću pozicija donijela mnogobrojna poznanstva i mogućnosti posredovanja, Molè ga je tražio kontakte pojedinih ljudi radi objave članka u „Srpskom književnom glasniku“ (6). U mnogobrojnim pismima koja je Molè poslao može se iščitati da je cijenio i podržavao Benešićev rad, pa je početkom 1931. čestitao Benešiću na produženju mandata u Varšavi riječima: „vrlo sam se obradovao, kad sam doznao, da ste produžili svoj ‚pobyt‘ u Poljskoj“ jer ga je smatrao inicijatorom jugoslavenske kulture u poljskoj javnosti (2), a često ga je i obavještavao o mnogim poslovnim i privatnim stvarima, od kojih se ističe da je početkom 1931. iz Zagreba dobio knjigu Ljube Karamana *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, napisao osvrt u časopisu „Przeгляд Historii Sztuki“ (7) te pomogao tadašnjem veleposlaniku Branku Lazareviću²⁰ da se u časopisu „Sztuki Piękne“ (hrv. „Likovne umjetnosti“) objavi njegov članak (8). U pojedinim su pismima razmjenjivali i iskustva suradnje sa studentima i probleme s kojima su se susretali; tako se Benešić potkraj siječnja 1931. potužio Molèu da na predavanjima ima od 10 do 12 slušatelja, a Molè mu je odgovorio da je i kod njega slična situacija, i da je sam ponekad predavao „praznim stijenama“, jer nije bilo puno studenata koji su htjeli slušati o slavenskim „stvarima“ (9).

Molè nije imao dobra iskustva s veleposlanstvom Kraljevine Jugoslavije u Varšavi dok tamo nije došao Benešić. O tome svjedoči jedno pismo u kojem Molè spominje da je prije Benešićeva dolaska posjetio veleposlanstvo u Varšavi, ali da ondje nije bio dobro primljen te je samo ostavio svoju posjetnicu i nije se više vraćao (5), ali to se promijenilo Benešićevim dolaskom, pa je došlo i do Molèove suradnje s veleposlanikom Brankom Lazarevićem, što je već ranije spomenuto, i drugim zaposlenicima. U pismima iz studenog 1934. i veljače 1935. Molè piše Benešiću da pozdravi poslanika i gospodina Mareša (10, 11, 12), a u pismu iz listopada 1935. spominje „novu glavu“ u veleposlanstvu te je izrazio nadu da će „jugoslavenska akcija početi da radi sa većom snagom i energijom /ako će – naravno – poljsku javnost sve to interesovati./“ (13). Na Božić 1935. zanimalo ga je nalazi li se gospodin Mareš u Varšavi te kako je Benešić zadovoljan novim veleposlanikom (14), a u ožujku 1936. mislio je da je Mareš otputovao i da je tada bio „nad Vltavom“ te je zamolio Benešića da prenese pozdrave njemu i njegovoj supruzi (15, 16). Osim sa zaposlenicima

¹⁹ Molè u autobiografiji piše da mu se Benešić više puta žalio da Poljaci nemaju razumijevanja za njegov rad i da mu ništa ne pomažu, a njegov je komentar bio da se Benešićevo nezadovoljstvo bilo kao „nezadovoljstvo otroka, ki se jezi na mamico, dasi brez mamice ne more živeti“ (Molè, *Iz knjige spominov*, 384–385).

²⁰ Više o Branku Lazareviću u: Jagodar, *Hrvatsko-poljske veze u prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća*, 52; J. Benešić, *Osiem lat w Warszawie*, prev. D. Cirlić-Straszyńska, Warszawa 1985, 405.

veleposlanstva, Molè se ponekad susretao i s pojedinim političarima iz Kraljevine Jugoslavije koji su posjećivali Poljsku. Tako je bio domaćin tijekom posjeta ministra Mehmeda Spahe, a kasnije se zanimao i za ministra Prvislava Grisogona (17) te se susreo s ministrom bez portfelja Nikom Županićem (18). Benešić je ponekad bio i posrednik u toj komunikaciji, čak i nakon odlaska iz Varšave, o čemu svjedoči pismo iz travnja 1939., kada se Molè raspitivao o Marešu (19).

Molè i Benešićeva *Biblioteka Jugosłowiańska*

Inicijalna ideja za pokretanje *Jugoslavenske knjižnice* Benešiću se javila dolaskom u Varšavu 1930.,²¹ i u njoj je htio objaviti više od dvadeset prijevoda hrvatskih, srpskih, slovenskih i crnogorskih književnika.²² S time je bio upoznat i Molè, te se u siječnju 1931. zanimao ima li Benešić dovoljno „materijala“ za prijevod knjiga te napomenuo da se više ne bavi beletristikom jer nema vremena uz znanstveni rad (2).²³ Benešić mu je tada poslao feljton u kojem je obrazložio svoju ideju, a Molè ga je obavijestio da je njegova supruga, za vrijeme boravka u Ljubljani, prevela antologiju novela Ivana Cankara pod njegovim „nadzorom“, nakon čega je Benešić zatražio rukopis prijevoda. Molè je tada predložio da uvod napiše netko iz Ljubljane, stoga je spomenuo profesora Izidora Cankara, smatrajući da on najbolje poznaje život i rad svog rođaka Ivana Cankara jer je o njemu već ranije pisao. Ponudio se da on ili njegova supruga prevedu uvod na poljski jezik kada bude gotov, a ostavio je mogućnost da i sam napiše uvod u slučaju da ne pronađu nekoga tko bi to mogao napraviti. Htio je da u knjizi bude objavljena i jedna Cankarova fotografija (7, 8). Poslao je popis Cankarovih novela²⁴ prevedenih na poljski jezik i tražio od Benešića da odabere koje želi objaviti da bi ih njegova supruga prepisala i dostavila. Nakon odabira Ela se razboljela, potom i Molè i djeca, pa je prepisivanje trajalo više od tri mjeseca (od veljače do svibnja 1931.). U ožujku je Molè obavijestio Benešića da profesor Izidor Cankar više ne odlučuje o autorskim pravima za novele Ivana Cankara, nego monsijor Karlo Cankar, koji je bio na službi u Lukavcu u Bosni i Hercegovini, te su njemu pisali radi odobrenja objave Cankarovih novela u *Knjižnici*. Tada je profesor

²¹ Molè u autobiografiji navodi da je to bila Benešićeva „tiha želja“ (Molè, *Iz knjige spominov*, 384).

²² Više o *Jugoslavenskoj knjižnici* u: J. Jagodar, I. Vidović Bolt, *Naslovi hrvatskih književnika u Benešićevoj Jugoslavenskoj biblioteci*, „Slavia. Časopis pro slovansku filologiju“ 89 (2020) 4, 444–451; Jagodar, *Hrvatsko-poljske veze u prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća*, 113–119.

²³ U to je vrijeme Molè pripremao raspravu *Problem socjologiczny w historii sztuki*, koju je predložio Poljskoj akademiji znanosti, a 25. siječnja 1931. govorio je na krakovskom radiju o Ivanu Meštroviću (2).

²⁴ Popis predloženih novela nalazi se u pismu od 2. veljače 1931. (9), a o Benešićevoj *Knjižnici* Molè piše i u svojoj autobiografiji (Molè, *Iz knjige spominov*, 384).

Cankar zamolio Molèa da napiše uvod za novele. Htio je o svemu porazgovarati s Benešićem, stoga ga je početkom ožujka i potkraj travnja 1931. pitao dolazi li na Kongres liga u Krakov (20, 21),²⁵ a početkom svibnja pisala mu je Ela Cankar te u pismu navodi da Molè ima gripu i da će mu poslati dva uvoda, pa će Benešić moći odabrati koji želi (22). Početkom svibnja 1931. Benešić je putovao u Krakov da bi se našao s Molèom, koji ga je tražio da pronađe nekoga tko će pregledati poljski prijevod Cankarovih novela želeći drugo mišljenje o prijevodu njegove supruge.²⁶ Prijevod Cankarovih novela stigao je Benešiću u Varšavu sredinom svibnja (23), a uvod²⁷ s Cankarovom fotografijom potkraj svibnja (25). Antoni Bogusławski pregledao je prijevod i ispravio ga, a novele i uvod prepisivale su Pelagija Michalska i Hanna Protasowicka.²⁸ Početkom lipnja Benešić je odmah poslao dio honorara pa se gospođa Molè jako obradovala jer su to bili „prvi novci koje je sama zaradila“ (26). Tražio je od Benešića da mu pošalje rad nakon korekture radi uvida u finalnu verziju, ali on nije ispunio njegovu želju, nego je Molè iz novina saznao da su Cankarove novele tiskane²⁹ te ga molio za 25 besplatnih primjeraka (25, 26, 27). Nakon što je početkom listopada 1931. dobio nekoliko besplatnih primjeraka, pisao je Benešiću izražavajući žaljenje jer nisu dobili korekturu na uvid, a u tiskanom primjerku pronašao je nekoliko pogrešaka,³⁰ osobito u pisanju slovenskih imena, te se obvezao poslati nekoliko primjeraka u Ljubljanu i napisati članak za „Srpski književni glasnik“ (28).³¹

Nakon izdavanja Cankarovih novela nije prestalo Molèovo zanimanje za *Knjižnicu* te se u veljači 1932. raspitivao kada da će izaći treće izdanje (30).

²⁵ O Kongresu će biti riječ u sljedećem poglavlju.

²⁶ Benešić je u svom dnevniku naveo da je Molè napravio prijevod, a ne njegova supruga: „Dakako, njegova žena nije prevela Cankara, jer je Poljakinja i ne zna slovenski, no to su supruške kavalirštine.“ (Benešić, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, 308–309.). Simonšek, kao i Molè, navodi da ih je prevela njegova žena (Simonšek, *Vojeslav Molè kot pesnik ekfrazne*, 108).

²⁷ Za uvod Cankar navodi da mu je trebalo „malo vježbe“ da opet uđe u „literaturu“ (24).

²⁸ J. Jagodar, *Hrvatsko-poljske veze u prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća*, 116.

²⁹ Druga knjiga iz Benešićeve edicije tiskana je u istoj izdavačkoj kući Dom Książki Polskiej u 2200 primjeraka, a troškovi knjige bili su oko 3577 zlota [J. Benešić, *Osam godina u Varšavi (Kronika od godine 1930. do 1938.)*, Zagreb 1960, 406; Z. Kawecka, *Biblioteka Jugosłowiańska*, „Przełąd Polsko-Jugosłowiański“ I (1934) 4, 12].

³⁰ Molè je pisao Benešiću 13. listopada 1931. godine i naveo da je profesor Nitsch „koji je strog sudac“ pregledao prijevod i zaključio da je „dobar“. Benešić je bio skeptičan vezano uz prijevod te je zapisao „Da ima original svog (svoje žene) prijevoda, mogao bi usporediti da nije kamen na kamenu ostao!“ (Benešić, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, 330).

³¹ Treba istaknuti da su se Cankarove novele tiskale i u pojedinim časopisima u Poljskoj te se Molè požalio Benešiću da rade pretiske prijevoda njegove supruge bez dozvole. To se dogodilo i 1937., kada je Molè primio broj „nesretnog poznanjskog“ časopisa „Przełąd Polsko-Jugosłowiański“ te se rastužio jer su „već drugi put“ pretiskali novelu Ivana Cankara u prijevodu njegove supruge, a da ih nisu pitali za dozvolu i bez navođenja njezina imena, te je zbog toga uputio pismo uredništvu (29).

Potom mu je Benešić u ožujku poslao primjerak *Gorskoga vijenca*,³² nakon čega je Molè ponovio važnost projekta *Knjižnice*, smatrajući da njime Poljaci dobivaju „najbolje stvari iz jugoslavenske književnosti u dobrim prijevodima“. Osim suradnje na Cankarovim novelama, Benešić je ponekad tražio Molèa za tehničku pomoć oko pripreme pojedinih naslova. U ožujku i travnju 1932. tražio je Molè u Krakovu ilustratora za Gundulićeva *Osmana* te je preporučio Benešiću da ode u jedan grafički kabinet i po njegovoj se preporuci javi gospođi Sawicki, koja mu je trebala odobriti pristup grafici zbirke kralja Stanisława Augusta (31, 32). Potkraj 1932. zanimalo se hoće li iste godine tiskati *Osmana* te koje druge naslove priprema za *Knjižnicu* (33), a u ožujku 1934. istaknuo je da je „‘Osman’ lijepo uspeo“ i na tome mu čestitao, ali je smatrao da Benešić nije dovoljno istaknuo svoje zasluge za navedeni prijevod te je pomalo kritizirao Rešetarov uvod navodeći da „nema daljnjeg odnosa prema poeziji kao umjetnosti“ (34). Predložio je Benešiću da netko napiše recenziju *Osmana* i objavi je u „Przegląd Współczesny“ jer je poznao urednika profesora Wędkiewicza (35).

Početak studenoga 1934. Benešić je zamolio Molèa da posreduje u tiskari u Krakovu jer je dio knjiga tiskala Drukarnia Narodowa za „Dom Książki Polskiej“.³³ Potom je u veljači 1935. pisao Benešiću da je čuo da su tiskana nova dva sveska (12),³⁴ a u ožujku da je primio šesti svezak i da je o njemu htio napisati članak (iako je naglasio da se ne razumije baš u književnost), pa ga je zanimalo Benešićevo mišljenje treba li ga objaviti u novinama (36, 37, 38). Članak o *Knjižnici* bio je na čekanju jer Molè potkraj lipnja piše da odlazi u selo Zawoja radi pisanja iscrpnoga članka kojim će Poljacima „predstaviti vrednote (...) književnosti“ (38), ali to nije napravio do kraja prosinca 1935. (14). Osim pisanja članka, na krakovskom radiju govorio je o djelima izdanima u Benešićevoj *Knjižnici* (10. ožujka 1936.)³⁵ (39) te pisao Benešiću da je to smatrao za svoju „svetu dužnost“ (15).

Potkraj 1935. zanimalo se je li Benešićev *Rječnik* gotov te kada će izaći nova izdanja *Knjižnice* (13). Sredinom 1936. pisao je da je pročitao djelo *Pop Ćiro i pop Špiro*, ali da još nije uspio pročitati *Stare grijehe* te se ispričavao jer ne može

³² O Njegoševu *Gorskom vijencu* pisao je prof. Tadeusz Sinko u krakovskim novinama „Ilustrowany Kurjer Codzienny“ (Molè, *Iz knjige spominov*, 384, 385).

³³ Više o ostalim izdanjima koja su tiskana ili su trebala biti tiskana u ediciji Benešićeve *Knjižnice* u: Benešić, *Osam godina u Varšavi (Kronika od godine 1930. do 1938.)*, 410–418; Jagodar, *Hrvatsko-poljske veze u prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća*, 117–119.

³⁴ U toj su tiskari tiskani pojedini primjerci *Dubravke* i *Jeđupke* do sredine studenog 1934., a početkom siječnja 1935. trebali su pripremiti za tisak *Nječistu krv* (10).

³⁵ Benešić u svom dnevniku navodi da je to bila „dobra i inteligentna reklama“ (Benešić, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, 491). Osim tada, Molè je i 23. lipnja 1938. održao „jugoslavensko“ predavanje na krakovskom radiju (18).

pisati za *Knjižnicu*. Čestitao je Benešiću na *Gramatici*³⁶ i *Rječniku* te spomenuo da bi mu dobro došao honorar za članak o *Knjižnici* koji je objavio, što mu je Benešić poslao (41, 42). „Sa najvećim zanimanjem“ pročitao je knjigu *Uroda Jugoslaviji* (43). O *Gramatici* je Molè pisao i u veljači 1940., kada je zahvalio Benešiću na primjerku te se obvezao napisati članak u pariškom „Voix de Varsovie“, dvotjedniku koji je pokrenuo dr. Halecki (44).

O *Antologiji slovenske književnosti* Molè je pisao u rujnu 1936. godine navodeći da može pomoći samo svojim savjetima u odabiru tekstova za prijevod te napraviti izbor koji bi odgovarao poljskoj publici. Nije znao koga preporučiti kao prevoditelja, jer je smatrao da stipendisti nisu najbolje svladali poljski jezik da bi mogli „čisto literarno pisati“. Za svoju je suprugu rekao da bi možda ona mogla, ali samo prozni tekst. Predložio je dr. Tineta Debeljaka, smatrajući da može najbolje rastumačiti i olakšati tekstove, potom konzervatora dr. Franca Stelèa iz Narodnog muzeja u Ljubljani, koji je bio počasni poljski konzul, „vrlo simpatičan, inteligentan čovjek, dobar prijatelj“, a prevodio je s poljskoga (42).

Benešić mu je u rujnu 1938. poslao *Jugosłowiańsku poezju*, a nakon toga je Molè htio napisati opsežniji članak o Benešiću i njegovu radu u *Knjižnici* pa ga je molio za biografske i bibliografske podatke s naglaskom na prijevode poljske književnosti koje je mislio objaviti u „Przegląd Współczesny“ (45), ipak do travnja 1939. nije uspio dovršiti članak zbog političke situacije u Europi i bolesti (46, 19).

U ožujku 1936. pohvalio je Benešićevu odluku da knjige tiska u izdanju *Biblioteke Polske* te je prihvatio prijedlog da u budućnosti napiše knjigu o umjetnosti u Jugoslaviji (15). Do konca 1936. nije spominjao pisanje navedene knjige, a tada je pisao da je „ima u glavi“ i da će je uskoro započeti te se nadao da će mu se svidjeti.³⁷ (40) S pisanjem knjige započeo je u siječnju 1937. (47), a u pismu iz svibnja pozivao se na Benešićevo obećanje da dio honorara za knjigu može dobiti unaprijed te je htio isplatu polovice iznosa kada bude u Jugoslaviji (u koju je mislio putovati u ljeto) (48), ali je zbog bolesti odgodio putovanje i završetak rukopisa do Božića 1937., iako je knjiga trebala biti gotova još u srpnju (17). Zbog bolesti i drugih obaveza³⁸ Molè nije dovršio knjigu do konca 1937. (29), te se nadao završiti do lipnja 1938. jer je trebao prikupiti informacije o umjetnosti

³⁶ U pismu iz prosinca 1936. raspitivao se o tisku *Gramatike* te je rekao da je njome oduševljen Lehr-Splawiński (40).

³⁷ Godine 1936. molio je Benešića da jedan komplet knjiga *Knjižnice* pošalje Ljubljanskoj Državnoj Knjižnici, čiji je ravnatelj bio dr. Janko Šlebinger (43).

³⁸ Objavio je prvi dio članka *Z historii sztuki w Jugosławii* u časopisu „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury“ te *Dalmatien Stellung in der Kunstgeschichte des Mittelalters und der Renaissance* za časopis „Dawna Sztuka“ u nakladi Ossolineum u Lavovu (29, 49). Drugi dio članka *Z historii sztuki w Jugosławii* poslao je potkraj siječnja 1938. godine, a bio je posvećen Sloveniji (50).

poslijeratnog doba i utjecaju „historiske izložbe hrvatske umjetnosti“. Za svoju je knjigu naveo da će to biti „prvi veći pokušaj sintetičkog značaja (...) da prikaže historijsku perspektivu umjetničke prošlosti na terenima Jugoslavije“. Nadao se da knjiga neće prelaziti 20 araka te je sugerirao i papir za tiskanje. Planirao je u knjigu staviti između 120 i 150 ilustracija. Tražio je Benešića da se raspita u Zagrebu gdje bi mogao nabaviti reprodukcije hrvatskih spomenika. Benešić ga je poslušao te se raspitao u Zagrebu, a Molè je rekao da će u kolovozu 1938. posjetiti Jugoslaviju i Zagreb te sam odabrati koje mu fotografije srednjovjekovnih i kasnijih spomenika trebaju (49, 51, 52). Nadao se da će do kraja 1938. biti gotov rukopis knjige, ali je molio Benešića da mu honorar od 2000 dinara pošalje na adresu dr. Franca Stelèa.³⁹ (53) Budući da nije završio knjigu do prolongiranog roka, ponovno je pisao potkraj rujna 1938. da je knjiga „u radionici“ te da očekuje slike iz Ljubljane, Splita, Beograda i Zagreba. Čudio se kako je starija hrvatska umjetnost slabo obrađena (45). U travnju 1939. ispričavao se jer rukopis još nije bio spreman, ali se opravdavao bolešću i svojim psihičkim stanjem zbog političke situacije u Europi (19). Prve naznake rukopisa knjige pojavile su se u lipnju iste godine, kada u pismu navodi da će buduća knjiga imati tri poglavlja: Dalmacija, srednjovjekovna Srbija te Hrvatska i Slovenija. Pisao je da su prva dva poglavlja gotova i da završava treće, ali da mu problem stvara tadašnja suvremena umjetnost te je predlagao da je izostavi i da naziv knjige bude *Dawna sztuka Jugosławii*, a rukopis je planirao završiti do 2. srpnja (54). S obzirom na to da mu Benešić nije odgovarao na pismo, ponovno mu je pisao 22. kolovoza 1939. te naglasio da je rukopis gotov. Poslao mu je i prijedlog naslova poglavlja: 1. Uvod, 2. Dalmacija, 3. Hrvatska sa Slavonijom i Slovenačka, 4. Srednjovjekovna Srbija, 5. Moderna umjetnost. Zanimalo ga je kada može očekivati tisak knjige te koliki će dobiti honorar (55). Zbog početka Drugoga svjetskog rata i neprilika u kojima se našao, knjiga nije bila tiskana. Ipak, bez obzira na ratne strahote i osobnu sudbinu u ratu koja ga je zadesila, nije zaboravio rukopis knjige, te je 10. siječnja 1940. pisao da mu je neugodno zbog 2000 dinara honorara koje je primio i obećavao da će se nekako odužiti Benešiću (56).

Aktivnosti vezane uz Poljsko-jugoslavensko društvo u Krakovu

Molè nakon preseljenja u Poljsku 1925. nije odmah započeo s povezivanjem Poljske i Kraljevine Jugoslavije, nego se bavio osobnim stvarima. Veće zani-

³⁹ Više o Francu Stelèu u: Smolej, *Dunajska študijska leta Moleta, Steleta in Cankarja*, 181–183. Obvezao se isplatiti Molèu 5000 dinara, ali nije imao donatora pa je morao posuditi novac (Benešić, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, 513). Četrnaesta knjiga trebala se zvati *Umjetnost u Jugoslaviji* (polj. *Sztuka w Jugosławiji*), a za prijevod knjige Vojeslav Molè dobio je predujam od 250 zlota 1938. godine (Jagodar, *Hrvatsko-poljske veze u prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća*, 119).

manje za te aktivnosti javilo se dolaskom Benešića 1930., kada se odlučio aktivirati u jačanju veza s državom iz koje se odselio te ljudima koji su imali slične interese. Prvi veći događaj na kojem su zajedno sudjelovali Benešić i Molè bio je drugi Kongres poljsko-jugoslavenskih društava i privrednih organizacija,⁴⁰ koji je organizirao Zavod za unapređivanje vanjske trgovine Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, a održao se od 29. travnja do 3. svibnja 1931. Tijekom Kongresa Molè se susreo s profesorom Radovanovićem, koji mu je ponudio besplatnu kartu za vlak po Jugoslaviji.⁴¹ Bio je sarkastičan glede samoga cilja Kongresa te je u pismu Benešiću napisao da ga smatra ostvarenim jer je u novinama „Kurjer Warszawski“ objavljena slika svećenika Wacława Kneblewskog,⁴² predsjednika Lige poljsko-jugoslavenskih društava (24),⁴³ s ordenom i „mistički zamaknutim očima“. Bez obzira što mu se Kneblewski nije sviđao, Molè nije odustajao od djelovanja u Poljsko-jugoslavenskom društvu te aktualnih zbivanja u Poljskoj. Tako je u listopadu 1931. pisao Benešiću i pitao ga zna li nešto o osnivanju Poljsko-jugoslavenskog znanstvenog društva (polj. Polsko-Jugosłowiańskie Towarzystwo Naukowe), za koje je smatrao da „nije ozbiljno“ ni potrebno (28). U prosincu je obavijestio Benešića da se aktivirao u Poljsko-jugoslavenskom društvu u Krakovu i na molbu zastupnika Tadeusza Dyboskog⁴⁴ održao predavanje o Jugoslaviji te govorio o jugoslavenskoj manjini u Italiji. Nije bio optimističan po pitanju razvoja aktivnosti Društva pa je pisao da je na sastanku bilo dosta ljudi, ali je smatrao da su to činovnici i članovi „raznih organizacija B B“ (59). U siječnju 1932. zaključio je da Društvo neće biti filološko jer nema filologa te je i dalje smatrao da se Društvo neće baviti ičim važnim. Tijekom razgovora s drugim članovima Društva saznao je da je Josip Hamm⁴⁵ postao lektor poljskog jezika u Zagrebu, ali da je ubrzo premješten u Prištinu (60). Na inauguracijskoj sjednici Društva, održanoj 13. ožujka 1932., Molè je izabran za jednog od potpredsjednika.⁴⁶

⁴⁰ Više o kongresu u: Jagodar, *Hrvatsko-poljske veze u prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća*, 68; L. Paździerski, *Julije Benešić i Poljaci*, Zagreb 2004, 32–33.

⁴¹ Kada je Molè došao u Jugoslaviju, Radovanović je bio na putu te mu nije dostavio kartu (27, 57).

⁴² U jednom dopisu Kneblowskog je Molè nazvao magaretom zbog časopisa „Rocznik Polsko-Jugosłowiański“ (31).

⁴³ Više o Ligi u: Jagodar, *Hrvatsko-poljske veze u prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća*, 66. Ponekad je u svojim pismima Molè navodio da ne pripada ni jednoj „klici“ te je uvijek isticao svoju „nezavisnost“ zbog toga nije puno surađivao s Ligom, za koju je smatrao da je pod političkim utjecajem (58).

⁴⁴ Dyboskom je izrazio neslaganje zbog toga što je načelnik grada Krakova slavio fašiste u Gorici i dao poljske ordene „Coselschom i drugima u Italiju“, i zbog toga mu nije bilo drago da održavaju sastanak u magistratu. (25).

⁴⁵ Za Hamma se Molè raspitivao u prosincu 1938. kada je čuo da će zamijeniti Benešića nakon njegova odlaska te ga je zanimalo je li Hamm „zreo za takav posao“ (46).

⁴⁶ *Z ruchu Stow. pol.-jug. w Polsce i Jugosławji*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański“ II (1935) 3, 12.

Početak 1932. i Molè se kao član Poljsko-jugoslavenskog društva u Krakovu uključio u organizaciju dočeka Benešića na glavnom kolodvoru u Krakovu. On je u Krakov stigao zajedno s Krležom vlakom 11. ožujka 1932. te su htjeli izbjeći doček na kolodvoru, ali ih je na vrijeme spasio Molè, dozvao ih, te su se vratili i pozdravili prisutne. Molè je, kao i svaki dobar domaćin, pripremio buket jer su mu javili da s Benešićem dolazi neka žena, a ne Krleža. Tijekom posjeta Krakovu Molè se družio s obojicom, a kasnije je u jednom pismu tražio Benešića da pozdravi Krležu (32).⁴⁷ Kada je Društvo htjelo organizirati koncert jugoslavenske glazbe potkraj 1937., Molè je kontaktirao s Benešićem radi pomoći u odabiru dirigenta za ravnanje simfonijskim orkestrom te je Benešićev kontakt dao drugom potpredsjedniku Društva i ravnatelju simfonijskog društva gospodinu Żylichowiczu (29). Nema podataka je li do kontakta došlo, ali primjer pokazuje da je Molè cijenio Benešićevo znanje o jugoslavenskim umjetnicima.

Molèov znanstveni rad vezan uz hrvatsku umjetnost

Korespondencija koja se u ovom radu obrađuje vrela je i mnogih zapisa o Molèovu značaju za širenje hrvatske kulture i umjetnosti na području Poljske, osobito povijesnih pregleda hrvatske umjetnosti o kojima se dotad nije puno pisalo u poljskim znanstvenim, ali i drugim časopisima. U nekoliko je pisama 1931. Molè isticao da želi posjetiti Jugoslaviju, gdje se htio odmoriti, ali i pripremati novu knjigu o umjetnosti u Dalmaciji i kulturnim pokretima te problemima Jugoslavije. Na tom je putovanju htio obići cijeli prostor Kraljevine Jugoslavije od Maribora do Skoplja i Dubrovnika (24, 58). Budući da je uspio tijekom ljeta iste godine posjetiti Kraljevinu, vratio se početkom rujna te je za „Przegląd Współczesny“ napisao članak o Splitu, objavljen u prosinačkom broju, a istovremeno je i Komisiji za povijest umjetnost Poljske akademije znanosti predao raspravu o starohrvatskoj i starobugarskoj umjetnosti od IX. do XI. stoljeća te je ona tiskana u časopisu „Przegląd Historji Sztuki“ (26, 33, 61).

U siječnju 1932. hvalio je Benešića povodom 30. godišnjice bavljenja jugoslavensko-poljskim temama te se složio da na tom polju nitko nije učinio više od njega (61, 62). Spomenuo je i svoj skroman doprinos aktualizaciji teme jer je 1932. predavao studentima na kolegiju *Umjetnička kultura Dubrovnika i Dalmacije*, a na temelju materijala za predavanja planirao je napraviti monografiju u kojoj bi opisao *geistesgeschichte* Dubrovnika, ali je nije želio objaviti na poljskom jeziku, stoga je pitao Benešića može li dobiti besplatnu željezničku kartu za Jugoslaviju (32) radi ponovnoga posjeta Dubrovniku i pisanja knjige na hrvatskom jeziku. Do 1934. nije pisao o temama vezanim uz hrvatsku povijest

⁴⁷ Benešić, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, 380–381.

umjetnosti, a navedene je godine pisao raspravu *Sztuka średniowieczna i renesansowa w Dalmacji – Przyczynek do problemu renesansu*, s namjerom da je objavi u Poljskoj akademiji, ali je rasprava bila završena tek u lipnju iste godine, nakon čega je održao izlaganje *Problemy renesansu w dziejach sztuki w Dalmacji* u Akademiji, a samo je sažetak tiskan u „Sprawozdaniach PAU“ (34, 35, 63). U jednom od pisama pitao je Benešića želi li nešto napisati o hrvatskoj renesansnoj književnosti pa da povežu književnost i umjetnost, ali se nigdje ne spominje Benešićev odgovor, iz čega se može zaključiti da Benešić nije pristao.

Jedan od hrvatskih umjetnika kojemu je Molè posvetio posebnu pažnju, i čijim se radom bavio nekoliko godina, bio je Ivan Meštrović.⁴⁸ U desetak pisama spominjao je Benešiću planirani članak, katalog i knjigu, posvećene Meštroviću, a prvi je puta interes za Meštrovića pokazao u srpnju 1934., pišući članak za krakovski časopis „Przegląd Współczesny“ (37, 63). U ožujku sljedeće godine naveo je da ima predavanje o Meštroviću koje je planirao objaviti kao članak (36), ali objavljeno je u zbirci studija *Polskiego Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej* (37) s povećanim brojem slika (13). U lipnju 1935. pisao je da će članak o Meštroviću izaći u rujnu ili listopadu i biti ilustriran, te se opravdavao da ga ljeti nitko „ne bi opazio“ te navodi da je Meštrovića „obradio i interpretirao sasama po svome ukusu“ (38). Članak je tiskan u dvama dijelovima, u rujanskom i listopadskom izdanju navedenog časopisa. Molè se posebno obradovao kada je u listopadu 1935. iz Praga dobio obavijest da Benešić planira prenijeti Meštrovićevu izložbu u Varšavu te se nadao da će veleposlanstvo pomoći u toj namjeri, jer je planirao izdati knjigu koja bi se mogla prodavati na izložbi (13). Potkraj listopada 1935. izražavao je zadovoljstvo pregovorima o postavljanju izložbe te se stavio „do dyspozycji“. S Benešićem je dogovorio i predavanje o Meštroviću te se zanimao hoće li ono biti tijekom otvorenja izložbe ili u nekoj drugoj dvorani. Radovao se što mu je knjiga o Meštroviću bila u tisku te je obećao Benešiću poslati jedan primjerak (64). Sredinom studenog saznao je od Dyboskog da izložbe ipak neće biti jer nema novca, pa ga je to začudilo, jer je početkom studenog primio pismo od Starzyńskog u kojem je zamoljen da dođe u Varšavu i održi predavanje o Meštroviću 9. prosinca. Trebao je pisati i uvod za katalog njegove izložbe te je za 8. prosinca predložio sastanak Saveza poljskih povjesničara umjetnosti radi zajedničkoga posjeta izložbi (58). Budući da do izložbe nije došlo, tražio je od Benešića novinske članke o Meštrovićevoj izložbi u Pragu. Htio je pisati i Meštroviću, ali nije bio siguran je li u Zagrebu ili Splitu (14) pa je odustao. Smetalo ga je što se puno govorilo o Meštrovićevoj izložbi, a kada

⁴⁸ Žitnik ističe da se Molè bavio Meštrovićem i njegovom umjetnošću te da je to bio značajan znanstveni rad (Žitnik, *Vojeslav Molè: Ob stodeseti obletnici rojstva*, 188).

je izašla njegova knjiga,⁴⁹ samo su dvoje novine („Czas“ i „IKC“) o njoj pisale, a ni u bibliografiji je nisu naveli (15).

Zanimao se i za rad Julija Klovića te je tražio od Benešića da mu pošalje članak Arthura Schneidera *Klovićevi crteži*, objavljen u 10. broju „Hrvatske revije“. Osim „Revije“, Benešić mu je poslao i knjigu Dorotheje Westphal o dalmatinskim slikama (65, 66), kojima se Molè koristio u svojim predavanjima i člancima.

Molèove molbe Benešiću za pomoć i posredovanje za Slovence koji su boravili u Poljskoj 1935. – 1938.

S obzirom na to da je Benešić imao velik broj poznanika u Varšavi i ostatku Poljske, te političke i druge veze u Kraljevini Jugoslaviji, često su ga prijatelji i znanci molili uslugu. Među njima je bio i Molè, koji je više puta tražio Benešićevu pomoć u pojedinim stvarima. U veljači 1935. zamolio je Benešića da pomogne filozofu Joži Zemljaku, koji je došao u Varšavu da bi proučavao poljsku književnost i kulturu te je htio u Varšavi boraviti dulje vrijeme. Molio je Benešića da se zauzme za Zemljaka kod direktora odjela gospodina Bystronija (12), a Benešić u svom dnevniku navodi da ga je Zemljak posjetio 12. ožujka te ga naziva „svršenim filozofom koji dobro poznaje hrvatsku i srpsku književnost“. Nastojao mu je pomoći jer je Zemljak u novinama „Slovenac“ 1. ožujka objavio članak o njegovoj *Knjižnici*.⁵⁰ Nekoliko mjeseci kasnije tražio je od Benešića da se zauzme i za Uroša Krajgera, stipendista u Poljskoj, a htio je ostati još godinu dana. Spomenuo je da je Krajger „inteligentan i marljiv dečko“ i da bi odlaskom iz Poljske bilo otežano njegovo daljnje proučavanje poljske književnosti. Benešić mu je trebao napisati preporuku za stipendiju (37), ali to Benešić nigdje ne spominje, pa se ne može zaključiti je li mu pomogao ili ne. Posljednji Slovenac za kojeg se Molè zalagao u korespondenciji bio je slovenski kompozitor Blaž Arnič, te je naveo da ima velike glazbene uspjehe u Ljubljani i Beču. U Poljsku je došao s ciljem upoznavanja poljske glazbene scene i organizacije svojega koncerta, stoga ga je poslao Benešiću da ga upozna s predstavnicima „varšavskog glazbenog života“ i da mu pomogne (47). Njihov je susret komentirao Molè u svojoj autobiografiji te navodi da je Benešić prilikom tog susreta izjavio da je Varšava „najmanj muzikalno mesto na svetu“.⁵¹

Kada su studenti Jagelonskog sveučilišta išli na veliku turneju 1936. (Budimpešta, Bukurešt, Sofija, Beograd), na kojoj su izvodili predstavu *Mikolaj*

⁴⁹ Knjiga *Ivan Meštrović* tiskana je 1936. godine u 12. broju serije *Prace Polskiego Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu*, a o njoj je prikaz napisao France Stelè (F. Stelè, *Vojeslav Mole: Ivan Meštrović, „Dom i svet“* 49 (1936) 9–10, 551–552).

⁵⁰ Benešić, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, 474.

⁵¹ Molè, *Iz knjige spominov*, 385.

Kopernik L. H. Morstina, htjeli su posjetiti i Ljubljanu i Zagreb, te je Molè predlagao da se predstava izvede negdje na Gornjem gradu. Budući da je Molè dolazio sa studentima kao predstavnik sveučilišta u ime senata, htio je održati predavanje dan prije predstave pod nazivom *Duševno lice savremene Poljske*. Radi toga je u Zagreb trebao doći zamjenik tajnika krakovskog sveučilišta Jan Reguła 20. travnja 1936. i dogovoriti detalje posjeta, pa je Molè tražio Benešića da se s njim sastane u Zagrebu (67). Zbog zdravstvenog stanja Molè nije mogao otputovati sa studentima (41) te se put nije više spominjao u korespondenciji.

Jedna od molbi, i to privatnih, koja se ističe u ovom radu, vezana je za njega i njegovu obitelj. U svibnju 1937. Molè se žalio Benešiću da mu sin nije bio u Ljubljani od druge godine, a kći nikada jer se rodila u Poljskoj. Zbog toga je htio sa suprugom i djecom provesti ljeto na moru (Korčuli), a u kolovozu provesti dio vremena u Ljubljani i planinama. Pisao je Benešiću da želi da mu djeca nauče jezik i da ih „jačije svežemo sa domovinom“. Zanimalo ga je može li mu ovaj pomoći oko dobivanja četiriju besplatnih karti za jugoslavenske željeznice da bi s obitelji otišao na odmor. Kao jedan od argumenata naveo je da bi mu to olakšalo i ubrzalo pisanje knjige o umjetnosti u Jugoslaviji jer je htio prikupiti materijal za ilustracije i do studenog 1937. pripremiti knjigu za tisak (48), ali do putovanja nije došlo jer se Molè razbolio (17).

U srpnju 1938. pisao je Benešiću da je puno toga napravio za osam godina boravka u Varšavi, puno više nego „osjećaju Poljaci – a i većina tamo dole u Jugoslaviji“ te nadodao da je u poljskoj povijesti umjetnosti „otvorio (...) prozore“ jugoslavenske umjetnosti. Naglasio je kako je Benešić „umoran i osamljen“ te da odlazi, ali da on ostaje „razočaran, osamljen“ i da mu nije lako (68). Zanimali su ga Benešićevi problemi pri odlasku iz Varšave, koje mu je spomenuo u jednom od pisama, ali je naglasio da ga nisu uzrujali novinski napisi o njemu jer nije čitao novine (53).

Razdoblje Drugoga svjetskog rata

Sačuvano je samo pet pisama/dopisnica koje je Molè uputio Benešiću u razdoblju od 5. prosinca 1939. do 10. veljače 1940. Prve su dvije dopisnice napisane 5. i 6. prosinca 1939., i obje su na njemačkom jeziku. U prvoj dopisnici Molè navodi da se u Krakov vratio prije četiri tjedna iz Lavova, u kojem su on i njegova obitelj boravili od početka rujna. Više od tri tjedna čekao je novu putovnicu od jugoslavenskog veleposlanstva iz Berlina da bi se s obitelji mogao vratiti u Kraljevinu Jugoslaviju pa je molio Benešića da se založi kod ministarstva vanjskih poslova da se taj proces ubrza (69). Sutradan, 6. prosinca, obavijestio je Benešića da su im putovnice izrađene te mu zahvaljuje i moli ga da ništa ne poduzima po tom pitanju (70). Nakon što su primili putovnice Kraljevine

Jugoslavije, Molèova obitelj napustila je Poljsku te su u Ljubljani bili već 2. siječnja 1940. Tada je Molè ponovno pisao Benešiću i molio ga da se zauzme za njega kod viceguvernera Narodne banke, dr. Ive Belina, i da ga zamoli da Devizni odbor što prije riješi Molèovu molbu oko prijenosa novca iz banke u Krakovu u Ljubljani (71). U pismu od 10. siječnja 1940. godine opisao je ratne strahote koje je prošao s obitelji,⁵² a mjesec dana kasnije, ujedno i posljednjem pismu iz vremena Drugoga svjetskog rata, Molè je pisao Benešiću da je u Poljskoj sretno živio, stoga je odlučio pomoći svojim poljskim prijateljima te se nadao da će rat brzo završiti. Molio je Benešića da pomogne slavistima koji su bili zatvoreni u koncentracijskim logorima, osobito Vilimu Frančiću⁵³ i njegovoj supruzi, koja je živjela bez primanja. Tražio je od njega da posredstvom hrvatske vlade pokuša pomoći Frančiću „koji je Hrvat, premda je poljski državljan“. On je za to vrijeme bio u kontaktu s profesorom Halickim, koji je u Parizu pokrenuo *Polski Uniwersytet Zagranicą*, pa nije znao hoće li ga pozvati u Francusku ili će kao predstavnik sveučilišta ostati u Jugoslaviji (44).

Poslijeratno razdoblje

Poslijeratna korespondencija započela je Molèovim pismom iz jeseni 1945., koje Benešić nije primio (a Molè ga spominje), pa mu je pisao u lipnju 1946. Molè se u Krakov vratio 2. listopada 1945. na poziv rektorata Jagelonskog sveučilišta i Poljske akademije znanosti, ali sa sobom nije ponio sve stvari, već samo dio, pa je trebao doći u Jugoslaviju i organizirati prijevoz ostalih.⁵⁴ U razdoblju nakon rata počeo se intenzivnije baviti poljsko-jugoslavenskim odnosima jer je bio izabran za člana Prezidija glavnog odbora Društva poljsko-jugoslavenskog prijateljstva te je držao referat o znanstvenoj suradnji i predložio Benešiću da Društvo podupre njegov budući rad na *Knjižnici*.⁵⁵ (72) U srpnju 1946. posjetio

⁵² Dana 1. rujna 1939. u 5.30 sati probudile su ih sirene, a deset minuta kasnije njihovu su kuću opkolili vojnici te se s obitelji 2. rujna uputio u Lavov, gdje su cijelo vrijeme bili pod boljševičkom opsadom i bombardiranjem te 11 dana proveli u podrumu, a 4. studenog uspjeli su pobjeći iz Lavova i uputiti se prema Krakovu gdje su bili „svjedoci barbarstva“ kakvo nije zapamćeno u povijesti čovječanstva, a spasilo ih je jugoslavensko državljanstvo (56).

⁵³ Više o Vilimu Frančiću i njegovoj aktivnosti u vrijeme Drugog svjetskog rata u: Jagodar, *Hrvatsko-poljske veze u prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća*, 169–175; S. Kale, *Slavist Vilim Frančić*, „Književna smotra“ XLVII (2015) 178 (4), 101–104.

⁵⁴ Naveo je da je u Poljsku došao sa sedam kofera, bez pokućstva, knjižnice i drugih stvari koje je planirao prevesti u jednom od vlakova kojim su se u Poljsku vraćali Poljaci s područja Bosne (72).

⁵⁵ Budući da nije bilo konzula u Zagrebu, Društvo poljsko-jugoslavenskog prijateljstva obavljalo je poslove konzulata pa su pisali službene dokumente i one vezane za sudstvo, izdavali ih i obavljali druge poslove. Benešić se zanimao za pokretanje svoje *Knjižnice* u Krakovu, o čemu je razgovarao i s Vojeslavom Molèom, pa je za tisak pripremio zbirku hrvatske i srpske lirike u dva

je Ljubljanu i Zagreb, a tom prilikom i Benešića. Nakon odlaska iz Zagreba poslao mu je dopisnicu iz Bosanske Gradiške 23. srpnja, u kojoj je zahvalio na srdačnosti (74), a godinu dana kasnije, 8. srpnja 1947., obavijestio je Benešića da ga je Humanistički fakultet Jagelonskog sveučilišta, na sjednici održanoj 27. lipnja, jednoglasno izabrao za počasnog doktora javnim glasovanjem.⁵⁶ (78) Molè je smatrao da je Benešićevo djelovanje u Varšavi, osobito izdavanje *Knjižnice*, bilo najveći doprinos poljsko-jugoslavenskom zbližavanju i prijateljstvu u međuratnom razdoblju, stoga ga je i predložio za počasnog doktora. Benešić je došao u Krakov sa svojim nećakom u ljeto 1948. na svečanu dodjelu počasnog doktora te su se tom prilikom njih dvojica družili.⁵⁷

Što se tiče Molèova znanstvenog rada i održavanja hrvatsko-poljskih veza, tijekom 1947. pripremio je knjige *Sztuka Słowian południowych* i *Kultura artystyczna świata słowiańskiego*, a radio je i na *Podręczna encyklopedia sztuki* (75). U rujnu 1947. posjetio ga je i dr. Josip Hamm, koji je ondje doveo grupu studenata (76, 79), a potkraj 1948. spremio je za tisak knjigu o umjetnosti Slavena te je obećao Benešiću da će tiskati i njegovo predavanje o srpsko-hrvatskim prijevodima iz poljske književnosti (80). Benešić ga je molio da za Maticu hrvatsku napiše knjigu o povijesti umjetnosti Slavena, ali se on zahvalio na ponudi jer nije imao vremena zbog završavanja knjige *Encyklopedia sztuki* i još nekih drugih o povijesti umjetnosti na balkanskom poluotoku (81).

Do 1956. nije sačuvano ni jedno pismo, a u siječnju 1956. Molè je zahvalio Benešiću na *Rječniku*, koji je nazvao impozantnim, i o kojem je razgovarao s dr. Josipom Hammom. Obavijestio je Benešića o uredničkom poslu knjiga koje je pripremao te drugim poslovima kojima se bavio. Posebno je istaknuo Cankarove novele, koje su u Poljskoj pripremali za ponovno izdavanje, s dvjema novelama koje nisu objavljene u *Knjižnici* a koje je prevela njegova supruga (82). Jugoslaviju je Molè ponovno posjetio u lipnju 1956. (više od 10 godina kasnije) te je Benešiću pisao iz Ljubljane i najavio dolazak u Zagreb s molbom da mu on i profesor Hamm pripreme što više literature o hrvatskoj umjetnosti (83). Bio

---

sveska i antologiju hrvatske i srpske proze/novele u dva sveska. Osim antologija uredio je povijest Jugoslavije, ali je rukopis zastario pa je trebalo sastaviti novi (73).

⁵⁶ Molè je u ožujku podnio zahtjev za izbor Benešića, ali ga je zbog tehničkih poteškoća morao ponoviti u travnju. Frančić mu je pomogao u prikupljanju Benešićeve bibliografije (75). Senat je u rujnu potvrdio počasni doktorat, a nakon njih moralo je potvrditi i Ministarstvo jer se radilo o strancu (76). Benešić je pisao Molèu koje bi gradove htio posjetiti, a Molè mu je u proljeće 1948. predložio da dođe početkom lipnja i da im javi s kim će doputovati (77).

⁵⁷ Molè u svojoj autobiografiji piše da je na dan dodjele počasnog doktorata iz Varšave došao neki gospodin kojeg je poslalo ministarstvo i kojega je zanimalo tko je dopustio da se Benešiću dodijeli počasni doktorat, ali je nakon dužeg Molèova objašnjenja otišao. Molè smatra da je mogao nastati veliki skandal da se u obrazlaganje nije uključio i prof. Henryk Batowski (Molè, *Iz knjige spominov*, 529, 541).

je kod Benešića na ručku te su ondje razgovarali. Zahvalio mu je za svaki „zagrljaj“ i prijateljsku riječ. S obzirom na to da je Benešić kasnije završio u bolnici, Molè mu je pisao potkraj srpnja 1956., po povratku u Poljsku, o svojim dojmovima iz Jugoslavije te najavio dolazak Frančića, koji je htio posjetiti Zagreb iste jeseni (84). Posljednje pismo Molè je poslao Benešiću 6. siječnja 1957. te mu zaželio sve najbolje u novoj godini, osobito zdravlja. Napisao je da se usredotočio samo na povijest umjetnosti (85), a u svojoj autobiografiji zapisao je da su ostali prijatelji do Benešićeve smrti.⁵⁸

Zaključak

Životni putevi Julija Benešića i Vojeslava Molèa više su se puta tijekom njihova vijeka ispreplitali. Već prilikom upoznavanja, tijekom služenja vojnog roka u Trstu, može se opaziti da ih je povezala upravo poljska kultura i književnost o kojoj su najprije razgovarali. Drugi kontakt bio je tijekom 1928., kada je Benešić odlučio prevesti djelo Juliusza Słowackog a dvadesetak godina ranije preveo ga je upravo Molè. Tada nisu mogli ni slutiti da će postati prijatelji koji će izmijeniti stotinjak pisama, osobito u vrijeme dok je Julije Benešić radio u Varšavi (1930. – 1938.), a Molè obnašao različite dužnosti na Jagelonskom sveučilištu. To je razdoblje kada su se bolje upoznali, povremeno sastajali i surađivali. Poseban su odnos razvili prilikom suradnje na izdavanju Cankarovih novela unutar Benešićeve *Knjižnice*, koja je bila jedinstvena, a koju su htjeli pokrenuti i nakon Drugoga svjetskog rata, do čega nije došlo. Iz korespondencije se mogu iščitati Molèove zasluge za promociju hrvatske umjetnosti u Poljskoj, osobito povijest umjetnosti Dalmacije i Dubrovnika, o čemu je napisao nekoliko članaka i održao više predavanja, te promociju Ivana Meštrovića člancima i knjigom. Da su Benešić i Molè bili pravi prijatelji, svjedoče i pisma iz ratne Poljske, kada se Molè obraća upravo Benešiću za pomoć te se (i) njegovim posredovanjem vraća u tadašnju Kraljevinu Jugoslaviju, gdje zajedno s Benešićem pokušava pomoći zatočenim krakovskim profesorima. Njihova se suradnja nastavlja i u poslijeratnom razdoblju kada Molè preuzima ulogu posrednika između poljske i jugoslavenske (a unutar nje i hrvatske) kulture, književnosti i umjetnosti te sudjeluje u mnogim aktivnostima sve do 1957., kada Benešić umire, i time prekida više-desetljetnu suradnju i korespondenciju.

⁵⁸ Molè, *Iz knjige spominov*, 384.

Izvori:

1. Hrvatska. Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU. Ostavština Julija Benešića.⁵⁹ 18–47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 4. I. 1928.
2. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 9. I. 1931.
3. Hrvatska. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. Zbirka Personalna knjiga I. Benešić Julije. 1437-527. Osobni iskaz od 1. IX. 1908.
4. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 6. I. 1928.
5. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 27. III. 1930.
6. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 7. VII. 1930.
7. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 17. I. 1931.
8. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 29. I. 1931.
9. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 2. II. 1931.
10. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 4. XI. 1934.
11. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 28. XII. 1934.
12. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 9. II. 1935.
13. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 15. X. 1935.
14. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 25. XII. 1935.
15. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 11. III. 1936.
16. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 27. X. 1936.
17. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 14. VI. 1937.
18. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 21. VI. 1938.
19. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 6. XII. 1938.
20. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 1. III. 1931.
21. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 31. IV. 1931.
22. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Ele Molè Juliju Benešiću (nije datirana).
23. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 15. V. 1931.
24. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 4. VI. 1931.
25. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 27. V. 1931.
26. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 10. IX. 1931.
27. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 28. IX. 1931.
28. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 8. X. 1931.
29. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 12. I. 1938.
30. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 10. II. 1932.
31. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 26. III. 1932.
32. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 18. IV. 1932.
33. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 29. XII. 1932.
34. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 15. III. 1934.
35. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 30. III. 1934.
36. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 9. III. 1935.
37. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 18. IV. 1935.
38. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 22. VI. 1935.
39. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 10. III. 1936.
40. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 23. XII. 1936.
41. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 25. V. 1936.
42. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 22. IX. 1936.
43. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 23. XI. 1936.
44. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 10. II. 1940.

⁵⁹ U daljnjem tekstu: HR-AHAZU-KN-OJB.

45. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 21. IX. 1938.
46. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 5. IV. 1939.
47. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 20. I. 1937.
48. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 10. V. 1937.
49. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 1. II. 1938.
50. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 27. III. 1938.
51. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 14. IV. 1938.
52. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 21. VI. 1938.
53. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 8. VIII. 1938.
54. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 20. VI. 1939.
55. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 22. VIII. 1939.
56. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 10. I. 1940.
57. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 25. VI. 1931.
58. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 15. XI. 1935.
59. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 21. XII. 1931.
60. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 23. XI. 1931.
61. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 9. I. 1932.
62. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 28. IV. 1932.
63. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 26. VII. 1934.
64. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 26. X. 1935.
65. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 28. IX. 1937.
66. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 20. X. 1937.
67. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 5. IV. 1936.
68. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 1. VII. 1938.
69. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 5. XII. 1939.
70. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 6. XII. 1939.
71. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 2. I. 1940.
72. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 8. VI. 1946.
73. Poljska. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Spuścizna 108. Vilim Frančić.⁶⁰ Pismo Julija Benešića Vilimu Frančiću od 6. V. 1947.
74. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Dopisnica Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 23. VII. 1946.
75. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 12. VIII. 1947.
76. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 2. X. 1947.
77. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 15. IV. 1948.
78. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 8. VII. 1947.
79. PL-AUJ-S108-VF. Pismo Julija Benešića Vilimu Frančiću od 3. VII. 1947.
80. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 27. XII. 1948.
81. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 21. V. 1949.
82. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 27. I. 1956.
83. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 20. VI. 1956.
84. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 23. VII. 1956.
85. HR-AHAZU-KN-OJB. 18-47. Pismo Vojeslava Molèa Juliju Benešiću od 6. I. 1957.

Literatura:

- Benešić, Julije, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 18, ur. Marijan Matković, HAZU, Zagreb 1981, 245–633.
- Benešić, Julije, *Kritike i članci*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb 1943.

---

⁶⁰ U nastavku PL-AUJ-S108-VF.

- Benešić, Julije, *Osam godina u Varšavi (Kronika od godine 1930. do 1938.)*, HAZU, Ostavština Julija Benešića, 18–2, Zagreb 1960. (strojopis)
- Benešić, Julije, *Osiem lat w Warszawie*, Czytelnik, Warszawa 1985.
- Jagodar, Josip, *Julije Benešić i njegova putovanja u Poljsku*, „Hrašće – časopis za književnost, umjetnost, kulturu i povijest“ XXII (2018) 52, 13–26.
- Jagodar, Josip, *Hrvatsko-poljske veze u prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća*, Despot infinitus, Zagreb 2021.
- Jagodar, Josip, Vidović Bolt, Ivana, *Naslovi hrvatskih književnika u Benešićevoj Jugoslavenskoj biblioteci*, „SLAVIA časopis pro slovansku filologiju“ 89 (2020) 4, 444–451.
- Jakopin, Franc, *Moletovi spomini*, „Jezik in slovstvo“ 17 (1971) 3, 82–84.
- Kale, Slaven, *Slavist Vilim Frančić*, „Književna smotra“ XLVII (2015) 178 (4), 101–110.
- Kawecka, Zofja, *Biblioteka Jugosłowiańska*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański“ I (1934) 4, 12.
- Kokole, Stanko, *Vojeslav Molè in začetki umetnostnozgodovinskega študija grško-rimske antike na Univerzi v Ljubljani – I. del*, „Zbornik za umetnostno zgodovino“ 57 (2017), 191–214.
- Ložar, Rajko, *Vojeslav Molè, 1886-1973*, „Slavic Review“ 33 (1974) 3, 629–631.
- Molè, Vojeslav, *Iz knjige spominov*, Slovenska matica, Ljubljana 1970.
- Oset, Željko, *Prvi člani SAZU iz vrst umetnostnih zgodovinarjev: Izidor Cankar, France Stelè in Vojeslav Molè*, „Zbornik za umetnostno zgodovino“ 52 (2016), 289–301.
- Papierkowski, Stanisław, *Recenzje – Juljusz Slowacki*, „Ruch Słowiański“ I (1928) 2, 85–86.
- Paździerski, Lech, *Julije Benešić i Poljaci*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb 2004.
- Paździerski, Lech, *Poljske teme u korespondenciji Jugoslovena sa Julijem Benešićem*, u: *Zbornik Matice srpske za slavistiku* 30, ur. M. Živančević, Matica srpska, Novi Sad 1986, 119–164.
- Simonišek, Robert, *Vojeslav Molè kot pesnik ekfrazne*, „Ars et humanitas“ 19 (2017) 1, 106–117.
- Smolej, Tone, *Dunajska študijska leta Moleta, Steleta in Cankarja*, „Zbornik za umetnostno zgodovino“ 48 (2012), 177–196.
- Stelè, Francè, *Molè, Ela*, dostupno na <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi374160/>, pristup: 30. 9. 2022.
- Stelè, France, *Vojeslav Mole: Ivan Meštrovič*, „Dom i svet“ 49 (1936) 9–10, 551–552.
- Z ruchu Stow. pol.-jug. w Polsce i Jugosławji*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański“ II (1935) 9–10, 11–12.
- Žitnik, Janja, *Vojeslav Molè: Ob stodeseti obletnici rojstva*, „Dve domovini“ 7 (1996), 169–193.

Cooperation of Julije Benešić and Vojeslav Molè in the Interwar and Postwar Periods (1928–1957)

Summary: Julija Benešić is one of the most significant people from the Kingdom of Yugoslavia, who worked on connecting and promoting Croatian, Serbian, Slovenian and Montenegrin literature, art, culture, and science in Poland, especially in period 1930–1938. In many papers and books, his significance has been addressed in a rich translation, editorial, linguistic, literary, scientific, and other work, especially in the promotions of Polish culture in Croatia and Croatian culture in Poland, but there are no works or books which deals with its significance for Slovenes and cooperation with Slovenes who lived or worked in Poland. For this reason, in this paper, on the basis of available literature and archival material, especially correspondence from the legacy of Julius Benešić, which is kept in the Archives of the Department of History of Croatian Literature, the Institute of History of Croatian Literature, Theatre and Music, HAZU, seek to present private and business relations between Julije Benešić and Slovenian Vojeslav Molè and their cooperation in terms of Croatian and Slovenian literature and science, art and promotion in Poland.

Keywords: Julije Benešić, Vojeslav Molè, Poland, Croatian/Slovenian-Polish relations, 1928–1957

Anita Gostomska

Sveučilište u Gdanjsku ORCID: 0000-0002-6897-8967

anita.gostomska@ug.edu.pl

Pisma Julija Benešića Czesławu Jastrzębiec-Kozłowskiom. Uvod

Sažetak: Ovaj članak predstavlja zbirku pisama na poljskom jeziku, koje je Julije Benešić slao Czesławu Jastrzębiec-Kozłowskiom u razdoblju od 1930. do 1949. godine. Iako pohranjena u Poljskoj, korespondencija ostaje nekompletna, a njezinu vrijednost treba visoko ocijeniti jer pruža mogućnost da se bolje upozna Benešića te podsjeti na njegova prijatelja i istaknutog prevoditelja, koji je kao dugogodišnji suradnik *Jugoslavenske knjižnice (Biblioteka Jugosłowiańska)*, pokrenute u Varšavi, bio primatelj tih pisama.

Ključne riječi: Julije Benešić (1883. – 1957.), Czesław Jastrzębiec-Kozłowski (1894. – 1956.), korespondencija, hrvatsko-poljski kulturni kontakti, prijevod, *Jugoslavenska knjižnica*

Kolekciju pisama Julija Benešića na poljskom jeziku¹ Czesławu Jastrzębiec-Kozłowskiom u godinama 1930. – 1949., koja će biti predstavljena u ovom članku, većinom čine originali koji pripadaju (ovdje anonimnom) nasljedniku primatelja, zahvaljujući kojemu su na raspolaganju u svrhu istraživanja. Njihovom kopijom, izrađenom prije 1972. u obliku mikrofilma, disponira Zavod za slavistiku Poljske akademije znanosti (IS PAN).

Privatnu zbirku čini 57 pisama. Ona se nalaze i na spomenutom mikrofilmu, koji sadrži još 17 pisama i 37 razglednica.² Tako se Benešićeva korespondencija dostupna u Poljskoj sastoji od 111 jedinica, što u usporedbi s brojem od gotovo 200 pisama Jastrzębiec-Kozłowskog, pohranjenih u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti (HAZU) u Zagrebu (među korespondencijom koju je Hrvat dobivao od drugih Poljaka), pokazuje da su poljske zbirke nekompletne – jer ne sadrže korespondenciju 1935. – 1937., 1945. – 1948. i 1955. – 1956., a ni od 1939.

---

¹ Zbog specifičnosti Benešićeve poljštine, ta će se korespondencija navoditi ovdje u izvornom obliku.

² U vrijeme izrade kopija sva su pisma i razglednice još uvijek bile u posjedu prevoditeljeve obitelji, što pokazuje signatura u radu Jerzya Kamińskiego (J. Kamiński, *Biblioteka Jugosłowiańska*, u: *Polsko-jugosłowiańskie stosunki literackie*, ur. J. Śliziński, Wrocław 1972, 215–222). Danas je sudbina nestalih originala nepoznata.

Sudeći prema popisu koji je sastavio i objavio 1978. Ivan Meden,³ nedostaje nekoliko desetaka pisama iz prijeratnog razdoblja, a iz poraća desetak, jer se broj razmijenjenih pisama nakon rata definitivno smanjio. Nakon 1948. kontakti su gotovo prestali: do smrti Jastrzębiec-Kozłowskog 1956. razmijenili su samo nekoliko pisama – prema popisu HAZU-a Poljak je poslao Benešiću tri pisma u jesen 1948., jedno 1949., dva 1955. i jedno 1956. – na mikrofilmu se nalaze samo dva napisana Benešićevom rukom u tom razdoblju – jedno iz 1948., te 1949. godine. Čini se da su najpotpunije prve godine (1930. – 1931., 1934.) i posljednja godina (1949.) Benešićeve korespondencije, dostupne u Poljskoj akademiji znanosti. Brojčano stanje preostalih godišta upitno je i zahtijeva daljnju provjeru.⁴

Dok pošiljatelj tih pisama, poznat kao „jedna od najzaslužnijih osoba u razvoju poljsko-hrvatskih kulturnih kontakata“⁵ i „*sui generis* institucija u području prijevoda književnosti naroda Jugoslavije“,⁶ pojedinac kojem je posvećena značajna pažnja u radovima u kojima su vrednovana, među ostalim, njegova jezična, književna i prevoditeljska postignuća, ne zahtijeva detaljan prikaz, njihov primatelj, usprkos svom talentu i zaslugama, danas ostaje gotovo nepoznat. Bez sumnje, njegov rad zaslužuje mnogo opsežniju i temeljitiju studiju od ovog članka, koji treba tretirati samo kao privremenu simboličnu počast njegovu radu i pokušaj da se lik Czesława Jastrzębiec-Kozłowskog spasi od zaborava.⁷

Kad je počelo dopisivanje, Jastrzębiec-Kozłowski smatrao se iskusnim prevoditeljem i pjesnikom.⁸ Među pismima je i prvo koje mu je Benešić poslao

³ I. Meden, *Korespondencija Julija Benešića s Poljacima*, „Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU“ 8 (1978), 109–113.

⁴ Mikrofilm s korespondencijom Julija Benešića Czesławu Jastrzębiec-Kozłowskom pronašli su slučajno zaposlenici IS PAN-a u kolovozu 2022. Da možda postoji još jedan, vjerojatno s nedostajućim dijelom korespondencije sugerira i zapis iz monografije Lecha Paździerskoga. Istraživač se poziva na dva pisma iz 1946., koji se ne nalaze na pronađenom mikrofilmu. Prema istom izvoru, korespondencija koja nas zanima također je u obliku kopija pohranjena u HAZU-u. Ta informacija nije mogla biti potvrđena zbog tehničkih razloga. L. Paździerski, *Julije Benešić i Poljaci*, ur. D.-V. Paździerski, Zagreb 2004, 89, 142.

⁵ K. Pieniążek-Marković, *Poljska međuratna (ne)demokracija Benešićevim očima*, „Poznańskie Studia Slawistyczne“ 17 (2019), 191.

⁶ L. Małczak, *(Nie)obecność literatury chorwackiej w Polsce – okres międzywojenny*, u: *Słowiańska wieża Babel*, t. 1: *Kultura i dialog*, ur. J. Czaja, I. Jermaszowa, M. Wójciak, B. Zieliński, Poznań 2018, 17.

⁷ Jedna je od važnijih namjera ovog članka podsjetiti na lik izvanrednoga poljskog prevoditelja, a time i izvršiti volju njegova nasljednika, koji bi „želio da se rad njegovog strica ne zaboravi, a njegovi kontakti s književnim i filozofskim svijetom ugledaju svjetlo dana“ (iz pisma autorici ovog članka). Pisma Julija Benešića, predstavnika spomenutoga književnog svijeta, koje imamo na raspolaganju za istraživanje, nedvojbeno omogućuju provjeru suhoparnih enciklopedijskih podataka o Jastrzębiec-Kozłowskom, potvrđujući njegove brojne interese i sposobnosti.

⁸ Njegove pjesme objavljene su u dva sveska: *Gałązka zza płotu* (*Graničica iza ograde*, Lavov 1926) i *Błękitna brama* (*Plava vrata*, Varšava 1934). Bio je jezikoslovac i govorio je tečno deset

u listopadu 1930., čime je započela njihova, zapečaćena prijateljstvom, dugogodišnja suradnja u okviru serije *Jugoslavenska knjižnica*,⁹ koja je dinamično djelovala u Poljskoj 1930-ih, i čiji je Benešić bio začetnik i urednik, dok je odlukom Ministarstva prosvjete obnašao dužnost kulturno-prosvjetnog delegata Kraljevine Jugoslavije u Varšavi.¹⁰ Procjenjuje se da je Czesław Jastrzębiec-Kozłowski, uz samog Julija Benešića, dao najveći doprinos tom gigantskom djelu, poetizirajući tri puta filološke prijevode hrvatskih klasika koje je osobno napravio urednik serije (*Osmana* i *Dubravku* Ivana Gundulića, *Jeđupku* Mikše Pelegrinovića), kao i revidirajući većinu predgovora i uvoda u pojedine sveske serije, te suuređujući onu poeziju koju nije sam prevodio i savjetujući Benešića o izdavačkim poslovima.

U pismima se vidi da je Benešić najprije iskušao prevoditeljevo umijeće, ponudivši mu prijevod pjesme suvremenih pjesnika, a kada se pokazalo da Poljak, rođen 1894. u Krzemieńcu (današnje područje Ukrajine), ima izniman talent za prevođenje poezije, odlučio se za suradnju u prevođenju baroknog epa Ivana Gundulića *Osman*.¹¹ Korespondencija koju posjedujemo omogućuje rekonstrukciju tijeka njegova prevođenja. Od početka Benešić je isticao da će rad biti naporan i dosadan, ali da je vrlo važan.¹² Baš iz početnog razdoblja

---

jezika, a prevodeći s engleskoga, francuskog, njemačkog ili ruskog, upoznao je Poljake s mnogim djelima europske književnosti. Prevodilački opus Jastrzębiec-Kozłowskog sastoji se ukupno od sedamdesetak naslova na šest jezika.

Pretpostavlja se da je najveća njegova strast bila mesijanska filozofija Józefa Hoenea Wrońskog, kojom je, kako svjedoči sadržaj pisama, nastojao zainteresirati i Benešića (teško je reći koliko efikasno, ali u jednom od pisama spominje se članak Jastrzębiec-Kozłowskoga o Hoene Wrońskom, koji Benešić prevodi za časopis „Hrvatska Revija“; osim toga potvrđeno je da je trajno „zarazio“ svojom strašću sina Slavomira). Vjerojatno je prevoditelju *Osmana* Benešić dugovao kontakt s, danas gotovo zaboravljenim, profesorom Paulinom Chomiczom, filozofom – propagatorom misli Hoenea Wrońskog i utemeljiteljem 1919. poljskog Mesijanskog instituta (Instytut Mesjanistyczny). Jastrzębiec-Kozłowski, kao prijatelj Jerzyja Brauna, postao je član, a potom i potpredsjednik Društva Hoene Wroński (Towarzystwo Hoene-Wrońskiego), koje je 1932. nastalo transformacijom gore spomenutog instituta; bio je i autor mnogih neobjavljenih radova iz područja filozofije.

⁹ Naslijeđe jedne od najmodernijih uređivačkih inicijativa međuratnog razdoblja u Poljskoj, a ujedno i višezanrovske antologije, te panorame južnoslavenskih književnosti od starijih do suvremenih djela, u ogromnoj većini objavljenih na poljskom po prvi put, konačno je uvršteno u 13 svezaka, izdavanih, često uz velike poteškoće (što se dobro vidi u Benešićevim pismima), u kratkim razmacima od 1931. do izbivanja rata.

¹⁰ Październy, *Julije Benešić i Poljaci*, 30.

¹¹ Potican pozitivnim rezultatom prevođenja narodnih pjesama, prvi put pita Jastrzębiec-Kozłowskog za prijevod *Osmana* u siječnju 1931. (ne otkrivajući još ni ime autora, ni naslov epa). U pismima iz veljače obavještava o postojanju ranijeg prijevoda, koji je priredio Jerzy Pogonowski, i koji kritizira, ne objašnjavajući okolnosti u kojima je taj prijevod nastao. O kontroverzama vezanim uz tu situaciju: A. Gostomska, *Polskie dwudziestowieczne przekłady 'Osmana' Ivana Gundulicia*, „Przekłady Literatur Słowiańskich“ 9 (2019) 2, 29–53.

¹² U odnosu na monumentalni prijevod često se kaže da je riječ o djelu „ne malom i važnom“ (W-wa 9. 2. 1931.) – u najavi originala epa, uz doslovni prijevod prvih dvaju pjevanja, s idejom

potječe većina primjedaba koje je Benešić dao Jastrzębiec-Kozłowskiemu, zabrinut za kvalitetu prijevoda. Tako najviše doznajemo o preferencijama Hrvata, upoznajemo njegov pogled na prevođenje starih djela i suočavanje s prevoditeljskim pitanjima.¹³ Kad je u sljedećim pismima bilo komentara o radu Jastrzębiec-Kozłowskoga i prijedloga za ispravke njegovih prijevoda, oni su uvijek bili uravnoteženi pohvalama za trud koji je iziskivao prevoditeljski rad¹⁴ i divljenjem ogromnom talentu poljskog prevoditelja.¹⁵ Česte sumnje u ishod pothvata i privođenje *Osmana* sretnom kraju, miješali su se u pismima s nadom u uspjeh koji će prijatelji proslaviti.¹⁶ Objavljivanje *Osmana* Benešić je smatrao pitanjem časti, „trajnim tragom“ i minimumom koji bi želio ostaviti nakon svog boravka u Varšavi.¹⁷ Međutim, kad je 1934. knjiga napokon izašla, nije namje-

---

izrade probnog prijevoda, Benešić objašnjava: „Rozchodzi się o to, czy SzanPan chciałby się podjąć pracy bardzo nużącej [...] – ale bardzo bardzo ważnej.“ (W-wa 4. 2. 1931.). Prije mjesec dana, pita: „Czy by się Pan zgodził na dużą i żmudną pracę: tłumaczenia barokowego poematu z w. XVII [...]. Wierszy jest tylko 12.000! [...] Praca żmudna, przynaję się, pilna i – pożyteczna dla sprawy słowiańskiej. [...] Ja zrobię *dosłowne* tłumaczenie (z ewent. objaśnieniami).“ (W-wa 7. 1. 1931.). No, već u tijeku rada uživa, iako ne bez straha: „Niezmiennie mię cieszy, że SzanPan jeszcze nie upadł pod Krzyżem przekładu Gundulića ‘Osmana’, jest to praca trudna, czasem arcyudna, męcząca. Wytrwamy chyba wspólnie, prawda?“ (Zg 1. 4. 1931.)

¹³ U veljači 1931. najavljuje prvo pjevanje *Osmana* i karakterizira ep. Ističe da se za prijevod ne koristi staropoljski. Signalizira sinonime, antiteze (njih obilje), bujne opise. Kritizira rime originala. Spominje postojanje „ułamków przekładu poematu“ (vid. 11. bilj.) – neuspjelih prerada, koje kvare original i diskreditiraju Gundulićev talent. O svojoj nesklonosti staropoljskom jeziku govori duhovito, raspravljajući o pojedinostima prijevoda: „[...] proszę SzanPana w imieniu Gundulića (nie mam pełnomocnictwa), żeby unikać wszaków, niniów i snadniów itp. Sądzę, że by Gundulić był po mojej stronie.“ (W-wa 1. 3. 1931.).

¹⁴ Na primjer, komentirajući prijevod drugog pjevanja, Benešić pita: „SzanPan się chyba nie gniewa?“ Dodaje da je posao dosadan i navodi: „jeśli chcemy mieć to, co właściwie chcemy i do czego dążymy, nie powinniśmy tracić humoru“. Dalje piše o svom prijevodu pjesme „Szwajcaria (hrv. Švicarska)“ Słowackog, koju je prepisivao četiri puta, što je rezultiralo četirima redakcijama prijevoda – „tłumacz, tak samo jak i autor, nigdy nie jest całkiem zadowolony ze swego dzieła“. I dovršava: „proszę mi tego nie brać za złe“. (W-wa 8. 11. 1931.).

¹⁵ Izražavajući svoju rezervu prema trećem i četvrtom pjevanju, Benešić sugerira da je ona nastala ponajviše zbog njega: „Przepraszam że muszę. To moja wina, bo pisałem swój przekład dosłowny tak niedbale że podziwiam Kochanego Pana, jak mógł nietylko przeczytać, ale nawet odgadnąć co za sens powinien były mieć wyrazy nienapisane, z opuszczonemi literami, najczęściej zdania bez sensu. Jeżeli teraz proszę o pewne zmiany, to te zmiany potrzebne są wskutek niedołożnego mego po drugi raz nie przeczytanego przekładu. Poprostu wstyd. I Pan z tej mojej paplaniny stworzył cud.“ (W-wa 11. 11. 1931.).

¹⁶ Benešićeva pisma odaju nesigurnost: „Jak to długo potrwa? Czy doczekamy się końca? Patrę w to jak w zamgloną przyszłość. Ale jeżeli się uda, hoho! Co to będzie za sukces! Pozadroszczą i SzanPanu i – mnie. Mnie najwięcej, chociaż zasługa i wieniec sławy będą należały do SzanPana, którego serdecznie pozdrawiam i dłoń ściskam.“ (W-wa 7. 2. 1931.), vidi također (W-wa 14. 5. 1931.).

¹⁷ Sačuvana korespondencija omogućuje rekonstrukciju Benešićeva mišljenja o aktivnostima koje je poduzimao: „Po co przybyłem do Polski? Żeby wykladać prawidła gramatyczne i gadać

ravao prekinuti suradnju s Jastrzębiec-Kozłowskim,¹⁸ jer smatrao ga je posebnim, što je često, dok je trajala njihova suradnja izražavao izravno – riječima zahvalnosti,¹⁹ a kasnije i u predavanjima,²⁰ i neizravno – sadržajem svih svojih pisama, punih simpatije, srdačnih, često (auto)ironičnih, u kojima se pošiljalatelj koristi suptilnom šalom, potvrđujući na taj način ne samo da visoko cijeni primateljevu inteligenciju nego i dajući mu svoje povjerenje.

Julije Benešić je boravio u Poljskoj od ožujka 1930. do kraja srpnja 1938.²¹ Njegovo prijateljstvo s Kozłowskim, što pokazuju njihova pisma, bilo je

frazesy w smokingu? Rezultat stanowczo za mały.“ (W-wa 25. 12. 1932.). „Wyobrażam już siebie z tomem *Osmana* w rękę. Co za wspaniały ‘rezultat’ mego pobytu w Warszawie! Po tem już mogę sobie wyjechać.“ (W-wa 11. 11. 1931.).

¹⁸ O tome svjedoče riječi pisma u vrijeme kada je *Osman* već tiskan: „Drogi mój Panie Osmanito, dziś otrzymałem kartkę pożegnalną, requiemalną, z wyrazami uznania itp. Dziękuję, ale nie przyjmuję ani pożegnania ani wyrazów uznania. Uznanie się należy Panu, pożegnanie odroczymy tymczasem, bo mamy jeszcze troszkę wspólnej roboty do załatwienia.“ (W-wa 14. 2. 1934.).

¹⁹ Ne mogu se izbrojiti primjeri divljenja izraženog izravno: „Szanowny i drogi Pan ma tak duzo zdolności do oddania w przykładzie delikatnych odcieni uczuć i wyrazów [...]. Podziwiam Pańską pracę i żałuję, że Pan nie miał przed sobą lepszego dosłownego przekładu. Trudno. Niema w tej chwili człowieka, któryby Panu mógł to lepiej ode mnie zrobić. Za kilka lat, gdy stosunki polskojugosłowiańskie będą bardziej ściśle, może się odnajdzie wasz albo nasz poeta, któryby mógł zrobić lepszy przekład dosłowny – wątpię jednak, że mógłby zwrotki lepsze od Pańskich ułożyć ktobądź!“ (W-wa 22. 11. 1931.). Benešić je uvjeren da bi Jastrzębiec-Kozłowski, da je bio Jugoslaven, tijekom ovog rada stalno psovao („psiakrew”), ali „pan to robi z jakąś anielską łatwością, to właśnie jest zadziwiające“. (W-wa 19. 5. 1931.); vjeruje u „intuicję i natchnienie drogiego [...] współpracownika“ (Zg 20. 3. 1931.). Kad su završili trećinu prijevoda, Benešić, hvaleći Jastrzębiec-Kozłowskoga, obraća mu se na hrvatskom: „Vi ste moja nada i u Vas se uzdam, da će ‘Osman’ doista ugledati svjetlo u dostojnom obliku.“ (W-wa 15. 11. 1931.).

²⁰ Prigodom otvorenja prostorija Društva za kulturnu suradnju Hrvatske s Poljskom kod Kamenitih vrata u svibnju 1946., Benešić, koji je bio jedan od osnivača i potpredsjednik Društva (osnovanog iste godine), održao je predavanje o zaslugama Czesława Jastrzębiec-Kozłowskoga u promociji Jugoslavije. Październi, *Julije Benešić i Poljaci*, 47.

Može se pretpostaviti da je sadržaj toga predavanja usko povezan sa sjećanjem na Jastrzębiec-Kozłowskoga, koje završava 1945. J. Benešić, *Prijatelj Česlav*, u: isti, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, „Rad JAZU“ 390 (1981), 578–591.

²¹ Okolnosti su prisilile Benešića da napusti Varšavu. Raspoloženje koje prati taj događaj odaju pisma iz ožujka 1938. Benešić je nervozan zbog skorog odlaska jer mnoge stvari još uvijek čekaju rješenje. Nalazi se „w tak zlym humorze“ da ne može tipkati i ispričava se zbog nečitljiva rukopisa. Nekoliko dana ranije napunio je 55 godina „i już pora wracać do domu“. Na kraju sažima: „Wszystko to jest tak nudne, tak beznadziejne, tak głupie, że byłoby najlepiej upić się – gdyby nazajutrz nie było już po mnie.“ (W-wa 10. 3. 1938.). Osjećajući se očajan i usamljen, bježi u rad na antologiji jugoslavenskog pjesništva, koju bi želio pripremiti „przed wakacjami“ (W-wa 21. 3. 1938.). Razloge iznenadnog odlaska iz Poljske objašnjava Lech Październi, spominjući tiskovnu kampanju protiv Benešića, koju je 1937. organizirala poljska Nacionalna demokratska stranka; nakon niza napada i prijetnji donio je neopozivu odluku o povratku, bez obzira na započete radove u sklopu *Jugoslavenske knjižnice*. Październi, *Julije Benešić*, 39. Iz teksta *Prijatelj Česlav* doznajemo da je Benešić namjeravao tajno napustiti Poljsku, što mu je zamalo i uspjelo. Benešić, *Prijatelj Česlav*, 590.

najintenzivnije tridesetih godina prošlog stoljeća, tijekom rada na narednim svescima *Jugoslavenske knjižnice*, posebice na *Osmanu*. Nakon deset godina od svog odlaska iz Varšave Benešić je posjetio Poljsku zadnji put. Tada, u ljeto 1948., osim poljske prijestolnice te Krakova, gdje mu je za njegove prevoditeljske aktivnosti i promoviranje poljskog jezika, književnosti i kulture u Hrvatskoj (u okviru poljsko-jugoslavenskih društava) dodijeljen doktorat *honoris causa*, obišao je Łódź, baltičku obalu, Poznanj, Wrocław, Katowice i Szczecin. U Varšavi je posjetio obitelj Jastrzębiec-Kozłowskoga,²² ali nakon toga posjeta njihov je kontakt gotovo zamro, možda zbog političkog raskola, te je – kao što se može zaključiti iz skromne korespondencije vođene u to vrijeme – bio ograničen gotovo isključivo na održavanje veza.

Za vrijeme njegova boravka u Poljskoj srdačne su bile veze Benešića s ostatkom obitelji Czesława Jastrzębiec-Kozłowskoga. U mnogim pismima spominje se tada nekoliko godina star prevoditeljev sin Slavomir, a gotovo sva završavaju pozdravima njegovoj supruzi Zofiji. Još prije rata, u ljeto 1934. Zocha (kako su je zvali) boravila je u Hrvatskoj, gdje je s Benešićem posjetila Split, te Vrbosku na otoku Hvaru, Korčulu i Dubrovnik. Taj je izlet ostao u posebnom sjećanju Benešića, o čemu svjedoče njegova opetovana spominjanja nekih događaja s tog putovanja.²³

S obzirom na činjenicu da je Jastrzębiec-Kozłowski u djetinjstvu doživio tešku nesreću, koja je rezultirala neizlječivim bogaljtstvom, a njegovo se zdravlje s vremenom stalno pogoršavalo, Zocha, koju možemo smatrati Benešićevom

²² J. Benešić, *Mój przyjaciel Czesław*, u: isti, *Osiem lat w Warszawie*, prev. D. Cirić-Straszyńska, ur. H. Kirchner, Warszawa 1985, 359.

²³ U tekstu *Prijatelj Česlav* Benešić je dosta prostora posvetio temi Zochina putovanja u Dalmaciju, razmjerno detaljno opisujući svoje razočaranje njezinom ravnodušnošću prema čarima „nowych stron“, što je tumačio njezinom psihičkom odsutnošću („[...] i – nije tu. Bila je duhom uz svoga muža, uz Slavomira i uz malu Hanju.“). Čitanje korespondencije – razglednica, koje su zajedno slali Jastrzębiec-Kozłowskom, i pisama koje je Benešić napisao nakon Zochinog povratka u Poljsku – omogućuje rekonstrukciju emocija sudionika te ekspedicije (u prikazu prevoditeljeve supruge vidljiva je gradacija: „przekochany Pan Profesor“ od 25. srpnja i „pan Profesor coraz milszy“ od 6. kolovoza), a donekle i njezin dramatičan tijek, koji je rezultirao ranijim povratkom žene kući (Benešić je njihov sukob predstavio vrlo diplomatski: „Sądzę, że p. Zocha już wróciła do Włoch. Na wspólnej naszej podróży usiłowała ze mnie zrobić grzecznego człowieka, – z fatalnym skutkiem. Ja zaś z takim samym skutkiem próbowałem z gruntu zmienić jej ‘trusiowskie’ zapatrywanie się na świat [...]. Połknęła przez to nasze wzajemne staranie się o poprawę bliźniego nie miała gburowatości i grubiaństw, ale nie wyszło jej to na dobre. Czy zdrowo wróciła? Proszę wręczyć jej bukiet moich najładniejszych przeproszeń za wszystko, co przecierpiała.” (Zg 25. 8. 1934.). U sljedećem pismu imenovao je prevoditeljevu suprugu „trusią- Zosią, co się boi piorunów“ (Zg 27. 9. 1934.). Neplanirani završetak putovanja Jastrzębiec-Kozłowski okrenuo je u šalu, opisavši kako ga je Zocha, koja „se vratila ponešto iznenada“, zatekla „uz šampanjac i kavijar, u društvu nekih krasnih ali moralno slabo vrijednih bića“, što mu je na kraju dalo energičnu i jako bolnu lekciju iz etike. Benešić, *Prijatelj Česlav*, 589.

prijateljicom, sjedeći uz bolesničku postelju, zapisivala je prijevode koje je diktirao njezin teško bolestan muž, te je tako i ona postala jedan od redovnih suradnika *Jugoslavenske knjižnice*. U vrijeme kada se počeo dopisivati s prevoditeljem Benešić nije znao za njegovu invalidnost, što potvrđuje i pismo u kojem predlaže da ga Jastrzębiec-Kozłowski posjeti dok bude boravio u Varšavi. Tek prvim posjetom kući u Włochyma Benešić je postao svjestan nezgrapnosti svog ranijeg prijedloga, pa je u pismu koje je napisao dan nakon sastanka, pitao može li ga još uvijek zvati prijateljem.²⁴

Najvjerojatnije toj stalnoj imobilizaciji prevoditelja dugujemo tako obilnu korespondenciju; s drugim suradnicima *Jugoslavenske knjižnice* Benešić se jednostavno češće osobno susretao, o čemu svjedoče njegovi zapisi. Pritom valja naglasiti da je bogatstvo pisama u ovom slučaju doista jedinstveno i dobro ilustrira intenzitet njegova prevoditeljskog rada (popis pisama primljenih od drugih Poljaka pokazuje da se Benešić nije tako često dopisivao s ostalim prevoditeljima izvan Varšave). S druge strane, sadržaj korespondencije otkriva određenu familijarnost, bliskost, koja se očituje, prije svega, smislom za humor, čega u službenim pismima, u pravilu, nema.

U dosadašnjim studijama poljskih južnih slavista pismima Benešića Jastrzębiec-Kozłowskiom koristilo se samo simbolično,²⁵ i njihov pravi potencijal – u ovome članku također samo naznačen – ostaje još uvijek skriven. No, unatoč spomenutim nedostatcima, vrijednost poljske zbirke treba visoko ocijeniti. Za potvrdu toga trebalo bi suočiti Benešićeva pisma, prije svega, s njegovim sjećanjem na poljskog prevoditelja, koje na poseban način zaokružuje „kroniku“ Benešićeva boravka u Varšavi, jer tekst *Prijatelj Česlav* svojevrstni je rezime njihova poznanstva, od njegovih početaka, neraskidivo povezanih s inicijativom *Jugoslavenske knjižnice*, do 1945. godine.

To se suočavanje čini potpuno opravdanim u kontekstu nalaza Hanne Kirchner, koja je u *Pogovoru* poljskome izdanju Benešićeve „priče o varšavskoj

²⁴ Vidi bilj. 40. K. Pieniżek-Marković, *Ljudsko lice Benešićeve Varšave*, u: *Benešić i drugi. Zagrebački polonistički doprinosi. Četvrti Malićevi dani. Zagreb 25. i 26. listopada 2019.*, ur. F. Kozina, Đ. Čilić, Zagreb 2019.

²⁵ Jedna od tih publikacija članak je Jerzyja Kamińskiego, objavljen 1972. (vid. 2. bilj.). U kratkom se tekstu autor, prikazujući fenomen *Jugoslavenske knjižnice*, poziva na Benešićeva pisma Jastrzębiec-Kozłowskiome, koja se u obliku mikrofilmova čuvaju u Institutu za slavistiku Poljske akademije znanosti. Istraživač, ne obavještavajući o opsegu te ostavštine, navodi šest pisama, uglavnom iz 1931. i 1932. godine. Pojednostosti o ovim resursima također nisu otkrivene u poznatoj „prvoj monografiji Benešića“ Lecha Paździerskog (vid. 4. bilj.), čija bibliografija završava 1980., a koju je Kirchner najavila već 1982. (H. Kirchner, *Posłowie*, u: Benešić, *Osiem lat w Warszawie*, 553), izdanoj posthumno u Zagrebu 2004. Autor, pozivajući se na šest posebno spomenutih pisama, signalizira samo njihovo postojanje. Usporedba korištenih jedinica s onima koje je imao Kamiński spriječena je nedostatkom njihova popisa u djelu Paździerskog.

epohi njegovog života“ pisala da je ta priča nastala mnogo godina kasnije, na osnovi pisama koje je autor, boraveći u glavnom gradu Poljske, svakodnevno slao svojim prijateljima u Zagreb. Kirchner ističe da usporedba ovog netipičnog dnevnika sa spomenutom korespondencijom otkriva da je Benešić cenzurirao svoje obično grube prosudbe.²⁶ Premda nije postao kroničar poljskog života 1930-ih, napisao je autobiografiju, „čiji faktografski, dokumentarni sloj govori o autorovim, varšavskim aktivnostima i svojevrsna je ‘kronika’, dok je ostatak *journal intime*, na čijim se stranicama odvija psihomahija Benešića s Poljskom, te ocrtava njegov duhovni portret. Ti se slojevi, dapače, međusobno isprepliću [...]“.²⁷ Ta je isprepletenost također obilježje analizirane korespondencije. Točna je i ocjena naravi Hrvata, kojeg Kirchner karakterizira kao hirovitu i nestabilnu osobu, oštro, pa i brutalno osuđujući druge, koja svoj smisao za humor ne pokazuje toliko vedrom veselošću, koliko ironijom, zajedljivošću i sarkazmom,²⁸ što istraživačica objašnjava obranom krajnje osjetljive, sentimentalne osobnosti od svijeta.²⁹

Dok je Benešićev stav prema „poljskoj temi“ najvjerojatnije bio „do kraja zamršen i nejasan“,³⁰ njegov odnos s Czesławom Jastrzębiec-Kozłowskim može se opisati kao nedvojbeno pozitivan, srdačan i ljubazan, što ga u usporedbi s drugima čini doista jedinstvenim, jer Benešić se nijednom od svojih poljskih suradnika nije obraćao s toliko pozornosti, a, čini se, ni prema kome nije pokazao ni slično razumijevanje.

U tekstu *Prijatelj Česlav* Julije Benešić otvoreno se poziva na korespondenciju koju je dobivao od prevoditelja, obilno je citirajući. Benešićeva priča o prijatelju

²⁶ Izuzetno zanimljivu temu autocenzure (prisutnu kada Benešić na temelju vlastite korespondencije ispisuje sjećanja iz boravka u Varšavi) te cenzure (u odnosu na poljsko izdanje tih memoara) pokreće u svojem članku Krystyna Pieniążek-Marković. Autorica, osvrćući se na genološke probleme, upozorava i na potrebu temeljitijeg sučeljavanja Benešićeva „varšavskog dnevnika“ s njegovim pismima sačuvanim u arhivu. (Pieniążek- Marković, *Poljska međuratna (ne)demokracija Benešićevim očima*, 191–207).

²⁷ Kirchner, *Posłowie*, 546.

²⁸ Potvrda za to mišljenje mogu biti i riječi samog Benešića: „[...] ja wcale nie jestem tak przyjemnym współpracownikiem, jak wyglądam przez przesyłki pocztowe. [...] Drogi mój Pan Czesław myli się bardzo. Udaję spokojnego dla spokoju własnego. [...]“ (W-wa 14. 2. 1934.). Za promišljanje i način je na koji uvjerava Jastrzębiec-Kozłowskoga da dobije državnu nagradu, za koju se Benešić uspješno prijavio 1934. u Beogradu radi priznanja prevoditeljevih zasluga: „Rzecz taka nie dużo warta, ale wzbudza zazdrość u przyjaciół – przez to jest drogocenna.“ (W-wa 14. 2. 1934.). Iste se namjere ponavljaju u sjećanju Poljaka: „Varšava je tada bila poplavljena jugoslavenskim ordenima. [...] Zar moj Česlav nije zavrijedio takvo odlikovanje za solidan i trajan rad? Ako ne radi čega drugoga, a onda barem zato, da se njegovi najbliži obraduju, a kolege literati da se najede.“ (Benešić, *Prijatelj Česlav*, 584), a također kad zamoli „Panią Zocheę“ da pokupi „order św. Sawy III stopnia“ za „drogiego Współpracownika“: „Niech się wściekają wrogowie!“ (W-wa 26. 10. 1934.).

²⁹ Kirchner, *Posłowie*, 547, 552.

³⁰ *Ibid.*, 535.

iz Poljske, uspoređena s pismima koja su mu upućena, dobiva dubinu i puninu jer pokazuje i predanost Hrvata tom odnosu.³¹ Zanimljiva je ovdje književna konstrukcija u kojoj autor, svjestan iznimne vrijednosti tuđih iskaza i nedostataka parafraze, postaje, u neku ruku, komentator riječi, koji ne želi narušiti njihov izvorni zvuk. Na taj način omogućuje također primateljima svoje proze da dožive autentičnu ljepotu i duhovitost iskaza Jastrzębiec-Kozłowskoga.³²

Formalna strana ove korespondencije, koja se, osim specifičnosti vezanih uz prevoditeljski rad, sastoji od podataka o predujmovima prevoditelja i visini njegovih honorara,³³ gotovo je uvijek isprepletena s privatnošću, koja se, međutim, dozira vrlo skromno, pod utjecajem vanjskih okolnosti (Benešićeva putovanja u domovinu, posjeti obitelji, pogoršanje zdravlja i sl.). Zanimljiv su primjer te isprepletenosti situacije kada pjesništvo, o kojem se govori u smislu suradnje,³⁴ katalizira vremenski daleka sjećanja Benešića na vlastito pjesničko

³¹ Na primjer, u pismu Jastrzębiec-Kozłowskog od 9. srpnja 1931. čitamo: „[...] vrućina zadnjih dana također ne daje energije, pa zato šaljem stihova nešto manje nego što sam se nadao. Zamislljam, kakva je žega u Jugoslaviji!“ Benešić, *Prijatelj Česlav*, 581.

Na to Benešić odgovara iz Zagreba: „Trudno mi pisać, bo u nas tak nieznošnie gorąc panuje, że nawet spać nie można, nie chce mi się pióra w palcach trzymać, co dopiero myśleć – po polsku zaś już całkiem zapomniałem. [...] Stanowczo za gorąco. Dopiero o 21ej w nocy staje się atmosfera znośna. Siedzę w pokoju nawpół ciemnym (story spuszczone) i piję piwo z lodu.” U istom srpanjskom pismu Poljak spominje posjet svojih inozemnih rođaka, među kojima je i jedan Španjolac, Decastro Lazerda Di Medini Nacelli di Pozzo di Borgo di Celmani, na što Benešić odgovara šaljivo: „Czy to jeden Hiszpan, czy kilku od razu?” – šala se nastavlja u prijedlogu da se slično naslovi i prevoditeljčin višegodišnji sin Slavomir: „Czyby SzanPan nie mógł Sławomirowi dać mniejującej takie a la hiszpańskie nazwisko: Sławomir Jastrzębiec Kozłowski di Kozłów di Włochy di Wielka Woda di Zuchierki di Wedel di Czesław di Zocha...?”, te u pozdravu njegovoj supruzi: „Uklony moje bardzo serdeczne Pani Zosze recte Zofiji di Secretario Bezpłatno di Maszyno do Pisanio di Altano di Ogródko con Truskawko, con Konwaljo et Vario Kwiatu et Owotso” (Zg 13. 7. 1931.).

³² Možda je najbolji primjer takve izjave prevoditeljeva „świetna autobiografia“, koja se pojavljuje u tekstu *Prijatelj Česlav*, pod naslovom *Česlavov životopis*, i na kojoj je Benešić zahvalio, govoreći o nastavku suradnje: „Przeczytałem ją dziś bratanicy, która w najwyższym zachwyceniu krzyknęła: ależ to Kipling! Jak dobrze trafiła charakter tego szlachetnego, głąskającego i groteskowego jednocześnie humoru. Dziękuję jeszcze raz i – wierzę, że dusza drogiego Pana jest tak szlachetna (wbrew okrutnym cierpieniom pod jarzmem małżeńskim!), jak została opisana i jak się dotąd przede mną ukazywała, – więc wierząc w to przesyłam dalszą próbę cierpień i cierpliwości: jałową pracę nad czytaniem cudzych tłumaczeń – prośbę o poprawki, o sąd czyli opinję, ale szczerze i bez wykrętów.” (W-wa 31. 12. 1933.).

³³ Benešić je zabrinut nedostatkom priznanica, brine ga i „mecenas“ *Jugoslavenske knjižnice* (bio je to Leon Halbmilion, ali se njegovo ime i prezime ne spominju u pismima), koji ne drži riječ i ne isporučuje obećane iznose na vrijeme, dok o tom novcu ovisi ne samo uspjeh projekta već i prevoditeljski honorar.

³⁴ Benešić pita o osjećajima Jastrzębiec-Kozłowskoga vezanim uz pjesništvo Ivana Mažuranića – autora četrnaestog i petnaestog pjevanja *Osmana* (o njihovoj vrijednosti u odnosu na ostala pjevanja Gundulića). Sam smatra da „možna spozrzec różnicę między Mažuranićem a Gundulićem –

djelo.³⁵ U tom pogledu ne ostaje mu dužan Jastrzębiec-Kozłowski, darujući Hrvatu svoje zbirke poezije.³⁶

Profesionalizam Benešića kao prevoditelja i urednika sukobljava se u njegovim pismima s ne baš profesionalnim podlijeganjem raspoloženjima,³⁷ s priznanjima rezerviranim za prijateljske odnose koji su spajali Benešića s Jastrzębiec-Kozłowskim, te, posebice, s iskazivanjem mu simpatija, što se izražavalo čestim dobrima darovanima Poljaku,³⁸ uključujući prehrambene proizvode donesene

na niekorzyść pierwszego“. (W-wa 6. 6. 1931.). Prevoditelj je odgovorio: „Imponira mi način, kako se Mažuranić mogao uživjeti u duh i stil, koji mu je ipak bio tuđ. Ipak nesumnjivo osjećam razliku: veće nastojanje oko sroka (zacijelo tražeći biranije rime), zapletenija frazeologija, zbijanje bujnijeg sadržaja u strofe – zbog čega je, dakako, i prevođenje teže.“ Benešić, *Prijatelj Česlav*, 581.

³⁵ Još jedan zanimljiv primjer poetske razmjene može biti pjesma „Do Germanki“ iz 1901., iz pisma u kojem pošiljatelj Jastrzębiec-Kozłowskog naziva „druhem w smutku wierszy i wspomnień“, dijeleći s njim i emocije. (W-wa 10. 5. 1934.).

³⁶ U veljači 1931. Benešić je od Jastrzębiec-Kozłowskoga dobio zbirku *Galqzka zza płotu* (Grančica iza ograde) s posvetom; već sljedećeg dana obavijestio je darovatelja da se upoznao s poklonom i odatle „kradnie jeden wiersz“. (W-wa 7. 2. 1931.; 8. 2. 1931.). Nedugo zatim Poljak, uvjereni se da se sviđa primatelju religiozno pjesništvo („Czy lubię poezję religijną? Każdą dobrą poezję lubię. Pańska poezja z pewnością jest dobra.“), poslao mu je strojopis svoje sljedeće zbirke. (W-wa 26. 2. 1931.). Zahvalivši na posudbi, Hrvat je uručio knjigu svojih pjesama iz 1922. *Istrgnuti listovi*, komentirajući: „Są czysto osobiste, niepisane dla druku, jednakowoż wyszły.“ (W-wa 1. 3. 1931.). U sljedećem pismu Benešić je zahvalio na zbirci *Błękitna brama* (Plava vrata), smatrajući je dokazom simpatije. Opširno je govorio o njezinu sadržaju, otkrio koje mu se pjesme najviše sviđaju (navodio je brojeve pjesama, ponekad uz objašnjenje). Sugerirao je da su mu ostale strane, jer ne voli arhaizme. Kritizirao je uvod Leopolda Staffa, kojega „nie lubi“, te se na kraju ispričao zbog svoje iskrenosti. (W-wa 9. 3. 1931.).

³⁷ Istu relaciju zabilježila je i u odnosu na pjesništvo Tea Rogić Musa. T. Rogić Musa, *Slaven-ski dioskuri. Rasprava iz povijesti hrvatsko-poljskih književnih veza*, Zagreb – Sarajevo 2021, 188.

³⁸ U tekstu *Prijatelj Česlav* vrlo je razvijena tema poklona u obliku cigareta, isprva prihvaćenog s velikim, a ubrzo s puno manjim oduševljenjem. Benešić objašnjava svoje namjere i citira duhovitu zahvalnicu primatelja: „Za pobudu, da piše brže, šaljem mu na dar bugarske cigarete, što ih Jugoslavensko poslanstvo primalo uz vrlo nisku cijenu. Kozłowski piše: ‘Još Vam jednom zahvaljujem za cigarete, o kakvima mi u Poljskoj ne možemo ni sanjati. Samo mi je malko žao, što u njima nema ni kanafa, ni kupusa, pa ni sijena, na što smo inače već davno navikli.’“ Benešić, *Prijatelj Česlav*, 580.

Benešićevo pismo upotpunjuje tu sliku riječima hvale za primatelja („doprawdy i szczerze podziękowałem Bogu, żem natrafił na takiego tłumacza jak SzanPan“) i donosi više informacija o neobičnom poklonu (cigarete dobiva u poslanstvu, ali ih ne puši jer više voli poljski duhan) (W-wa 13. 2. 1931.). U sljedećem pismu pita nisu li prevoditelja uvrijedile darovane mu cigarete (W-wa 19. 2. 1931.), a u memoarima bilježi njegovu šaljivu reakciju: „Kozłowski moli, da mu više ne šaljem cigareta, jer da ih ima dosta. Żenira se primajući ih i odgovara stihovima u duhu Gundulićeva ‘Osmana’, bilježeći ih brojkama, kako je činio i u prijevodu: Na nic, na nic się nie zdała[ma konfuzja, me odmowy –]i małżonka przydzwigała[papierosów transport nowy.]Zatem kurzę je wytrwale[]i gdy wonny dym się modrzy,[w]dzięczność w sercu mam i chwale[]Dostojnego szcudrość Hodży.“ Benešić, *Prijatelj Česlav*, 580.

iz Benešićeva zavičaja.³⁹ Posebno mjesto u smislu izražavanja emocija zauzima pismo nakon prvog posjeta prevoditelju u njegovoj obiteljskoj kući, koje uglavnom razotkriva autorovo obeshrabrenje.⁴⁰ Svoje dublje osjećaje vezane uz tu situaciju Benešić je podijelio tek godinama kasnije.⁴¹

Iako svaka od poljskih zbirki pisama Julija Benešića Czesławu Jastrzębiec-Kozłowskome ostaje nekompletna (i privatna zbirka, i kopije pisama i razglednica kojima raspolaže IS PAN), tu korespondenciju, zbog njezine vrijednosti koju smo ovdje pokušavali dokazati, nakon temeljitog pregleda trebalo bi dovesti u red i suočiti s hrvatskim zbirkama, čiji bi sadržaj također trebalo provjeriti.⁴² Očekivani rezultat takvoga detaljnog istraživanja bila bi publikacija s kompletnim setom pisama i kritičkim komentarima.

³⁹ Takav neobičan dar bio je kulen. U memoarima Benešić ideju da prijatelju Poljaku pokloni domaću kobasicu opravdao je potrebom da ga oslobodi napetosti izazvane iscrpljujućom naredbom: „Valjalo ga je ublažiti. Poslao sam mu jedan srijemski kulen.“ Benešić, *Prijatelj Česlav*, 583.

U pismu, najavljujući svoj dar, on ga je ujedno i objasnio: „[...] jak z Jugoslawji w jesieni wróćę do Warszawy, przywiozę SzanPanu taki malutki żołądeczek wieprzowy napchany najdelikatniejszym mięsem wędzonym, i tak właśnie jest – czosnek. Proszę się już teraz przygotować do tego smakołyku nazywającego się kulen. Te moje kuleny wiszą w Iloku jeszcze od grudnia 1930 i wędzone czekają aż całkiem wyschną.“ (W-wa 6. 6. 1931.). Objašnjenja se ponavljaju nakon povratka u Poljsku, kada zamoli da sluškinja Kozłowskih dođe i pokupi donesen posebno za obitelj „ten żołądek ‘nierogaczny’ z wędzonym mięsem, wędzonym 11 miesięcy!“ (W-wa 7. 10. 1931.).

⁴⁰ Uravnotežen ton pisma izmjenjuje se s razigranim: „Wielce Szanowny, drogi i kochany Panie i przyjacielu! Pan pozwoli nazywać Go przyjacielem? Po swojej niespodziewanej wizycie tam ‘za wodą’ we Włochach, poznawszy wspaniałe ‘milieu’, w którym mój amicus przez Gundulića i innych poetów spokrewniony, nie krwią ale potem, odczułem lekki, leciutki dreszcz zazdrości, uczucia wcale mi zresztą obcego, gdy rozmawiałem z naszą współpracowniczką i ze wspaniałym, pysznym Sławomirem.“ (W-wa 22. 6. 1931.).

Izraz „za wodą“, a češće „za wielką wodą“, koji se pojavljuje u Benešićevim pismima, vjerojatno je vezan uz lokaciju kuće Kozłowskih kod Stawów Cietrzewia (Ribnjaka tetrijeba) – Glinianek Cietrzewia (Jezerce tetrijeba). Najveći od rezervoara još se u poslijeratnim godinama zvao „Okean“. R. Gawkowski, *Moja dzielnica Włochy, historia Włoch i Okęcia*, Warszawa 2010, 177.

⁴¹ Iznađa je brutalna iskrenost ove izjave: „Pohodio sam ga 21. VI. 1931. u Włochyma. Nezaboravan je prvi dojam, susret s čovjekom, koji je uzet, paraliziran, koji ne može ni jedan tren ostati u mirnom položaju: dršće, trese se, lomljen i kidan kao da ga muče na kotaču. Lice iskrivljeno grimasom, riječi nerazumljive. Pao je za mladih dana s konja, ostao bogalj, zatim je obolio od tifusa. Navodno je došlo do nekog zapletaja živaca [...]. Njegov govor razumije žena, a i sinčić Slavomir, dječak od tri i pol godine. [...] Ostao sam dva sata tamo i vratio se u Varšavu duboko potresen. Tko da shvati humor u duši tog čovjeka?“ Benešić, *Prijatelj Česlav*, 581.

Još brutalnije je Benešićevo izvješće u kronici (u poljskoj verziji cenzurirano). J. Benešić, *Osam godina u Varšavi (Kronika)*, u: isti, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, 322.

⁴² O potrebi provjere tih izvora može svjedočiti istraživanje Ane Batinić korespondencije Julija Benešića i Zdenke Marković. Istraživačica je uspjela „kronološki odrediti nekoliko razglednica i pisama koji u Medenovim popisima nisu bili datirani“. A. Batinić, *Polonistička veza Julija Benešića i Zdenke Marković*, „Poznańskie Studia Slawistyczne“ 9 (2015), 468.

Literatura:

- Batinić, Ana, *Polonistička veza Julija Benešića i Zdenke Marković*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 9 (2015), 467–492.
- Benešić, Julije, *Mój przyjaciel Czesław*, u: isti, *Osiem lat w Warszawie*, prev. D. Cirlić-Straszyńska, izbor, pogovor, biogrami H. Kirchner, Czytelnik, Warszawa 1985, 341–359.
- Benešić, Julije, *Osam godina u Varšavi (Kronika)*, u: isti, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, „Rad JAZU” 390 (1981), 245–530.
- Benešić, Julije, *Prijatelj Česlav*, u: isti, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, „Rad JAZU” 390, 578–591.
- Gawkowski, Robert, *Moja dzielnica Włochy, historia Włoch i Okęcia*, Urząd Dzielnicy Włochy m. st. Warszawy, Warszawa 2010.
- Gostomska, Anita, *Polskie dwudziestowieczne przekłady Osmana Ivana Gundulicia*, „Przekłady Literatur Słowiańskich” 9 (2019) 2, 29–53.
- Kamiński, Jerzy, „Biblioteka Jugosłowiańska”, u: *Polsko-jugosłowiańskie stosunki literackie*, ur. J. Śliziński, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972, 215–222.
- Kirchner, Hanna, *Posłowie*, u: J. Benešić, *Osiem lat w Warszawie*, prev. D. Cirlić-Straszyńska, izbor, pogovor, biogrami ista, Czytelnik, Warszawa 1985, 535–553.
- Małczak, Leszek, *(Nie)obecność literatury chorwackiej w Polsce – okres międzywojenny*, u: *Słowiańska wieża Babel*, t. 1: *Kultura i dialog*, ur. J. Czaja, I. Jermaszowa, M. Wójciak, B. Zieliński, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2018, 17–35.
- Meden, Ivan, *Korespondencja Julija Benešića s Poljacima*, „Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU” 8 (1978), 109–113.
- Paździński, Lech, *Julije Benešić i Poljaci*, ur. D.-V. Paždžerski, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb 2004.
- Pieniążek-Marković, Krystyna, *Poljska međuratna (ne)demokracija Benešićevim očima*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 17 (2019), 191–207.
- Rogić Musa, Tea, *Slavenski dioskuri. Rasprava iz povijesti hrvatsko-poljskih književnih veza*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2021.

The Letters of Julije Benešić to Czesław Jastrzębiec-Kozłowski

Summary: This article presents the collection of letters written in Polish by Julije Benešić to Czesław Jastrzębiec-Kozłowski in the period from 1930 to 1949. Although the correspondence stored in Poland remains incomplete, its value should be highly recognised because, as a subject of detailed research, it provides the opportunity to get to know Benešić better and reminds us of the person of his friend and prominent translator, who, as a long-time collaborator of the “Yugoslav Library” started in Warsaw, was the addressee of these letters.

Keywords: Julije Benešić (1883–1957), Czesław Jastrzębiec-Kozłowski (1894–1956), correspondence, Croatian-Polish cultural contacts, translation, “Yugoslav Library”

Pojedinci u procesu diskontinuiteta

Patrcyjusz Pająk

Sveučilište u Varšavi

ORCID: 0000-0003-1313-6890

p.p.pajak@uw.edu.pl

Šešir Oktavijana Miletića u svjetlu frojdzizma

Sažetak: Oktavijan Miletić najpoznatiji je hrvatski filmski redatelj međuratnog razdoblja. Kratkometražni film *Šešir* iz 1937. pokazao se prijelomnim za njegovu karijeru, ali i za hrvatsku kinematografiju. To je Miletićev prvi profesionalni igrani film, a ujedno i prvi hrvatski zvučni igrani film. Spaja značajke psihološkoga, socijalnog i nadrealističkog filma. Članak predlaže njegovu psihoanalitičku interpretaciju, temeljenu na pogledima Sigmunda Freuda na Edipov kompleks, kastracijsku tjeskobu i fetišizam. Ovakvo tumačenje dopušta *Šešir* smatrati pionirskim djelom o krizi maskuliniteta u hrvatskoj kinematografiji. To je važna tema u modernoj hrvatskoj kulturi zbog značaja patrijarhalne tradicije.

Ključne riječi: Oktavijan Miletić, hrvatski film, Sigmund Freud, psihoanaliza, fetišizam

Oktavijan Miletić danas je najpoznatiji hrvatski redatelj međuratnog perioda. Proslavio se najprije kao autor amaterskih nijemih kratkometražnih dokumentarnih i igranih filmova, koje je snimao od 1926. godine. Najbolji među njima, kao što su: *Ah, bješe samo san* (1932.), *Amadeus Nickelnagel* (1932.), *Poslovi konzula Dorgena* (1933.), *Strah* (1933.), *Zagreb u svjetlu velegrada* (1934.), *Faust* (1934.) i *Nocturno* (1935.), stekli su naklonost ljubitelja neprofesionalnog filma jer ih je krasila suvremena estetika koja se temeljila na parodiji i pastišu popularnih filmskih vrsta i stilova s upotrebom avangardnih izražajnih sredstava (treba napomenuti da je Miletić također parodirao i stvarao pastiš filmske avangarde – posebno ekspresionizma i nadrealizma). Miletićev su umjetnički renome potvrđivale nagrade dodjeljivane mu na međunarodnim filmskim festivalima amaterskog filma u Berlinu, Parizu, Zagrebu, Barceloni i Veneciji.

Od polovice tridesetih godina Miletić je snimao filmove u profesionalnim produkcijskim uvjetima. Najprije je dokumentirao važne događaje iz života Zagreba za potrebe filmske kronike, a zatim realizirao i reklamne filmove koji promoviraju turističke vrijednosti Hrvatske (npr. *Od Zagreba do Raba* iz 1937.) te hrvatske i jugoslavenske industrijske investicije (npr. *Jugoslavija gradi svoje lokomotive* iz 1938.). Prijelomnim se za njegovu karijeru, kao i za hrvatsku

kinematografiju, pokazao kratkometražni (u trajanju sedam minuta) *Šešir* iz 1937., koji je producirala Zora, zavod za nacionalno edukativni film. To je Miletićev prvi profesionalni igrani film, a ujedno i prvi hrvatski zvučni igrani film, iako u njemu nema dijaloga. Odustajući od njih, Miletić je htio – prema vlastitom priznanju – prosvjedovati protiv obilja dijaloga u igranim filmovima koji su se u to vrijeme prikazivali u kinima.¹ Zvuk je u *Šeširu* ograničio na ilustrativnu glazbu (koja teče izvan kadra).²

Miletićevo djelo uključuje obilježja psihološko-društvene filmske drame i nadrealnog filma. Može ga se istovremeno ubrojiti i u psihoanalitičke filmove, koje Alicja Helman dijeli u dvije kategorije. Prvu čine filmovi čiji su se redatelji i scenaristi svjesno inspirirali psihoanalizom, izravno se referirajući na poglede njezinih najpoznatijih predstavnika – Sigmunda Freuda ili Carla Gustava Junga. Drugoj pripadaju filmovi kojima je inspiracija psihoanalizom – frejdovskom ili jungovskom – bila nesvjesna ili intuitivna.³

Šešir pripada drugoj kategoriji. Inspiracija frejdovskom psihoanalizom u njemu proizlazi iz utjecaja koji su na Miletićevo stvaralaštvo imali avangardni filmovi, posebno njemački ekspresionistički filmovi,⁴ koji pokazuju srodnost s psihoanalitičkim pogledom na čovjeka.⁵ Na takvu je srodnost ukazao 1914. Freudov učenik Otto Rank, govoreći o mogućnosti psihoanalitičke interpretacije filma *Praški student* (*Der Student von Prag*, 1913.), koji je režirao Stellan Rye, i koji je smatran pretečom filmskog ekspresionizma (ubrzo nakon toga – 1919. – na Rankova se zapažanja nadovezao sam Freud).⁶

Šešir govori o ljubavnim peripetijama mladog muškarca, za kojega je šešir posebno važan element garderobe. Jednoga dana muškarac zavodi ženu i ulazi s njom u intimni odnos, no ona ga odbacuje zbog drugog muškarca. Odbačeni se ljubavnik opija i odlazi u krevet s prostitutkom. U noći sanja ružan san o tim događajima.⁷ Ubrzo saznaje da ga je prostitutka zarazila spolnom bolešću. U isto

¹ O. Miletić, *Sjećanja i mišljenja*, u: A. Peterlić, V. Majcen, *Oktavijan Miletić*, Zagreb 2000, 221.

² Glazbu za *Šešir* stvorio je češki kompozitor Eduard Gloz, koji je u to vrijeme radio u Hrvatskoj. Izveli su je glazbenici Zagrebačke filharmonije pod palicom Stjepana Šuleka. Više o značajkama te glazbe: I. Paulus, *Lisinski i Ljubav i zloba: o sličnostima sudbina prvoga hrvatskoga zvučnoga dugometražnoga igranoga filma i prve hrvatske nacionalne opere*, „Hrvatski filmski ljetopis“ 100 (2019), 30.

³ A. Helman, *Wpływ psychoanalizy na twórczość filmową*, „Film na Świecie“ 369 (1989), 50–51.

⁴ O Miletićevu interesu za njemački ekspresionistički film: S. Jurdana, N. Polimac, V. Rokсандić, D. Zubčević, *Slabost prema smiješnom*, u: Peterlić, Majcen, *Oktavijan Miletić*, 206.

⁵ Više o temi srodnosti ekspresionizma i psihoanalize: F. M. Sharp, *Expressionism and Psychoanalysis*, „Pacific Coast Philology“ 13 (1978), 94–100.

⁶ O. Rank, *The Double. A Psychoanalytic Study*, prev. H. Tucker, Jr., Chapel Hill 1971, 3–7; S. Freud, *Niesamowite*, u: isti, *Dzieła*, t. 3: *Pisma psychologiczne*, prev. R. Reszke, Warszawa 1997, 247–248.

⁷ Sličnim se motivom Miletić poslužio pet godina kasnije u filmu *Ah, bješe samo san*. U njemu je govorio o mladom muškarcu koji se u reakciji na djevojčino odbijanje opija, a zatim usne i sanja

to vrijeme njegov šešir biva uništen pa ga muškarac baca. Na kraju filma šeće u novom šeširu s novom dragom.

Podnaslov *Šešira* glasi *filmska novela*. I zaista – film nije samo kratak kao novela, nego također ima i sličnu strukturu. Odlikuje ga, dakle – kao i književnu novelu – dramatičnost radnje, zbijenost vremena, fabularna sažetost, kompaktnost kompozicije, jasnoća kulminacijske točke i uporaba simboličnog rekvizita (tzv. „sokola“) u funkciji dominantnog motiva.⁸ U Miletićevu filmu „sokol“ je šešir. Fabulu zasnovanu oko tog rekvizita redatelj je podijelio na nekoliko dijelova koji se razlikuju ugođajem. Povezujući međusobno spomenute dijelove, kao i scene od kojih su oni sastavljeni, upotrijebio je eliptičnu montažu koja, s jedne strane, zgušnjava slijed događaja, s druge oslabljuje uzročno-posljedičnu vezu među njima. Istovremeno je u određenim scenama istaknuo odabrane rekvizite u njihovoj metaforičkoj, metonimijskoj ili eufemističkoj funkciji i – što se ponajviše tiče šešira – simboličkoj. Takav način vođenja naracije primorava gledatelja na veći intelektualni napor s ciljem smirivanja fabule i pronalaska smisla u njoj, u čemu može pomoći psihoanalitički ključ čitanja filma.

Upotrebu psihoanalize za interpretaciju filmskog djela predlagao je, između ostalih, Christian Metz, koji se inspirirao pogledima Sigmunda Freuda i Jacquesa Lacana. Metzov je prijedlog analizirao Dudley Andrew, ističući nekoliko inačica psihoanalitičke interpretacijske metode, između njih onu koja se temelji na analizi želje upisane u filmski tekst.⁹ U slučaju te inačice priča predstavljena u filmu smatra se simboličkim zrcaljenjem procesa koji se odvijaju u psihi filmskog junaka i proizlaze iz rada njegova nespješnog. Polaznu točku analize tih procesa predstavlja, kao što pišu Jacques Aumont i Michel Marie, dijagnosticanje junaka kao neurotika.¹⁰

Takav interpretacijski pristup *Šeširu* čini se utemeljen stoga što govori o seksualnoj frustraciji, koja je jedan od predmeta interesa psihoanalize. Na razmatranje Miletićeva djela iz psihoanalitičke, preciznije, freudovske perspektive dodatno potiče sekvenca sanjanja koja se u njemu javlja. Sanjanja su temeljni istraživački materijal psihoanalitičara jer se psihički procesi koji dopiru do nespješnog u njima

---

o svom ljubavnom neuspjehu. S obzirom na navedenu sličnost, Nenad Polimac je *Šešir* proglasio ambicioznijom i skupljom obradom *Ah, bješe samo san*. N. Polimac, *Strastveni filmofil*, „Vijenac“ 282 (2004), <https://www.matica.hr/vijenac/282/strastveni-filmofil-9540/>, pristup: 21. 6. 2023.

⁸ M. Głowiński, T. Koskiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, ur. J. Sławiński, Wrocław 1988, 316, 317, 475; M. Hendrykowski, *Słownik terminów filmowych*, Poznań 1994, 200; *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, ur. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, 464–468.

⁹ Ch. Metz, *Psychoanalysis and Cinema. The Imaginary Signifier*, prev. C. Britton, A. Williams, B. Brewster, A. Guzzetti, London – Basingstoke 1983, 25–37; D. Andrew, *Concepts in Film Theory*, Oxford 1984, 135–150.

¹⁰ J. Aumont, M. Marie, *Analiza filmu*, prev. M. Zawadzka, Warszawa 2011, 304–306.

pojavljaju u najvećoj snazi. Iz tog razloga filmolozi psihoanalitičke orijentacije ističu sličnost između sna i filma.¹¹ U slučaju *Šešira* ne samo sekvence sanjanja nego i sve ostale od kojih se film sastoji može se tretirati kao onirično zrcaljenje neurotskih poremećaja glavnog lika – muškarca sa šeširom.

Film shvaćen kao vrsta sna – umjetno stvorenog sna – pokazuje, kao i prirodni san, prvotne ljudske želje, koje svoje ishodište imaju u djetinjstvu. U svjetsnom životu ne mogu se ostvariti jer krše različite kulturne tabue, zato postaju potisnute do nesvjesnog. U snu se vraćaju u zakamufliranom obliku kroz kulturnu cenzuru upisanu u svijest osobe koja sanja, a film tu pojavu oponaša.

Može se, naravno, prigovoriti da film – unatoč tome što je sličan snu – ipak nije san, ne karakterizira ga tolika složenost i nepredvidljivost, zato se analiza filma pomoću psihoanalize, na isti način kao što se analizira san, može činiti odviše mehaničkom djelatnošću, koja rezultira pojednostavljenjima, zloupotrebom ili nesporazumima u interpretaciji. Film s kojim se tako postupa bio bi – kao što bi rekao Orson Welles – Freud za dolar, odnosno jeftina, sajamska, kičasta ilustracija psihoanalize.¹² Ali na tome se temelji psihoanalitička vrijednost filma: on je umjetnost za mase, koja na pristupačan način artikulira najosnovnije i univerzalne nesvjesne želje. Među njima glavnu ulogu imaju želje iz razdoblja djetinjstva koje se tiču odnosa s roditeljima. One čine, ustvrdio je Freud, Edipov kompleks.¹³ Iz perspektive psihoanalitičke filmske teorije svi filmovi pripovijedaju priču koja se u određenoj mjeri veže uz taj kompleks.¹⁴

Edipov kompleks oblikuje i čovjekov seksualni, kao i njegov društveni identitet.¹⁵ Javlja se u djece obaju spolova. U svom najjednostavnijem obliku proizlazi iz seksualne privlačnosti djeteta prema majci i mržnje prema ocu, u kojem dijete vidi suparnika. Edipov kompleks prati kastracijski kompleks koji proizlazi iz djetinjeg uvjerenja da žena nema penis jer ga je izgubila. Kao i Edipov kompleks, tako se i kastracijski kompleks iskazuje različito ovisno o spolu. Dječak se boji da bi i on mogao izgubiti penis, ako mu ga odreže otac koji je ljubomoran

¹¹ Više o temi psihoanalitičke analogije između sna i filma: *Słownik pojęć filmowych*, t. 7: *Aparat. Wrażenie rzeczywistości. Sen. Fabuła*, ur. A. Helman, Wrocław 1994, 89–93, 106–111, 119, 120; A. Helman, J. Ostaszewski, *Historia myśli filmowej. Podręcznik*, Gdańsk 2007, 249–253; F. Casetti, *Filmové teorie 1945–1990*, prev. H. Giordanová, Praha 2008, 189–190.

¹² J. Naremore, *Style and Meaning in Citizen Kane*, u: *Orson Welles's Citizen Kane: A Casebook*, ur. J. Naremore, Oxford – New York 2004, 157.

¹³ Freud opisuje Edipov kompleks u nekoliko radova, između ostalih u *Ego i id*, u: isti, *Poza zasadą przyjemności*, prev. J. Prokopiuk, Warszawa 2005, 72–76.

¹⁴ R. Bellour, *The Analysis of Film*, Bloomington 2000, 77; Andrew, *Concepts in Film Theory*, 141; Helman, Ostaszewski, *Historia myśli filmowej. Podręcznik*, 258.

¹⁵ Mladen Dolar sažeto i jasno opisuje značenje Edipova kompleksa za društveni identitet. M. Dolar, *Freud i polityczność*, prev. D. Matuszek, M. Rauszer, u: *Polityczność psychoanalizy. Freud – Lacan – Žižek*, ur. K. Kłosiński, D. Matuszek, Katowice 2014, 20, 29–32.

na majku. Ako dječak ne prevlada kastracijski kompleks, on se manifestira u odrasloj dobi u obliku neuroze koja rezultira inhibicijama u kontaktima sa ženama. Inhibicije se mogu ublažiti perverznim ponašanjem.¹⁶ Njima pripada fetišizam, koji je simptom bojazni za vlastitu (heteroseksualnu) orijentaciju i seksualnu potenciju.¹⁷

Upravo o takvoj situaciji govori Šešir, koji se – u skladu s načelima psihoanalitičke interpretacije temeljene na analizi žudnje upisane u filmski tekst – može smatrati sanjanjem filmskog junaka. On je, što je prirodno za svaki san, ujedno subjekt koji sanja, kao i protagonist svoga sna u kojem se, u simboličkom obliku koji proizlazi iz djelovanja kulturne cenzure koja kamuflira nesvjesne sadržaje, javljaju neprevladani seksualni kompleksi. Njime upravlja želja za potvrđivanjem vlastite muškosti u odnosima sa ženama. Čini se da je on iskusan zavodnik, ali ubrzo se pokazuje da se iza njegova ponašanja krije neurotični strah za vlastitu atraktivnost i seksualnu sposobnost. Način ublažavanja straha postaje fetišistička perverzija.

Fetiš kao supstitut penisa najčešće ima dvostruk seksualni status. S jedne strane povezuje se sa ženskom seksualnošću, a s druge – s penisom. Može u potpunosti zamjenjivati željenu osobu ili, isto tako – u ublaženoj verziji fetišizma – može predstavljati neophodan katalizator seksualnog zadovoljenja postignutog s osobom za kojom žudi. Upravo se ta verzija fetišizma pojavljuje u *Šeširu*. Muški šešir dobro ispunjava fetišističku funkciju, jer – kao što je utvrdio Freud – odlikuje ga dvoznačnost: u sanjanjima simbolizira mušku spolnost, no ipak ne isključuje žensko značenje.¹⁸ Drugim riječima, u misli dovodi i muške, kao i ženske genitalije. Na simboličnu svezu šešira s genitalijama ukazuje prva scena u filmu, u kojoj muškarac drži šešir u visini svojih prepona, usput ih pokrivajući.

Šešir predstavlja pojedine faze krize kroz koju fetišist prolazi kada se u njemu javlja kastracijski kompleks. Početak filma ispunjava erotska idila. Muškarac

¹⁶ O temi odnosa između neuroze i perverzije Freud je pisao u sljedećim publikacijama: *Wstęp do psychoanalizy*, prev. S. Kempnerówna, W. Zaniewicki, Warszawa 2000, 281–286; *Trzy rozprawy z teorii seksualnej*, u: isti, *Dziela*, t. 5: *Życie seksualne*, prev. R. Reszke, Warszawa 1999, 59–61.

¹⁷ Edipov kompleks, kastracijski kompleks i fetišizam Freud je opisao (ukazujući na njihovu međusobnu povezanost) u mnogim djelima, između ostalih u: *Dziela*, t. 1: *Objaśnienie marzeń sennych*, Warszawa 2015, 223–236; *Upadek kompleksu Edypa*, u: isti, *Dziela*, t. 5: *Życie seksualne*, prev. R. Reszke, Warszawa 1999, 219–226; *Ego i id*; *Zarys psychoanalizy*; *Psychologia zbiorowości i analiza ego*; *Leonarda da Vinci wspomnienia z dzieciństwa*, u: isti, *Poza zasadą przyjemności*, 70–78, 98–101, 122–131; 132–141; 197–201, 252–258; *Trzy rozprawy z teorii seksualnej*, u: isti, *Dziela*, t. 5: *Życie seksualne*, prev. R. Reszke, Warszawa 1999, 27–129.; *Fetysyzm*, u: isti, *Dziela*, t. 8: *Psychologia nieświadomości*, prev. R. Reszke, Warszawa 2007, 303–309.

¹⁸ Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, 163, 165; Freud, *Dziela*, t. 1: *Objaśnienie marzeń sennych*, 305, 309, 310.

spolno opći (pokazano jedino aluzivno) s ljubavnicom u okruŹju seoskog krajobraza: u Źitu i na sijenu. Źito i sijeno asociraju na frojdotske simbole Źenskog intimnog podruĉja.¹⁹ Na tom simboliĉkom intimnom podruĉju leŹi muŹkarĉev ŹeŹir. Za vrijeme seksualnih igrica ljubavnica rukom guŹva ŹeŹir ili leŹi na njemu, naglaŹavajuĉi njegovu fetišistiĉku funkciju.

Potrebno je spomenuti da se u obje scene pojavljuje i drugi ŹeŹir – koji pripada ljubavnici. Takvo udvostruĉenje rekvizita s genitalnom simbolikom, koja se prvenstveno odnosi na muŹke genitalije, oznaĉuje – prema Freudovim zapauŹanjima – upozorenje na kastraciju.²⁰ Upotreba fetiša za vrijeme spolnog odnosa stoga ne uzrokuje oslobaĉanje muŹkarca infantilnog straha pred gubljenjem penisa; on samo postaje priguŹen, prijeteĉi u svakom trenutku rasplamsavanjem, o ĉemu svjedoĉi scena koja pokazuje susret ljubavnika u parku. Ptica koja pjeva na drvetu pod kojim sjede sudjeluje u stvaranju idiliĉne atmosfere susreta, ali atmosfera se ipak mijenja u komiĉnu kada ptica izbacuje izmet na muŹkarĉev ŹeŹir. Umjesto seksa, ljubavnici se smiju. Oskvrnuĉe fetiša istiĉe njegovu nesavrŹenost u funkciji seksualnog stimulatora.

Daljnja sekvenca filma govori o borbi muŹkarca sa seksualnom frustracijom prouzroĉenom odlaskom ljubavnice drugom muŹkarcu. Ljubavnu krizu koja najavljuje tu situaciju Miletiĉ simboliĉno predstavlja u sceni Źetnje ljubavnika po blatnom putu. Po njihovim tragovima utisnutima u blatu prelazi automobil – to je zloslutan znak kraja odnosa izmeĉu junaka i ljubavnice, a ujedno i najava pojavljivanja njegova suparnika (u kasnijem dijelu filma Miletiĉ sugerira da Źenin novi ljubavnik posjeduje automobil). Blato se obiĉno povezuje s raspadom i, veĉ s obzirom na tu asocijaciju, slikovito simbolizira eroziju veze izmeĉu ljubavnika. U psihoanalitiĉkom kontekstu moŹe ga se interpretirati onako kako je to uĉinio Freudov uĉenik Sándor Ferenczi, kao fekalije bez neugodnog mirisa.²¹

Takva interpretacija blata dopuŹta da se u njemu vidi simbol gubitka neĉega vlastitog i dragocjenog, prije svega penisa. Naime, kako je to objasnio Freud, u Źivotu djeteta fekalije i penis ispunjavaju sliĉnu funkciju kao tzv. djelomiĉni objekti odnosno dijelovi tijela koji privremeno zadovoljavaju seksualni nagon (pozivajuĉi se na Freudove opaske, Jean Laplanche i Jean-Bertrand Pontalis utvrdili su ako taj naĉin zadovoljenja postaje trajan, djelomiĉni objekt postaje fetiš). NuŹnost izbacivanja izmeta odnosno njegova gubitka moŹe u djetetu roditi strah pred gubitkom drugih djelomiĉnih objekata, upravo takvih kao Źto je penis.²²

¹⁹ Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, 164, 165, 169.

²⁰ Freud, *Dzieła*, t. 1: *ObjaŹnianie marŹeń sennych*, 306.

²¹ S. Ferenczi, *First Contributions to Psycho-Analysis*, prev. E. Jones, London 2002, 322.

²² S. Freud, *O urzeczywistnieniach popędów, zwłaszcza erotyki analnej*, u: isti, *Dzieła*, t. 2: *Charakter a erotyka*, prev. R. Reszke, D. Rogalski, Warszawa 2009, 103–104; J. Laplanche,

Izbacujući u prvi plan blato u kontekstu krize erotskog odnosa, Miletić ponavlja poruku sadržanu u sceni s pticom koja izbacuje izmet na šešir. Najavljuje pojačanje straha od kastracije, koji fetiš ne može neutralizirati.

U sljedećoj sceni muškarac odbačen od ljubavnice šeće širokim travnatim poljem nasuprot jednako širokoga oblačnog neba. Prostrani, pusti prostor polja i neba, koji guši svojom veličinom, dominira kadrom i naglašava melankoličnu samoću muškarca. Vlat trave koju muškarac drži u ustima podsjeća na prošlo vrijeme, kada je cvjetala njegova, sada završena, romansa. U toj sceni muškarac ne nosi samo šešir, nego i kaput, što signalizira potrebu za seksualnim samopostovanjem u opasnosti od ljubavnog neuspjeha. U interpretiranim snovima froj-dovski kaput simbolizira – kao i šešir – muške genitalije, ali također i muškost općenito, a uz to prezervativ odnosno strah pred neželjenom trudnoćom.²³

Novi je ženin ljubavnik stariji (njegovoj ozbiljnosti doprinose naočale) i ružniji, ali bogatiji muškarac (o njegovu bogatstvu svjedoči posjedovanje automobila, kao i telefona postavljenog u njegovu stanu). S obzirom na svoje godine i imetak, taj muškarac, u odnosu na protagonista, ispunjava funkciju edipovskog oca koji se s njim uspješno nadmeće za naklonost žene, dokazujući mu njegovu nezrelost za trajnu vezu. Kastracijski kompleks, koji se iz tog razloga pojačava, kompenzira regresijom odnosno povlačenjem do prvotnije (u odnosu na kompleks ranije) faze svojega psihičkog razvoja, da bi postigao seksualno zadovoljenje na način koji nije ograničen samo na stimulaciju spolnih organa.²⁴ U toj se fazi oblikuju infantilne seksualne fantazije, među kojima su tri, prema Freudu, najvažnije: da je dijete vidjelo spolni odnos roditelja, da ga je odrasla osoba zavela i da mu je prijetila kastracija.²⁵

Regresiju, zajedno s popratnim fantazijama, ilustriraju scene koje se odvijaju u sumrak u gradskom prostoru kojim protagonist kruži. Najprije ulazi u ekskluzivni restoran Ritz (sa živom glazbom i razgolićenim plesačicama), zatim u opskurni bar gdje susreće prostitutku. Nakon toga s njom odlazi u svoj stan. Kao što je navela Laura Mulvey, u psihoanalitičkim filmovima (npr. u filmovima *noir*) noćno lutanje junaka gradskim uličicama označava njegovo zadubljanje u vlastito nesvjesno da bi se suočio sa zabranjenim željama koje su tamo potisnute, i na taj način bolje upoznao sebe i prekoračio sljedeći prag na putu svog razvoja.²⁶

J.-B. Pontalis, *Słownik psychoanalizy*, prev. E. Modzelewska, E. Wojciechowska, Warszawa 1996, 117, 118, 180–181.

²³ Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, 163, 165; Freud, *Dziela*, t. 1: *Objaśnianie marzeń sennych*, 171, 172, 305, 334.

²⁴ Freud, *Zarys psychoanalizy*, 98.

²⁵ Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, 327–341.

²⁶ L. Mulvey, *Mit Edypa. Poza Zagadki Sfingi*, prev. I. Noszczyk, u: *Do utarty wzroku. Wybór tekstów*, ur. K. Kuc, L. Thompson, Kraków – Warszawa 2010, 136, 137, 150.

Regresivno zadublivanje junaka u vlastito nesvjesno, identično sve jačem prigušivanju svijesti, u Miletićevu je filmu prikazano najprije kao alkoholno zamračenje, a zatim kao zamračenje sna. Junak se počinje opijati u restoranu, gledajući glazbeno-plesnu predstavu. Miletić se poslužio tehnikom superponiranih slika da bi istaknuo vizualni fokus junaka na one elemente predstave, koje asociraju na spolne organe, na saksofon kojim se koristi jedan od glazbenika (kao falusoidan predmet) ili na bedra i međunožja plesačica (istaknutih najlonkama, podvezicama i gaćicama u kojima plesačice nastupaju). Ta scena metaforički oponaša fantaziju djeteta na temu spolnog odnosa roditelja. Također predstavlja skopofiliju, odnosno ushićenost koja proizlazi iz gledanja i koja – prema Freudovu mišljenju – priprema dijete za seksualni život jer potiče njegovo uzbuđenje.²⁷ Dječju fantaziju na temu zavođenja ilustrira sljedeća scena, u kojoj pijani junak ulazi u bar, gdje ga zavodi prostitutka, a zatim – već u vlastitom stanu – spolno opći s njom.

U stvarnosti podređenoj zakonu regresije, korištenje fetišem uzaludno je, zato na svim mjestima koja je posjetio, junak odbacuje svoj šešir: u restoranu i u baru ga vješa na vješalicu, u stanu ga baca na stolac. U tom pogledu posebno je značajan način prikaza šešira-fetiša u barskoj sceni. Kad se prostitutka približava junaku da bi ga zavela, prolazi pokraj njegova šešira koji visi s vješalice u blizini slike gole žene. Takva kompozicija kadra prikazuje zamjenu beskorišnjog fetiša prostitutkom u funkciji seksualnog stimulatora, što potvrđuje sljedeći fragment barske scene, koji pokazuje trenutak zavođenja pijanog muškarca. U vidnom polju – osim muškarca i prostitutke – nalaze se dva rekvizita falusnog oblika: točionik za pivo, koji stoji pri pultu i cigareta, koju prostitutka puši. Prostitutka s cigaretom personificira majku s penisom. Budući da je junak u stanju regresije u prededipovskoj fazi razvoja, zavođenje prostitutke mora se shvatiti kao prikriiveni izraz infantilne žudnje za majkom, koja još nije obilježena strahom od kastracije rođenim iz otkrića da majka nema penis, a pojačana strahom od očeve osvete kao seksualnog suparnika.

Junak, pokušavajući regresijom neutralizirati strah od kastracije, naposljetku se vraća na početnu točku. Spolni odnos koji je imao s prostitutkom, u njemu ponovno budi spomenuti strah jer ga podsjeća kako na majčin nepostojeći penis tako i na očevu moguću osvetu. San u koji protagonist upada nakon seksa s prostitutkom ilustrira treću seksualnu fantaziju djetinjstva – prijetnju kastracijom. Protagonist sanja o rastanku sa svojom ljubavnicom koja odlazi novom partneru, što ilustrira scenom odlazećeg automobila (koji, kao što možemo pretpostaviti, pripada novom partneru). Junaka taj auto najprije pregazi, a zatim on trči i puže za njim. Redatelj se služi trikom koji se temelji na zakretanju

---

²⁷ Freud, *Trzy rozprawy z teorii seksualnej*, 51, 52, 83, 84.

filmskog kadra za devedeset stupnjeva, zbog čega se automobil u pokretu ne kreće vodoravno, nego okomito (od dna kadra prema gore), a jurnjava za njim izgleda kao penjanje.

Automobil je složena mehanička naprava koja – kao što je primijetio Freud – simbolizira muško spolovilo, dok penjanje i osjećaj pregaženosti označavaju spolni odnos.²⁸ U tom kontekstu navedena scena izražava ne toliko tugu za izgubljenom ljubavnicom koju je zaveo zreliji i bogatiji udvarač, koliko strah od gubitka spolne potencije. Sljedeći fragment sna potvrđuje to značenje automobilske scene. Junak luta parkom u potrazi za bivšom ljubavnicom, ali umjesto nje najprije susreće svojeg dvojnika (važno je da dvojnici, za razliku od junaka, nose šešir i kaput), a trenutak kasnije i prostitutku koja imitira ljubavnicu jer je odjevena poput nje. Ispostavlja se da je prostitutka svojevrsna dvojnica ljubavnice, koja nije nastala razdvajanjem jednog lika – kao dvojnici junaka – već spajanjem dvaju likova (taj dojam određuje i fizička sličnost obiju žena).

Mladen Dolar je utvrdio, pozivajući se na stavove Sigmunda Freuda i Jacquesa Lacana, dvojnik kao figura koja izranja iz nesvjesnog, donosi sa sobom višak osobine čiji nedostatak smeta čovjeku u svjesnom životu, ali taj višak (izražen prvenstveno u udvostručavanju) dovodi u pitanje jedinstvenost, iznimnost, neponovljivost spomenutog obilježja, i time ga obezvrjeđuje. Posljedično, dvojnici postaje sinonim za strah od gubitka nečega važnog za individualni identitet, posebno strah od gubitka penisa.²⁹ Takvu funkciju vrši i u snu glavnog junaka Šešira. On je fetišistički dvojnici koji – opremljen šeširom i kaputom – označava lažni, jer je stečen pomoću fetiša, višak muške spolne potencije. Dakle, simbolizira njezinu odsutnost. Slično značenje ima i prostitutka u ulozi dvojnice ljubavnice. Kao žena koja se profesionalno bavi seksom, ona utjelovljuje lažno seksualno zadovoljstvo koje je fetišist pružao svojoj ljubavnici. Nedostatno zadovoljstvo u sučeljavanju sa zadovoljstvom koje toj ženi nudi novi partner, koji se pojavljuje na početku i na kraju sna podrugljivo se smijući. To je smijeh edipovskog oca koji trijumfira nad svojim sinom prestrašenim perspektivom kastracije.

San u Šeširu otkriva iluzorni karakter fetišizma kao načina za postizanje autentičnog seksualnog užitka neurotika koji u djetinjstvu nije prevladao Edipov kompleks. U Miletićevom filmu fetišizam ne služi prevladavanju kompleksa, već njegovu jačanju – u skladu sa zakonitošću da maskiranje nedostatka u sferi seksualne aktivnosti samo naglašava taj nedostatak. Signal jačanja kompleksa spolna je bolest koju je junak dobio tijekom seksa s prostitutkom. Bolest (precizno: triper) sugestivno opisuje simboličku kastraciju muškarca u situaciji

²⁸ Freud, *Dziela*, t. I: *Objaśnianie marzeń sennych*, 317; Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, 164, 195.

²⁹ M. Dolar, „Będę przy Tobie w Twoją noc poślubną“: *Lacan i Niesamowite*, prev. K. Rapacki, „wunderBlock. Psychoanaliza i Filozofia“ 1 (2022), 37–42.

konačnog iscrpljivanja fetišističke moći šešira, čiju beskorisnost redatelj ističe u scenama koje prikazuju njegovo postupno uništavanje. Šešir omekšava pod utjecajem kiše kada junak odlazi venerologu. Dok stoji na ulici potišten zbog dijagnoze, kapi koje kapaju s obližnjeg krova još više omekšavaju šešir (u toj sceni redatelj skreće pozornost na odnos riječi kap i sinonima riječi triper – *kapavac*). Zatim junak glačalom spali šešir pokušavajući ga izglacati.

Kao što su istaknuli J. Laplanche i J.-B. Pontalis, strah od kastracije nije samo osnovna manifestacija Edipovog kompleksa, već i nužan uvjet za početak procesa njegova prevladavanja, jer je prvi znak djetetovog poštivanja kulturnih pravila koja vladaju u međuljudskim odnosima.³⁰ Slavoj Žižek taj odnos prikazuje na primjeru fetišizma. Po njegovu mišljenju, fetišist se samo prividno brani od simboličke kastracije, zapravo je želi da bi se oslobodio opsesije majkom.³¹ Tako postupa i fetišist u Miletićevom filmu.

Naposljetku, baca uništeni šešir, što se može protumačiti kao čin simbolične samokastracije (analogno činu osljepljivanja samog sebe, što čini mitski Edip). Postupajući tako, muškarac se oslobađa straha od kastracije odustajući od fetišističkih seksualnih aspiracija. To je prvi korak na putu prevladavanja Edipovog kompleksa, odnosno – prema Freudovim riječima – prestanka natjecanja s ocem i jačanja identifikacije s njim.³²

U Miletićevom filmu pojačanje spomenute identifikacije pokazuje se u epilogu filma, gdje se naglašava socioekonomski kontekst junakovih peripetija (prethodno ocrtan uvođenjem figure bogatoga seksualnog suparnika). U epilogu šešir koji je junak bacio na ulicu prelazi iz ruke u ruku; koriste se njime ljudi niže klase dok ne završi kod uličnog svirača koji ga stavlja na vergl da prolaznici u njega ubacuju donacije. Junak također ubacuje novčić u šešir. Na glavi ima novi šešir, a uza se – novu partnericu.

Čini se da je priča zatvorila krug: zahvaljujući novom šeširu-fetišu, došlo je do seksualnog preporoda junaka. No, treba uzeti u obzir razlike između erotske idile na početku filma i njegova emotivno hladnog epiloga. Bacanje novčića u šešir verglaša izgleda kao plaćanje za priliku da protagonist prošeće s novom partnericom u ritmu mehaničke melodije koja dolazi iz vergla. U toj sceni nema prirodnosti i spontanosti koje su obilježavale junakove susrete s bivšom partnericom. Oni su se odvijali u bukolikom okruženju (polja žita, težaci koji rade u polju, stogovi sijena, sjenoviti travnjaci, pjev ptica), dok je u epilogu krajolik neutralniji (junak i njegova odabranica idu asfaltiranom cestom koja vodi među polja obrasla travom i rijetkim drvećem).

³⁰ Laplanche, Pontalis, *Słownik psychoanalizy*, 117.

³¹ S. Žižek, *Przekleństwo fantazji*, prev. A. Chmielewski, Wrocław 2001, 159.

³² Freud, *Ego i id*, 72–75.

Muškarac i žena prikazani su iz veće udaljenosti. Njihova se lica pojavljuju samo nakratko u općem planu. Obje figure mogu se vidjeti prvenstveno odostraga, kako se povlače u dubinu kadra, svedene na siluete modelirane elegantnom odjećom (odijelo, ženski kaputić, šeširi na glavama). Načinom na koji se prezentiraju i međusobno odnose pokazuje se poštovanje prema patrijarhalnim buržujskim konvencijama, u kojima glavnu ulogu ne igra seksualna privlačnost muškarca, već njegov društveni i financijski položaj. Da bi impresionirao svoju partnericu, protagonist filma naglašava svoju poziciju ubacivanjem novčića u šešir na verglu. To je čin identifikacije s vrijednosnim sustavom koji predstavlja edipovski otac.

U navedenoj se situaciji mijenja simbolička uloga šešira. U skladu s Freudovim opažanjem da mali zatvoreni predmeti, na primjer kutije, kao i otvoreni predmeti koji se koriste da se u njih nešto stavi, u snovima imaju vaginalno značenje, junakov stari šešir, koji sada leži na verglu dnom prema gore u obliku kutije, može se promatrati kao vagina – štedna kasica, koja ne reagira na tjelesni nego na financijski podražaj. Slično značenje poprima junakov novi šešir: on više ne svjedoči o seksualnoj, već o ekonomskoj moći. U svijetu zrelih muškaraca u koji je junak zašao, muškarac nije onaj koji ima penis, već onaj koji ima novčanik. Seksualni fetišizam prelazi u ekonomski fetišizam u kojem, kao što je napisao Karl Marx, odnosi među ljudima bivaju zamijenjeni odnosima među stvarima koje posjeduju.³³

Fetišizam – bilo seksualni, bilo ekonomski – oblik je otuđenja. Pozivajući se na zapažanja Laure Mulvey o prevladavanju Edipovog kompleksa u psihoanalitičkim filmovima, *Šešir* se može opisati kao djelo o inicijaciji mladog fetišista u patrijarhalnu zrelost. Ono završava ironičnim *happy endom*, koji naglašava kontinuitet fetišističke otuđenosti muškarca, i time skreće pozornost na krizu tradicionalno shvaćene muškosti.³⁴ Gunnar Karlsson nazvao ju je faličnom muškošću, podsjetivši da ju je prvi definirao Sigmund Freud, koji je ujedno pridonio jačanju uvjerenja da tako shvaćena muškost igra odlučujuću ulogu u procesu oblikovanja kulture.³⁵ Zato se, prema Rogeru Horrocksu, s jedne strane Freuda smatra zastupnikom patrijarhata, a s druge strane cijenjen je zbog razotkrivanja

³³ K. Marks, *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej. Tom pierwszy. Księga I: Proces wytwarzania kapitału. Dział pierwszy: Towar i pieniądz. Rozdział pierwszy: Towar. 4. Fetyszizm towarowy i jego tajemnica*, Warszawa 1951, <https://www.marxists.org/polski/marks-engels/1867/kapital/index.htm>, pristup: 21. 6. 2023. L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Część I. Powstanie*, Warszawa 2009, 100, 169, 276–280.

³⁴ L. Mulvey, *Z drewnianej chaty do Xanadu. Psychoanaliza i historia w Obywatelu Kanie; Podziemia i nieświadome. Edyp i Blue Velvet*, u: ista, *Do utraty wzroku. Wybór tekstów*, 202, 224, 225, 233.

³⁵ G. Karlsson, *Męskość jako projekt: kilka uwag psychoanalitycznych*, prev. F. Mazurkiewicz, „Teksty Drugie“ 2 (2015), 381–407.

mehanizama nastanka falične muškosti i posljedično isticanja opresivnosti i patrijarhalnoga licemjerja, što potiče na njegovu veću kritiku.³⁶ Paweł Dybel je taj drugi aspekt freudovske psihoanalize, kritičan prema patrijarhalnosti, smatrao važnijim. Prema njemu, terapijska metoda koju je Freud razradio i prakticirao, ima emancipacijski karakter jer joj je cilj osloboditi pacijenta psihičkih i seksualnih inhibicija koje proizlaze iz utjecaja patrijarhalne tradicije.³⁷

U svjetlu tih odredbi, freudovsko tumačenje *Šešira* služi naglašavanju lažnosti tradicionalno shvaćene muškosti, za koju se ispostavlja da je podstavljena osjećajem neispunjenosti i frustracijama koje iz toga osjećaja proizlaze; u sebi krije i emocionalnu neautentičnost povezanu s otuđenošću patrijarhalnih običajnih konvencija. Takva interpretacija omogućuje da se Miletićev film smatra pretečom teme krize muškosti u hrvatskoj kinematografiji. Toj se temi Miletić vratio u *Lisinskom* (1944.) – prvome hrvatskom cjelovečernjem zvučnom filmu. Najzanimljivijim kasnije snimljenim hrvatskim igranim filmovima o muškarcima koji prolaze kroz krizu seksualnoga i društvenog identiteta pripadaju *Mirisi, zlato i tamjan* (1971.) Ante Babaje, *Samo jednom se ljubi* (1981.) Rajka Grlića i *Buick Riviera* (2008.) Gorana Rušinovića.

Filmski redatelji – ne samo hrvatski – rijetko se bave krizom muškosti. Laura Mulvey ističe da igrani filmovi snimljeni diljem svijeta uvelike poštuju patrijarhalni model međuljudskih odnosa, zadovoljavajući nesvjesne želje, prvenstveno, muške publike.³⁸ Teško može biti drugačije, s obzirom na to da u XX. i XXI. stoljeću, kada se paralelno s razvojem filmske umjetnosti odvijaju liberalne društvene promjene, patrijarhalnost i dalje ima vodeću ulogu u procesu oblikovanja društvene kulture. *Šešir* se u tom kontekstu ističe jer svojim psihoanalitičkim interpretativnim potencijalom nuka gledatelje, u prvom redu hrvatske, da pažljivije promotre patrijarhalnu tradiciju u njezinu modernom, dvadesetostoljetnom izdanju.

s poljskog preveo Miroslav Hrdlička

Literatura:

- Aumont, Jacques, Marie, Michel, *Analiza filmu*, prev. M. Zawadzka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
- Bellour, Raymond, *The Analysis of Film*, Indiana University Press, Bloomington 2000.

³⁶ R. Horrocks, *Masculinity in Crisis. Myths, Fantasies and Realities*, Basingstoke 1994, 18, 64, 65, 68, 69, 81, 129, 130.

³⁷ P. Dybel, *Psychoanaliza i patriarhat. Uwagi na temat emancypacyjnego przesłania teorii Freuda w kontekście dziejów psychoanalizy w Polsce 1900–1939*, „Argument. Biannual Philosophical Journal“ 10 (2020) 2, 396–412.

³⁸ L. Mulvey, *Przyjemność wzrokowa a kino narracyjne*, u: ista, *Do utraty wzroku. Wybór tekstów*, 33–35, 45–47.

- Casetti, Francesco, *Filmové teorie 1945–1990*, prev. H. Giordanová, Nakladatelství Akademie muzických umění v Praze, Praha 2008.
- Dolar, Mladen, „Będę przy Tobie w Twoją noc poślubną”: Lacan i Niesamowite, prev. K. Rapacki, „wunderBlock. Psychoanaliza i Filozofia” 1 (2022).
- Dolar, Mladen, *Freud i polityczność*, prev. D. Matuszek, M. Rauszer, u: *Polityczność psychoanalizy. Freud – Lacan – Žižek*, ur. K. Kłosiński, D. Matuszek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014.
- Dudley, Andrew, *Concepts in Film Theory*, Oxford University Press, Oxford 1984.
- Dybel, Paweł, *Psychoanaliza i patriarchat. Uwagi na temat emancypacyjnego przesłania teorii Freuda w kontekście dziejów psychoanalizy w Polsce 1900–1939*, „Argument. Biannual Philosophical Journal” 10 (2020) 2, 393-413.
- Ferenczi, Sándor, *First Contributions to Psycho-Analysis*, prev. E. Jones, Karnac Books Ltd., London 2002.
- Freud, Sigmund, *Dziela*, t. 1: *Objaśnienie marzeń sennych*, Wydawnictwo KR, Warszawa 2015.
- Freud, Sigmund, *Ego i id; Zarys psychoanalizy; Psychologia zbiorowości i analiza ego; Leonarda da Vinci wspomnienia z dzieciństwa* u: isti, *Poza zasadą przyjemności*, prev. J. Prokopiuk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2005.
- Freud, Sigmund, *Fetyszyzm*, u: isti, *Dziela*, t. 8: *Psychologia nieświadomości*, prev. R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 2007.
- Freud, Sigmund, *Niesamowite*, u: isti, *Dziela*, tom 3: *Pisma psychologiczne*, prev. R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 1997.
- Freud, Sigmund, *O urzeczywistnieniach popędów, zwłaszcza erotyki analnej*, u: isti, *Dziela*, t. 2: *Charakter a erotyka*, prev. R. Reszke, D. Rogalski, Wydawnictwo KR, Warszawa 2009.
- Freud, Sigmund, *Trzy rozprawy z teorii seksualnej; Upadek kompleksu Edypa*, u: isti, *Dziela*, t. 5: *Życie seksualne*, prev. R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 1999.
- Freud, Sigmund, *Wstęp do psychoanalizy*, prev. S. Kempnerówna, W. Zaniewicki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Głowiński, Michał; Koskiewiczowa, Teresa; Okopień-Sławińska, Aleksandra; Sławiński, Janusz, *Słownik terminów literackich*, ur. J. Sławiński, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1988.
- Helman, Alicja; Ostaszewski, Jacek, *Historia myśli filmowej. Podręcznik, słowo/obraz terytoria*, Gdańsk 2007.
- Helman, Alicja, *Wpływ psychoanalizy na twórczość filmową*, „Film na Świecie” 369 (1989), 50-60.
- Hendrykowski, Marek, *Słownik terminów filmowych*, Ars Nova, Poznań 1994.
- Horrocks, Roger, *Masculinity in Crisis. Myths, Fantasies and Realities*, Macmillan, Basingstoke 1994.
- Jurdana, Srećko; Polimac, Nenad; Roksandić, Vladimir; Zubčević, Darko, *Slabost prema smiješnom*, u: A. Peterlić, V. Majcen, *Oktavijan Miletić*, Hrvatski državni arhiv, Hrvatska kinoteka, Zagreb 2000.
- Karlsson, Gunnar, *Męskość jako projekt: kilka uwag psychoanalitycznych*, prev. F. Mazurkiewicz, „Teksty Drugie” 2 (2015).
- Kołąkowski, Leszek, *Główne nurty marksizmu. Część I. Powstanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa 2009.
- Laplanche, Jean; Pontalis, Jean-Bertrand, *Słownik psychoanalizy*, prev. E. Modzelewska, E. Wojciechowska, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, 1996.
- Marks, Karol, *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej. Tom pierwszy. Księga I: Proces wytwarzania kapitału. Dział pierwszy: Towar i pieniądz. Rozdział pierwszy: Towar. 4. Fetyszyzm towarowy i jego tajemnica*, Książka i Wiedza, Warszawa 1951, <https://www.marxists.org/polski/marks-engels/1867/kapital/index.htm>, pristup: 21. 6. 2023.
- Metz, Christian, *Psychoanalysis and Cinema. The Imaginary Signifier*, prev. C. Britton, A. Williams, A. Brewster, A. Guzzetti, The Macmillan Press LTD, London – Basingstoke 1983.
- Miletić, Oktavijan, *Sjećanja i mišljenja*, u: A. Peterlić, V. Majcen, *Oktavijan Miletić*, Hrvatski državni arhiv, Hrvatska kinoteka, Zagreb 2000.

- Mulvey, Laura, *Przyjemność wzrokowa a kino narracyjne; Mit Edypa. Poza Zagadki Sfingi, Z drewnianej chaty do Xanadu. Psychoanaliza i historia w Obywatelu Kanie; Podziemia i nieświadome. Edyp i Blue Velvet*, prev. I. Noszczyk, u: ista, *Do utarty wzroku. Wybór tekstów*, ur. K. Kuc, L. Thompson, Korporacja ha!art, Era – Nowe Horyzonty, Kraków – Warszawa 2010.
- Naremore, James, *Style and Meaning in Citizen Kane*, u: *Orson Welles's Citizen Kane: A Casebook*, ur. J. Naremore, Oxford University Press, Oxford – New York 2004.
- Paulus, Irena, *Lisinski i Ljubav i zloba: o sličnostima sudbina prvoga hrvatskoga zvučnoga dugometražnoga igranoga filma i prve hrvatske nacionalne opere*, „Hrvatski filmski ljetopis“ 100 (2019).
- Polimac, Nenad, *Strastveni filmofil*, „Vijenac“ 282 (2004), <https://www.matica.hr/vijenac/282/strastveni-filmofil-9540/>, pristup: 21. 6. 2023.
- Rank, Otto, *The Double. A Psychoanalytic Study*, prev. H. Tucker, Jr., The University of North Carolina Press, Chapel Hill 1971.
- Sharp, Francis Michael, *Expressionism and Psychoanalysis*, „Pacific Coast Philology“ 13 (1978), 94–100.
- Słownik pojęć filmowych*, t. 7: *Aparat. Wrażenie rzeczywistości. Sen. Fabuła*, ur. A. Helman, Wiedza o Kulturze, Wrocław 1994.
- Słownik rodzajów i gatunków literackich*, ur. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2006.
- Žižek, Slavoj, *Przekleństwo fantazji*, prev. A. Chmielewski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2001.

Oktavijan Miletić's *The Hat* in the Light of Freudianism

Summary: Oktavijan Miletić is the most famous Croatian film director of the interwar period. A breakthrough for his career, as well as for Croatian cinematography, was the short film *The Hat* from 1937. It is Miletić's first professional feature film and the first Croatian sound film. It combines the features of a psychological drama and surreal film. The article proposes its psychoanalytic interpretation, based on Sigmund Freud's views on the Oedipus complex, castration anxiety and fetishism. Such an interpretation allows us to consider *The Hat* as a film about the crisis of masculinity. Also, for this reason, it is a precursor for Croatian cinematography. The patriarchal tradition is an important topic in modern Croatian culture because of the significant role that patriarchal tradition plays in it.

Keywords: Oktavijan Miletić, Croatian film, Sigmund Freud, psychoanalysis, fetishism

Vizualni prilog: kadrovi iz filma *Šešir* (1937.) Oktavijana Miletića

Slika 1. Špica filma

Slika 2. Erotska idila u žitnom polju
(Šime Mazzura i Hertha Gagern)

Slika 3. Šešir-fetiš u ženskoj ruci
tijekom spolnog odnosa

Slika 4. Zaboravljeni kastracijski kompleks – šešir na vješalici

Slika 5. Prostitutka kao žena s penisom
(Šime Mazzura i Marija Petrović)

Slika 6. Junak filma bez šešira i njegov dvojnik u šeširu
(Šime Mazzura u dvostrukoj ulozi)

*Slika 7. Šešir na verglu:
ekonomska potencija zamjenjuje seksualnu potenciju*

*Slika 8. Nova žena, novi šešir
(Šime Mazzura i Tanja Manola)*

Janusz Szablewski

Sveučilište u Varšavi

ORCID: 0000-0002-3110-1889

j.szablewski@uw.edu.pl

Između Vuka i strukturalizma. Stjepan Ivšić prema starim i novim lingvističkim pristupima

Sažetak: Stjepan Ivšić (1884. – 1962.) bio je hrvatski jezikoslovac širokih interesa. Svjetski je poznat kao autor tzv. *Ivšićeva zakona* o slavenskom naglasku, dok se u Hrvatskoj spominje kao urednik časopisa „Hrvatski jezik“, istodobno pružajući otpor jezičnom unitarizmu koji je nametnula Kraljevina Jugoslavija, i pokušajima uvođenja etimološkog pravopisa u Banovini Hrvatskoj. U svom znanstvenom radu, otežanom povijesnim događajima, bavio se akcentologijom, dijalektologijom, povijesnom i poredbenom gramatikom te pravopisom. Ti su ga brojni istraživački interesi suočili s različitim metodologijama i strujama u jugoslavenskoj te europskoj lingvistici. Njegov je učitelj bio mladogramatičar i vukovac Tomo Maretić. U akcentološkim se raspravama oslanjao na rad europskih jezikoslovaca, kao što su Ferdinand de Saussure i Antoine Meillet. Bio je i u dodiru sa strukturalističkim školama – praškom i kazanjskom. Povrh toga, kad je pisao o jezičnom standardu ili pravopisu, često se pozivao na Vukov autoritet. Unatoč svim tim inspiracijama i utjecajima, Ivšić se ne može nazvati predstavnikom nijednoga od gore navedenih jezikoslovnih pristupa. U ovom članku pokazuje se Ivšićev stav prema Vukovim načelima i dotadašnjim pristupima u hrvatskoj te jugoslavenskoj lingvistici, kao i prema strukturalističkoj metodologiji, oslanjajući se na njegov rad iz međuratnog razdoblja, ponajviše njegovo razumijevanje dijalektologije, jezičnog standarda i pravopisa.

Ključne riječi: Stjepan Ivšić, mladogramatičarstvo, strukturalizam, dijalektologija, standardni jezik, pravopis

Ivšićeva doba

Stjepan Ivšić rođen je 1884. u Orahovici, a umro je 1962. u Zagrebu. Studirao je hrvatski jezik i klasičnu filologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a tijekom studija boravio je i u drugim slavističkim centrima: u Krakovu, Pragu, Petrogradu, Moskvi i Kijevu. Godine 1911. završio je doktorsku disertaciju *Prilog za slavenski akcenat*, u kojoj je opisao nastanak praslavenskog neoakuta povlačenjem naglaska sa slabog jera na prethodni slog. To je pravilo danas poznato u svjetskoj slavistici kao *Ivšićev zakon*. Osim akcentologije, Ivšić se bavio mnogim drugim znanstvenim područjima, primjerice dijalektologijom, komparativnom i povijesnom slavistikom te hrvatskom glagoljaškom književnošću. Nažalost, rad mu je više puta onemogućen zbog povijesnih okolnosti. Njegova je terenska

dijalektološka istraživanja 1914. prekinulo izbijanje Prvoga svjetskog rata. U međuratnom je razdoblju pitanje hrvatskoga književnog jezika i pravopisa bilo stožerno za Ivšićevu javnu djelatnost iako nikad nije bilo središte njegovih znanstvenih interesa. Sudjelovao je u izradi *Pravopisnog uputstva* 1929., kojim je ujednačen pravopis u cijeloj Kraljevini SHS, no od 1936. zalagao se za očuvanje hrvatskoga jezičnog identiteta u društvu *Hrvatski jezik*, čijem je časopisu bio urednik od 1938. do 1939. Od 1940. do 1943. obavljao je funkciju rektora Sveučilišta u Zagrebu. U to mu je vrijeme Ante Pavelić ponudio udio u oblikovanju državne jezične politike. Ivšić je odbio ponudu suprotstavljajući se novim normativnim načelima u jeziku i pravopisu, što je dovelo do sukoba s Poglavnikom. Unatoč tome, poslije rata Ivšić je optužen zbog kolaboracije. Zapriječeno mu je članstvo u JAZU-u, sve do 1986., kad je posmrtno vraćen u Akademiju.¹

U Ivšićevo su doba u svjetskoj, jugoslavenskoj i hrvatskoj slavistici supostojali različiti pristupi. Još je uvijek u to vrijeme jedno od najutjecajnijih imena u slavistici Vatroslav Jagić, profesor Sveučilišta u Beču i autor mnogih svjetski priznatih radova s područja poredbene i povijesne slavistike te indoeuropeistike.² U hrvatskoj je lingvistici bio zastupljen i mladogramatičarski pristup. Jedan je od najutjecajnijih hrvatskih mladogramatičara bio Tomislav Maretić, Ivšićev profesor koji je u znatnoj mjeri oblikovao mišljenje svog učenika o jezičnom standardu. Naravno, nisu samo hrvatski nego i svjetski mladogramatičarski uzori bili važni za Ivšićev rad, kao što su Antoine Meillet ili ruski jezikoslovci Filip Fortunatov te Aleksej Šahmatov, čija je predavanja Ivšić slušao tijekom svog boravka u Petrogradu. U međuratnom se razdoblju u hrvatskoj znanosti pojavio i strukturalizam. Njegovo je centralno lice, Ferdinand de Saussure, bio Ivšiću inspiracija u povijesnolingvističkim istraživanjima. Ivšić je dolazio u dodir i s praškom, i kazanjskom lingvističkom školom. Uz ta dva glavna znanstvena pristupa – mladogramatičarski te strukturalistički – još je uvijek u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji velik autoritet u pitanjima jezika i jezičnog standarda bio Vuk Karadžić.³

Uz znanstvene uvjete, treba uzeti u obzir i političke. Međuratno je razdoblje u Kraljevini SHS te Jugoslaviji bilo vrijeme jezičnog unitarizma koji je nametnula vlada, i koji je u praksi predstavljao posrbljivanje mnogih aspekata zajedničkoga srpskohrvatskog jezika i njegova pravopisa.⁴ Svi su hrvatski jezikoslovci morali

¹ S. Ham, *Suvremeno jezikoslovlje o Ivšićevu odnosu prema hrvatskom književnom jeziku*, „Jezik“ 59 (2012) 5, 188–189.

² J. Lisac, *Hrvatski lingvist i filolog Stjepan Ivšić*, „Senjski zbornik“ 18 (1991) 1, 77.

³ Isto, 75–76.

⁴ B. Baraban, Ž. Jozić, *Časopis „Naš jezik“ u kontekstu hrvatskoga jezikoslovlja prve polovice 20. stoljeća*, „Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje“ 45 (2019) 1, 22; S. Ham, *Časopisi Hrvatski jezik i Jezik*, „Jezik“ 62 (2015) 1, 10.

zauzeti stav prema državnoj jezičnoj politici – hoće li surađivati u izgradnji jedinstvenog jezika ili nastojati očuvati zasebni hrvatski identitet u jeziku. U stvarnosti taj izbor nije ipak bio jednostavna dihotomija. S današnje je perspektive možda čudno što se Ivšić držao Vukovih ideja, pridruživao se državnim projektima, kao što je bio rad na ujednačenom pravopisu, i istovremeno aktivno suprotstavljao ideološki motiviranim pokušajima oblikovanja jezika. Sve će to postati jasnije kad поближе pogledamo Ivšićevo mišljenje o jeziku, koje je objavljivao, prije svega, u spomenutom časopisu „Hrvatski jezik“.

Ivšić je radio intenzivno unatoč nepovoljnim povijesnim okolnostima. Budući da se ovaj članak fokusira na njegovu međuratnu dijalektološku i standardološku djelatnost, najvažniji će za nas biti njegov udio u stvaranju *Pravopisnog uputstva* 1929., njegova istraživanja kajkavskog narječja opisana u raspravi *Jezik Hrvata kajkavaca* iz 1936. i u drugim radovima, te djelatnost časopisa „Hrvatski jezik“, koji se često bavio pravopisom i književnim jezikom.

Dijalektološki rad

U istraživanju hrvatskih narječja Ivšić se ponajviše bavio fonetikom i akcentuacijom. U tu svrhu često je odlazio na terenska istraživanja. Sam je o sebi napisao da je „radi istraživanja hrvatskog jezika na njegovim izvorima obišao toliko hrvatskih sela, koliko nije nijedan Hrvat prije mene“.⁵ Najznačajniji su Ivšićevi radovi o kajkavskom narječju. Autor je podjele kajkavskih govora na osnovi naglasaka na konzervativne i revolucionarne.⁶ Dokazao je da su sve varijante kajkavske akcentuacije proizašle iz jedne, čime je pobio tvrdnje o genetičkoj povezanosti kajkavštine sa slovenskim jezikom te teoriju koja je glasila da je kajkavski nastao miješanjem slovenskih, čakavskih i štokavskih osobina.⁷

U Ivšićevu se dijalektološkom radu dobro vidi njegovo mladogramatičarsko podrijetlo. U središtu mu je interesa bio jezik koji se može razmatrati u govoru individualaca, živ idiolekt, no analizirao ga je s historicističkim, diakronijskim pristupom. Kao mladogramatičar, Ivšić je opisivao hrvatske dijalekte pomoću njihova povijesnog razvitka. Nije, stoga, čudno što je za njega kao mladogramatičarskog istraživača najvažnija bila fonetika. S druge strane, nedosljednosti u njegovu opisu kajkavskih naglasnih sustava – nije npr. uključio neoakutni naglasak kod glagolskoga pridjeva radnog ženskog roda kao osobinu govora,

⁵ S. Ivšić, *Uz „Pravopisne prijedloge“ Povjerenstva za hrvatski jezik i „odvojeno mišljenje“ dra. Marijana Stojkovića*, „Jezik“ 38 (1990) 3, 84.

⁶ S. Ivšić, *Jezik Hrvata kajkavaca*, „Ljetopis JAZU“ 48 (1936), 85.

⁷ M. Lončarić, *Prilog podjeli kajkavskoga narječja*, „Hrvatski dijalektološki zbornik“ 6 (1982), 240; M. Moguš, *O problemima naše povijesne dijalektologije*, „Hrvatski dijalektološki zbornik“ 9 (1995), 15.

u kojem je inače neoakut jako često bilježio – dokazuju da Ivšić u dijalektološkim istraživanjima nije potpuno prihvatio strukturalističku metodologiju.⁸ No, osim toga, u njegovu je radu vidljiv još i sociolingvistički aspekt, čime pokazuje značenje Narodnog preporoda za kajkavske govore te fenomen onodobnog prihvaćanja u kajkavaca štokavskog narječja.⁹ Kasnije su Ivšićevu klasifikaciju kajkavskih govora nadogradili jugoslavenski strukturalisti, primjerice Pavle Ivić.

Pitanje jezičnog standarda

U međuratnom je razdoblju pitanje književnog jezika bilo jako relevantno za hrvatsku javnost. Iako su mnogi hrvatski pisci u prvom desetljeću postojanja zajedničke srpsko-hrvatsko-slovenske države prihvatili ekavicu motivirani jugoslavenskim jedinstvom, državna je politika jezičnog unitarizma uskoro promijenila njihov stav. Ivšić je ipak spadao u intelektualce koji nikad nisu napustili jekavicu. Budući da je u hrvatskoj javnosti narastao osjećaj da se hrvatska jezična zasebnost pokušava izbrisati i zamijeniti jedinstvenim „beogradskim“ govorom, počela su staranja za zaštitu jezičnog identiteta. U tim je uvjetima nastalo 1936. društvo *Hrvatski jezik*, čiji je potpredsjednik bio Stjepan Ivšić. Društvu je bio cilj „njegovanje hrvatskoga jezika“, i zato je počelo objavljivati vlastiti časopis s Ivšićem kao urednikom. Ta je publikacija bila, na neki način, protuteža beogradskom časopisu „Naš jezik“ pod rukovodstvom Aleksandra Belića, koji je postojao od 1932., i predstavljao uglavnom službeno, unitarističko mišljenje o srpskohrvatskom jeziku.¹⁰

Iz časopisa „Hrvatski jezik“ možemo najviše saznati o Ivšićevu stavu prema književnom jeziku jer nije napisao nijedan opsežniji rad na tu temu, iako je to navodno namjeravao.¹¹ Ivšić je često izražavao svoje mišljenje u polemici s čitateljima časopisa koji su mu slali pitanja ili čak i žestoku kritiku. Tako je Ivšiću npr. jezični purist Martin Kuzmić prigovorio zbog korištenja tuđica i predložio popis domaćih zamjenica: *mudroljubac* umjesto *filozof* ili *povećalo glasa* umjesto *mikrofon*. Ivšić je u svom odgovoru dokazao da je pretjerani purizam apsurdan, šaljivo uočavajući da je čak i ime i prezime Martin Kuzmić nehrvatskog porijekla, od latinskog *Martinus* i grčkog *kosmos*, pa bi se pošiljatelj pisma po vlastitim pravilima trebao zvati *Davorin Kozmić*, i dodao je da

⁸ Ž. Jozić, I. Virč, *Kajkavski ikavski govor Hrebine i kajkavski ekavski govor Kupljenova*, „Filologija“ 53 (2009), 84.

⁹ Lisac, *Hrvatski lingvist i filolog Stjepan Ivšić*, 72–73.

¹⁰ Baraban, Jozić, *Časopis Naš jezik u kontekstu hrvatskoga jezikoslovlja prve polovice 20. stoljeća*, 1.

¹¹ J. Lisac, *Stjepan Ivšić i časopis „Hrvatski jezik“*, „Radovi. Razdio filoloških znanosti“ 26 (1987) 16, 79.

bi jezik bez pokojih tuđica postao nefunkcionalan.¹² S druge strane, Ivšić je kritizirao tadanje novine zbog prekomjerne upotrebe klišeja iz europskih jezika na mjestima gdje to nije potrebno, jer postoje odgovarajući hrvatski izrazi.¹³

Iako Ivšić nije bio protivan upotrebi tuđica, nešto je kompliciranije bilo stanje sa srbizmima. Službeno se nije zapravo moglo govoriti o srbizmima – s točke gledišta beogradske vlade, u slučajevima gdje bi se srpski i hrvatski razlikovali, srpski se oblik doživljavao kao stilski neobilježen, dok su se hrvatske varijante zvale „kroatizmima“ ili čak „pokrajinskim“ riječima. Zbog toga su se u službenoj komunikaciji koristili uglavnom srpski oblici. Ivšić se, kao i drugi hrvatski jezikoslovci, tome protivio, dokazujući da se riječi prisutne u književnosti od nekoliko stoljeća ne mogu smatrati „pokrajinskima“, dok je uvođenje u Hrvatskoj srpskih varijanti, kao npr. *opština* umjesto *općina*, neskladno sa sustavom ne samo hrvatskoga nego i štokavskog govora uopće, koji bi trebao imati *ć* na mjestu praslavenskog *tj.¹⁴ U tom se objašnjenju spaja mladogramatičarski, historicistički pogled na jezik i njegovu fonetiku sa strukturalističkim mišljenjem o relacijama u jezičnom sustavu.

Mnogi su zagovornici „pohrvaćivanja“ jezika pogrdno nazivali Ivšića vukovcem. Ivšić se doista često pozivao na Vuka Karadžića. Kao Maretićev učenik, bio je očigledno naklonjen književnom jeziku u obliku koji su kodificirali Vuk Karadžić i Đuro Daničić. Vuk je bio za njega autoritet, ali ne i stvaratelj hrvatskoga književnog jezika. Za njega je hrvatski književni jezik bio „samo organski nastavak onoga našega književnog jezika, što smo ga imali i prije Vuka“.¹⁵ Ivšić je shvaćao književni jezik kao rezultat kompromisa i prilagođivanja, dakle ne može ga oblikovati samo jedan čovjek. To podrazumijeva i činjenicu da književni jezik nije govor nijednog čovjeka, što nam pruža odgovor na pitanje zašto Ivšića, mladogramatičarskog istraživača dijalekata, nije u tolikoj mjeri zanimalo standardni jezik. Unatoč tome, po Ivšićevu je mišljenju hrvatski, odnosno srpskohrvatski književni jezik jako blizak narodnom govoru u usporedbi s ostalim europskim književnim jezicima.¹⁶ Uzrok je tome što njegova dijalekatska osnova nije jednoznačna, pa se zato u nj mogu, dapače i trebaju, uvoditi dijalektizmi, koje književni jezici osnovani isključivo na jednom narječju ne podnose ako imaju standardnu zamjenu. Prema kasnijem strukturalističkom razumijevanju jezične norme čakavizmi i kajkavizmi mogu lako ući u književni, štokavski jezik, jer dolaze iz drugoga jezičnog sustava, no ne mogu se nazvati dijalektizmima.

¹² Z. Vince, *Stjepan Ivšić i hrvatski književni jezik*, „Jezik“ 32 (1984) 4, 106–107.

¹³ Isto, 108.

¹⁴ Isto, 103.

¹⁵ S. Ivšić, *Hrvatski književni jezik*, „Hrvatski jezik“ 2–3 (1938), 35. Citirano u: Z. Vince, *Filološke škole 19. stoljeća u razvoju hrvatskoga književnog jezika*, „Jezik“ 16 (1968) 2, 70.

¹⁶ J. Lisac, *Stjepan Ivšić i časopis „Hrvatski jezik“*, 87.

Dijalektizmi su samo nenormativni štokavski oblici u živom govoru, za razliku od kodificiranih formi.¹⁷

U Ivšićevu razumijevanju jezičnog standarda vidljivo je nekoliko dodirnih točaka sa strukturalizmom, npr. u tome što je shvaćao jezičnu normu odvojenju od živog govora. Dijalektizme je doživljavao kao svojevrsnu neustaljenost u književnom jeziku kojem je dijalekatska osnova nejasna, što su kasnije preciznije izrazili strukturalisti. Tu valja spomenuti da se osim čakavizama i kajkavizama bavio također šćakavizmima, a u to vrijeme još nije bilo normirano u standardnom jeziku jesu li pravilni štokavski oblici, primjerice *korišten*, ili šćakavski – *korišćen*.

Ivšić o pravopisu

Uz književni jezik neodvojivo je povezano pitanje pravopisa. Ivšić je sudjelovao u izradi *Pravopisnog uputstva*, koje je 1929. ujednačilo hrvatski i srpski pravopis, i nametnulo uglavnom srpske oblike, no njegova uloga u tome nije bila velika jer je u komisiji samo zamjenjivao Milana Rešetara, koji je emigrirao u Italiju.¹⁸ Pitanje je pravopisa postalo relevantno za hrvatsku javnost, mnogi su zagovarali uvođenje etimološkog pravopisa za razliku od fonološkog – vukovskog, dakle, prema javnom osjećaju, nehrvatskog. Ivšić je svoje mišljenje o pravopisu izrazio u članku *Etimologija i fonologija u našem pravopisu*, koji je izašao u prvom broju časopisa „Hrvatski jezik“. U njemu je Ivšić dao prednost umjereno fonološkom pravopisu kao najprikladnijem za štokavštinu. Njegov je pristup pravopisu u biti dijakronijski. Glavni je argument za odbacivanje morfonološkog pravopisa činjenica da su stari hrvatski pisci pretežno pisali fonološki. Poziva se i na tuđe pravopise, no dosta nedosljedno – s jedne strane navodi kao argument za fonološko pisanje latinski pravopis, koji bilježi jednačenje po zvučnosti, s druge strane tvrdi da se Hrvati ne trebaju ogledati na druge slavenske morfonološke pravopise. Tu uzima u obzir jezični sustav i štokavsku blagozvučnost koja ne dopušta različite skupine glasova koje bi se trebale u morfonološkom pravopisu bilježiti. U kasnijim Ivšićevim člancima prevladava mladogramatičarski pristup pravopisu, npr. za rješavanje pitanja odvojenoga ili sastavljenog pisanja riječi, primjerice *neću*, najvažnija je za njega etimologija i naglasak.¹⁹ To znači da su za njega glasovna strana jezika i historizam najvažniji čak i u razmatranju jezične norme.

¹⁷ D. Brozović, *O tronarječnoj dimenziji hrvatske književnosti*, „Croatica“ 7 (1976) 7–8, 16; R. Katičić, *Načela standardnosti hrvatskoga jezika*, u: *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*, ur. M. Samardžija, Zagreb 1999, 298–299.

¹⁸ Vince, *Stjepan Ivšić i hrvatski književni jezik*, 103.

¹⁹ S. Ivšić, *Uz napomene naših čitalaca*, „Hrvatski jezik“ 1 (1938), 68.

Ivšić se protivio svim pokušajima ideološki motivirane ingerencije u živi jezik, i beogradske vlade, i hrvatskih političara. Poznato je da se sreo s članovima Hrvatske seljačke stranke koji su htjeli uvesti morfonološki pravopis, ali su nakon sastanka s Ivšićem navodno odustali od toga.²⁰

Zaključak

Bliži pogled na Ivšićev rad iz međuratnog razdoblja pokazuje da je teško prihvaćao nove, strukturalističke pristupe, no ipak mišljenje o jeziku kao sustavu nije odsutno u njegovim istraživanjima. Očigledno je da je za Ivšića Vuk bio velik autoritet u pitanjima književnog jezika i pravopisa. Kao Maretićev učenik, čvrsto se držao Vukova i Daničićeva standarda. Ivšić se ipak ne može nazvati vukovcem. Jezik je gledao organski, dijakronijski, s historicističke perspektive, u kojoj je Vuk bio samo jedan korak ka književnom jeziku. Ivšićev je pristup, dakle, pretežno mladogramatičarski. Čak i kad piše o književnom jeziku, glavnu ulogu u njegovim razmišljanjima ima etimologija i fonetika živog govora. Unatoč tome, vidljivi su kod njega i strukturalistički utjecaji, kad piše o jezičnom sustavu (najčešće ipak u vezi s fonetikom, čak i kad ne koristi samu riječ *sustav*), i o jezičnoj normi kao odvojenoj od živog govora.

Stjepan Ivšić bio je veliki filolog i jezikoslovac. Iako se čvrsto držao anakroničnih pristupa, i nove su znanstvene metodologije pomalo prodirale u njegov rad. No Ivšićev je genij prije svega u bavljenju tolikim znanstvenim područjima, te je postao jedna od najvažnijih osoba hrvatskoga jezikoslovlja, a njegovi su nasljednici mogli nadograđivati njegov opus.

Literatura:

- Baraban, Borko; Jozić, Željko, *Časopis „Naš jezik“ u kontekstu hrvatskoga jezikoslovlja prve polovice 20. stoljeća*, „Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje“ 45 (2019) 1, 1–26.
- Brozović, Dalibor, *O tronarječnoj dimenziji hrvatske književnosti*, „Croatica“ 7 (1976) 7–8, 11–18.
- Ham, Sanda, *Suvremeno jezikoslovlje o Ivšićevu odnosu prema hrvatskom književnom jeziku*, „Jezik“ 59 (2012) 5, 186–196.
- Ham, Sanda, *Časopisi „Hrvatski jezik“ i „Jezik“*, „Jezik“ 62 (2015) 1, 2–15.
- Hamm, Josip' Ivšić, Stjepan, „Slovo“ 11–12 (1962), 188–190.
- Hraste, Mate, *Prof. dr Stjepan Ivšić*, „Jezik“ 9 (1961) 4, 97–102.
- Ivšić, Stjepan, *Jezik Hrvata kajkavaca*, „Ljetopis JAZU“ 48 (1936), 47–88.
- Ivšić, Stjepan, *Etimologija i fonetika u našem pravopisu*, „Hrvatski jezik“ 1 (1938), 3–13.
- Ivšić, Stjepan, *Uz napomene naših čitalaca*, „Hrvatski jezik“ 1 (1938), 62–68.
- Ivšić, Stjepan, *Uz „Pravopisne prijedloge“ Povjerenstva za hrvatski jezik i „odvojeno mišljenje“ dra. Marijana Stojkovića*, „Jezik“ 38 (1990) 3, 77–84.

²⁰ S. Ivšić, *Uz „Pravopisne prijedloge“ Povjerenstva za hrvatski jezik i „odvojeno mišljenje“ dra. Marijana Stojkovića*, 77; Lisac, *Hrvatski lingvist i filolog Stjepan Ivšić*, 75.

- Jozić, Željko; Virč, Ines, *Kajkavski ikavski govor Hrebine i kajkavski ekavski govor Kupljenova*, „Filologija“ 53 (2009), 55–92.
- Katičić, Radoslav, *Načela standardnosti hrvatskoga jezika*, u: *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*, ur. M. Samardžija, Matica hrvatska, Zagreb 1999, 295–307.
- Lisac, Josip, *Stjepan Ivšić i časopis „Hrvatski jezik“*, „Radovi. Razdio filoloških znanosti“ 26, (1987) 16, 77–92.
- Lisac, Josip, *Hrvatski lingvist i filolog Stjepan Ivšić*, „Senjski zbornik“ 18 (1991) 1, 69–79.
- Lončarić, Mijo, *Prilog podjeli kajkavskoga narječja*, „Hrvatski dijalektološki zbornik“ 6 (1982), 237–245.
- Moguš, Milan, *O problemima naše povijesne dijalektologije*, „Hrvatski dijalektološki zbornik“ 9 (1995), 11–23.
- Vince, Zlatko, *Filološke škole 19. stoljeća u razvoju hrvatskoga književnog jezika*, „Jezik“ 16 (1968) 2, 33–41.
- Vince, Zlatko, *Stjepan Ivšić i hrvatski književni jezik*, „Jezik“ 32 (1984) 4, 99–113.

Between Vuk and Structuralism. Stjepan Ivšić's Attitude towards Old and New Linguistic Approaches

Summary: Stjepan Ivšić (1884–1962) was a Croatian linguist with a wide range of interests. He is internationally recognized for the discovery of the eponymous *Ivšić's law* concerning Slavic accentuation, whereas in Croatia he is remembered as the editor of the journal “Hrvatski jezik”, who resisted both the language unitarism enforced by the Kingdom of Yugoslavia and the attempts to introduce etymological spelling in the Banovina of Croatia. As a scholar whose work was hampered by historical events, Ivšić studied accentology, dialectology, historical and comparative grammar, as well as orthography. Thanks to the numerous scholarly interests, he was exposed to various methodologies and schools of thought in Yugoslav and European linguistics. His teacher was Tomo Maretić, a Neogrammarian and Vukovian. Ivšić's accentological work was informed by the achievements of European linguists, such as Ferdinand de Saussure and Antoine Meillet. He was also acquainted with the structuralist Prague and Kazan Schools. Other than that, he would frequently appeal to Vuk's authority in his papers on standard language and orthography. Despite all of these inspirations and influences, Ivšić cannot be viewed as a representative of any of the above-mentioned schools of thought. This paper presents Ivšić's attitude towards Vukovian principles and existing methodologies in Croatian and Yugoslav linguistics at the time, as well as towards structuralism, based on his work from the interwar period, especially his understanding of dialectology, standard language, and orthography.

Keywords: Stjepan Ivšić, Neogrammarians, structuralism, dialectology, standard language, orthography

Ewa Szperlik

Sveučilište Adama Mickiewicza u Poznaniu

ORCID: 0000-0003-0755-4842

ewaszper@amu.edu.pl

Ogledi o jugoslavenstvu i Srednjoj Europi u očima umjetnika – *homo politicusa*.

Memoari Ivana Meštrovića *Uspomene na političke ljude i događaje*

Sažetak: Predmet su ove književno-znanstvene analize memoari Ivana Meštrovića, istaknutoga hrvatskog umjetnika i političara (člana Jugoslavenskog odbora). Napisani u teškim uvjetima autorove emigracije (Buenos Aires, 1961.), prikazuju sjećanja o burnim događajima u Europi u prvoj polovici XX. stoljeća. Međutim, Meštrovićeви su memoari još uvijek nedovoljno istražen književni materijal, u kojemu dominira autobiografizam, pozicija pripovjedača kao sudionika zbivanja i subjektivan pristup prošlosti. Prikazivanje minulih događaja tzv. velike povijesti (Prvi svjetski rat, raspad Austro-Ugarske, Ruskog Carstva, nastanak novih nacionalnih država) iz privatne i intimne perspektive pojedinca omogućuje rekonstrukciju prošlosti u ključu geopoetike, auto/bio/geo/grafije (E. Rybicka), interakcije između književnog teksta i zemljopisnih prostora (područja zapadne i tzv. Srednje Europe) te emotivne topografije (domovina, emigracija). Imajući u vidu pravila autobiografskog pakta (P. Lejeune), memoar kao podžanr autobiografskog pisma postaje izvor povijesnog znanja o prošlosti i svjedočanstvo epohe.

Ključne riječi: Ivan Meštrović, memoar, autobiografska proza, jugoslavenstvo, Srednja Europa

Uvod

Predmet razmatranja navedenih u naslovu temelji se na hermeneutičkoj analizi autobiografskih memoara Ivana Meštrovića (Vrpolje, 15. kolovoza 1883. – South Bend, Indiana, SAD, 16. siječnja 1962.) *Uspomene na političke ljude i događaje* (Buenos Aires, 1961.), djela nastalog za vrijeme autorove emigracije. Buran životopis istaknutog kipara, ali i političara (člana Jugoslavenskog odbora, zagovornika jugoslavenstva i tzv. Male antante), poslije razočaranja u Kraljevinu Jugoslaviju bio je određen spletom tzv. velike povijesti i egzistencije pojedinca. Umjetnik koji je stvarao između dvaju ratova i nakon njih, postao je svjedokom epohe prijeloma XIX. i XX. stoljeća, dvaju svjetskih ratova, raspada imperija (austro-ugarskoga, osmanskog) i drugih država te nastanka novih (posebice Kraljevstva SHS, NDH i Titove Jugoslavije). Komentator velikih i prijelomnih zbivanja pažljivo je promatrao promjene svoga prostora, a bliskim kontaktima sa srednjoeuropskim političarima i intelektualcima onog doba (Tomaš Masaryk, Edvard Beneš, Roman Dmowski, Henryk Sienkiewicz) i sudjelovao u njima. Pisanju o onom vremenu

Meštrović pristupa iz osobnog kuta. U opširnom tekstu od oko četrjesto stranica uspomena, koje sežu od početka XX. stoljeća do osnivanja Titove Jugoslavije i odlaska hrvatskog kipara u SAD (1947.), nalazi se zanimljiva lepeza sjećanja na prijelomne trenutke europske (a i svjetske) povijesti, te javnosti malo poznatih činjenica iz privatnih života povijesnih velikana (kraljeva, prinčeva, predsjednika, diplomata, intelektualaca i dr.). Valja napomenuti da je diskurs autobiografizma jedan od najznačajnijih u suvremenoj književnosti u kojem se rekonstruira prošlost koja, s obzirom na prolaznost vremena i polaganog gubitka pamćenja, biva nepouzdana. Autobiografija je, prema definiciji „pripovijest o vlastitu životu za razliku od biografije koja se bavi tuđim životom. Pritom vlastiti život postaje vrijedan priopćavanja (eng. *tellable*)¹ [...], ustrojena je s integralne vremenske distance, koja dopušta pregled nad nekakvom cjelinom života, [...]. Usredotočena je na unutarnju perspektivu doživljajnog subjekta u prikazu događaja i nazora vezanih pretežito za njegovo iskustvo. *Memoari* preferiraju širu društvenu panoramu ocrtanu pretežito iz spoznajne perspektive pripovjednog subjekta“.²

Iz književne analize Meštrovićevih memoara izbija u prvi plan pozicija pripovjedača. Umjetnik i političar kao subjektivni komentator povijesnih zbivanja u Europi između dvaju svjetskih ratova priziva određene prostore, događaje, povijesne i političke likove, često kroz vizuru svakodnevnih situacija, možda banalnih za veliku povijest ali dragocjenih za perspektivu pojedinca, prikazujući mikronaraciju i zanimljivosti o životima i biografijama ne samo velikana europske povijesti nego i sporednih osoba (supruga, djeca, princeza Jelena, Alice Masarykova, Marija Dvořák-Radić). Opisani prostori (gradovi, okoliše, privatni ambijenti) poprimaju ulogu *locusa* privatne povijesti. Branimir Donat primjećuje da je Meštrović u *Memoarima* djelomice udovoljio uvjetima istine.³ No, valja naglasiti posebnost autobiografskog diskursa koji se zasniva na privatizaciji povijesti i na tome da autobiografski obilježen tekst „polaze pravo na istinitost jamčeći identitet autora i pripovjedača ili barem autor-sko pokriće za pripovjedačev iskaz“.⁴ Autobiografizam prisutan u tekstovima intimnog karaktera (dnevnik, memoar, pismo, autobiografski romani i sl., ali i u fikcionalnim djelima) zasniva se na mogućnosti i vjerojatnosti poistovjećivanja samog autora i glavnog junaka/pripovjedača.⁵ Ne samo vremenski nego

¹ W. Labov, *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*, Philadelphia 1972. (Poglavlje uvršteno u „Revija“ 2/1984).

² V. Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb 2000, 18.

³ B. Donat, *Društvo žrtvovanih hrvatskih pjesnika*, Zagreb 1998, 238.

⁴ V. Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, 18. Vidi također: Ph. Lejeune, *Pakt autobiograficzny*, prev. A. W. Labuda, „Teksty“ 5 (1975), 31–50.

⁵ M. Czermińska, *Postawa autobiograficzna*, u: *Studia o narracji*, ur. J. Błoński, S. Jaworski, J. Sławiński, Wrocław 1982, 223–235; R. Lubas-Bartoszyńska, *Między autobiografią a literaturą*,

i prostorni okviri Meštrovićeva djela omogućuju analizu teksta uz pomoć geo-poetike, koja podrazumijeva istraživanja interakcije između književnog teksta i geografskog prostora.⁶

Ivan Meštrović: umjetnik, *homo politicus*, književnik

Monumentalno i svjetski priznato stvaralaštvo te politički angažman Ivana Meštrovića ne treba posebno predstavljati. Veliki hrvatski kipar i arhitekt, zvan Meštar, talentiran dječak iz zabiti Dalmatinske zagore, koji je stjecajem mnogih okolnosti postao građaninom svijeta, katkad prognanikom i apatridom, probio se u svijet došavši iz jedne siromašne, patrijarhalne seoske sredine. „Umjetničku osjetljivost crpio je navodno iz bliskog mu Mediterana, zavičaja cara Dioklecijana i kolijevke hrvatske tradicije, nasljeđa jadranske renesanse i narodne kulture Morlaka, dalmatinskih brđana koji su čuvali mletačko-tursko razmeđe“.⁷ Branimir Donat primjećuje da „velika područja djelatnosti Ivana Meštrovića uopće nisu evidentirana, a još manje predočena u šarolikosti svoga višeznačja kojim se nameću ne samo običnom ljubitelju umjetnosti nego još više pomnom istraživaču njegova djela“.⁸ Valja naglasiti da je Meštrović bio profesor i rektor na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, a u Londonu mu se pripremala velika izložba, kao prvom živućem umjetniku, u Victoria and Albert Museum. Bio je dugogodišnji suradnik odnosno autor likovnih priloga emigrantske „Hrvatske revije“.⁹ Njegov dolazak u Rim 1911. bio je prilika za nova poznanstva i prijateljstva.¹⁰ U memoarima, koji su svojevrsna putovanja područjem Balkana, Zapadne i Srednje Europe, a kasnije i Amerike, vrlo je značajan vrtuljak povijesnih događaja i političkih okolnosti koje su tada utjecale na sudbinu spomenutih prostora.

Višestruka djelatnost i ostavština hrvatskog kipara i intelektualca na području hrvatske kulture stavlja sa strane Meštra kao književnika. Uz kiparstvo, političku djelatnost i pedagoški angažman valja ubrojiti također skroman ali zanimljiv književni opus. Meštrović je autor knjige pripovijedaka *Ludi Mile* (1970.), gdje

---

Warszawa 1993; M. Dąbrowski, *Autobiografizm – klęska czy szansa literatury?*, „Miesięcznik Literacki” 1 (1998), 39–52.

⁶ E. Rybicka navodi sljedeće pojmove: narativne mape, mapiranje književnog prostora, tragovi toponomastike, auto/bio/geo/grafije, književni tekst kao geografski događaj/doživljaj, emotivne topografije i mjesta pamćenja (P. Nora), književne imaginarne geografije (*lieux d'imagination*), E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014.

⁷ L. Galusek, *Środek własnego świata*, „Herito” 7 (2012) 2, 188–195.

⁸ B. Donat, *Središte na rubu*, Zaprešić 2007, 6–7.

⁹ S. Listeš, *Emigrantska Hrvatska Revija*, Split 2015, 37.

¹⁰ Donat, *Središte na rubu*, 28–29.

prikazuje ljude i svijet svoga dalmatinskog zavičaja i prostora najranije mladosti. Desetak godina javnost nije ni znala za njegov rukopis knjige *Vatra i opeklina*.¹¹ Tek autobiografsko djelo *Uspomene na političke ljude i događaje* (Buenos Aires, 1961.) otkrilo je Meštrovića kao vrsnog političkog memoarista. Kao većina autobiografskih knjiga Meštrovićeve *Uspomene* prikazuju u prvom redu autorovu perspektivu gledanja na povijesne lomove, zbivanja koja nisu odredila samo umjetnikov život nego i sudbinu njegova naroda.

Tematski opširno Meštrovićevo književno djelo ponekad je puno osobnih digresija i zanimljivosti koje dolaze iz privatnih zapažanja. Małgorzata Czermińska primjećuje: „Bio sam / bila sam“ šalje u prošlost, autobiografija je povijest vlastitog života. Iz nje izbija autor kao neponovljiv i jedinstven identitet, ali s druge strane sličan drugima (upravo zbog toga mi čitatelji možemo razumjeti tuđe autobiografije¹² i poistovjećivati se s njima. Georges Gusdorf navodi da „autobiografija zahtijeva duhovni prevrat: umjetnik postaje vlastiti model, povjesničar uzima sam sebe za objekt“.¹³ Zanimljivo je što je kod Meštrovića autobiografizam u kiparstvu zamjena za nikad napisan životopis: „Fizionomije ljudi koje je klesao u kamenu ili modelirao u glini predstavljaju uglavnom specifične osobe iz obitelji ili okoline. Na primjer, njegova majka Marta model je za *Povijest Hrvata*; Meštrović je *Grgur Ninski* i *Marko Marulić*, sin Mate je sv. *Ante* u beogradskoj katedrali, djed je *Mate Kraljević Marko* itd.“¹⁴ Iz memoara saznajemo za životopis prikazan u skulpturama, nadopunjen pripovijedanjem i zanimljivim pričama, proširenim kontekstom i okolnostima nastajanja pojedinih bista. U njima Meštrović povezuje veliku povijest i detalje iz svakodnevice velikana europske politike, gledajući okom kipara svoje sugovornike i tretirajući ih kao modele. „Moje poznavanje Karađorđa iz narodnih pjesama o buni na dahije, a još više ono, što smo mi mladi nacionalisti vidjeli, ili željeli vidjeti, u liku Petra Karađorđevića, nije se podudaralo s ovim živim likom Petra I. U nekim detaljima da, ali u cjelini ne. Nos jak i kukast, no odvojen od čela, vilice izbočene, ali bez energije; jagodice izbočene, a obrazi upali; a oko gornje usnice nabori više bolešljiva ili izmučena čovjeka nego energičnog.“¹⁵

Naš je razgovor tekao, gotovo bih rekao, familijarno, a Izvoljskij je bio čisto slavenski tip, da se je mogao roditi i kod nas. Lubanju je imao kao Vatroslav Jagić.“¹⁶

¹¹ Rukopis iz oko 1950., ljubavni roman o trima ženama koje su utjecale na njegovo stvaralaštvo.

¹² M. Czermińska, *O autobiografiji i autobiograficznosci*, u: *Autobiografia*, ur. M. Czermińska, Gdańsk 2009, 7.

¹³ G. Gusdorf, *Warunki i ograniczenia autobiografii*, u: *Autobiografia*, 23, 31.

¹⁴ Donat, *Središte na rubu*, 14.

¹⁵ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 8.

¹⁶ Isto, 72.

Često komentira vanjski izgled svojih poznanika i sugovornika, obraća pažnju na odjeću, obuću, raspoloženje, mimiku:

„[Princ Đorđe] Kad se napričao o izložbama po Engleskoj, onda je navalio da napravim Aleksandru bistu. Sutradan smo počeli, a Đorđe je dolazio na nekoliko minuta, pa bi onda nestajao. Aleksandar je bio miran i mučaljiv. Samo smo se nasmijali popodne Đorđu, kad je došao knez Arsenije. Prijestolonasljednik je bio u civilu i imao neke vrste šiljaste francuske cipele, koje se Arseniju nisu sviđale.“¹⁷

„I iz razgovora i iz fizionomije, dok sam ga [Masaryka] modelirao, očitovao se njegov realizam: bio je čovjekoljubivi fanatik, ali ipak fanatik, sa slovačkom i slavenskom tvrdoglavošću. On ju je, doduše, ukrotio, vladao je njome, ali je ona bila u podsvijesti. Uza svu svoju široku kulturu, Masaryk je imao nešto doktrinarno suha, kao kakav zagriženi protestantski pastor. Usprkos tome, on se trudio da bude potpuno liberalan, pa ne samo da je dopuštao i druga mišljenja, nego bi subesjednika hrabrio da mu ih iznese.“¹⁸

Meštrović kao pripovjedač nastupa u ulozi političara, umjetnika, ali i pojedinca. Interesantno da kao *homo politicus* i svjedok burne epohe između dvaju ratova, koji daje svjedočanstvo o stvaranju novog poretka na području tzv. Srednje Europe, vrlo često prepričava razne događaje, u čemu se vidljivo distancira. Suzdržljiv je u zaključcima i „mudrovanju“, ostavljajući čitatelju prostor za dodatna saznanja o navedenom vremenu i prostoru, razmišljanja, vlastite zaključke. U tijeku pripovijedanja često piše: „ne znam; ne razumijem se u to; nisam političar nego umjetnik“¹⁹ i sl. Njegova suzdržljivost možda je bila rezultat osobina traženih u diplomaciji ili obične pristojnosti i straha da ne uvrijedi sugovornike, među kojima su bili kraljevi i prinčevi (Aleksandar, Pavle, Viktor Emanuel), političari, diplomati, umjetnici, vođe i visoki činovnici kao Ante Pavelić, Mile Budak, Josip Broz Tito.

Od jugoslavenstva do hrvatskog pitanja

Glede položaja Balkanskog poluotoka u kontekstu Srednje Europe, kako primjećuje Maria Todorova u svojoj čuvenoj raspravi, nakon geografskih i političkih prekvalifikacija poslije Drugoga svjetskog rata, dio toga prostora ubrojio se u okvir Istočne Europe, koju je Zapad smatrao jednokratnim aneksom

¹⁷ Isto, 82.

¹⁸ Isto, 153–154.

¹⁹ Primjerice: „Prijatelji su bili navikli, da se ja ne pletem u razgovor, ali je jedan ukumio: – Svi su nešto rekli, a vi ništa; odlazite, a niste ništa kazali. – Pa vi znate, da se ja u te stvari ne razumijem. [...] Meni nije bilo mjesta, niti bih u čemu bio mogao poslužiti u tom radu i krugu, pa sam se rijetko i viđao s njima. [...] Ja sam bio izvan sebe i protivio sam se najodlučnije. [...] To je bilo posljednji put što sam se petljao“, isto, 90, 115–116.

Sovjetskom Savezu.²⁰ U svoje je vrijeme, primjerice, Czesław Miłosz uključio Balkan u okvire Srednje Europe, jednostavno kao prostor „neruske Europe“.²¹ Todorova tvrdi da u procesu definiranja Srednje Europe kao suprotnosti Rusiji nikada nije određeno kamo pripada Balkan, stoga je to područje obilježeno nesigurnošću. Neki su tvrdili da Balkan spada u širu kategoriju Istočne Europe,²² istovremeno imajući u vidu *limes* između rimskog/katoličkog i bizantinskog/pravoslavnog svijeta.

Memoari Ivana Meštrovića, integralnog Jugoslavena i člana Jugoslavenkog odbora, nužna su dopuna već izdanim memoarima (npr. Ante Trumbića, Ante Mandića, Srđana Budisavljevića, Joze Kljakovića) i opsežnoj literaturi o složenom i teškom procesu stvaranja Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, a i još težim posljedicama puta kojim se krenulo u ostvarenju južnoslavenske zajednice. U njima Meštar opisuje čvor složenih odnosa u novoj državi u kojoj je velikosrpska politika nametnula svoj model organizacije vlasti i gospodarstva svim ostalim narodima. Kipar je bio pozvan 1904. u Beograd da napravi bistu kralja Petra I. U Beogradu je boravio još nekoliko puta, što je urodilo prijateljstvom s prijestolonasljednikom Aleksandrom. Gotovo obiteljski odnosi trajali su do marsejskog atentata, „premda su na to Hrvati gledali poprijeko već od početka“.²³ Meštrovićev prijatelj i politički istomišljenik Jozo Kljaković, također sin Dalmatinske zagore, o kiparu je pisao da je „propagirao jugoslavenstvo iskreno i pošteno“.²⁴ Jugoslavija kao politički projekt trebala je biti jedna moderna država, višenacionalna i višekulturna. Bila je ostvarenje sna ili maštarija široke skupine intelektualaca romantičara još u prvoj polovici XIX. stoljeća. Prema riječima Macieja Czerwińskiego, Meštrović je samog sebe definirao kao „jugoslavenkog nacionalista“.²⁵ Na početku XX. st. hrvatsko domoljublje nije isključivalo ideju ujedinjenja prema načelima jugoslavizma. Nakon raspada Jugoslavije umjetnička ostavština Ivana Meštrovića i njegova politička djelatnost u početku izazivale su mnoge kontroverze.²⁶ Razočaranje je došlo zbog negativnih promjena u državno-pravnom uređenju jugoslavenskih teritorija po velikosrpskom konceptu. Društveno-političko ozračje u novoj državi opisuje Meštar povodom Aleksandrova posjeta Zagrebu 22. lipnja 1920.:

²⁰ M. Todorova, *Balkany wyobrażone*, prev. P. Szymor, M. Budzińska, Wołowiec 2008, 301.

²¹ Cz. Miłosz, *Central European Attitudes*, „Cross Currents” 5 (1986) 2, 101–108.

²² „Poljska istočna područja uz prusku granicu, Panonija te Balkan bili su Divlji istok Europe”. Todorova, *Balkany wyobrażone*, 317.

²³ Donat, *Središte na rubu*, 27.

²⁴ J. Kljaković, *U suvremenom kaosu*, Zagreb 2011, 157.

²⁵ M. Czerwiński, *Dłutem o naród*, „Herito” 7 (2012) 2, 181.

²⁶ „Moguće da je razlog tome bilo obilježje zavičaja, djetinjstva na selu Dalmatinske Zagore, [...], gdje je bila živa tradicija srpske narodne epike, ili njegove simpatije prema Srbima [...]”. Isto, 181–184.

„Laginja²⁷, hrvatski ban, bio je središte ironije i negodovanja. Komentirali su, kako purgeri pri špriceru govore: ‘Ipak ga bu horvatski Ban upelal u Zagreb, a ne onaj Vlah’. [...] Zrinjevac, Jelačićev trg, kao i sve ulice do Markova trga, bile su pune svijeta, te se klicalo najprije Regentu, a onda Banu. U onom napadnom: ‘živio hrvatski ban’ gospoda oko mene su ocjenjivala, da među građanstvom ima dosta frankovaca. Pod večer su bile manifestacije Regentu na Markovu trgu, a onda je on izišao na balkon, te održao kratak, ali zanosan govor, u komu je istakao da složna tri brata mogu čudo učiniti i da neće ni pred kim pokleknuti, braneći naša nacionalna prava s hrabrošću, koju svi poznaju. Govor je bio pozdravljen urnebesno, te se je Aleksandar morao više puta pojavljivati na balkonu. Klicalo se Dalmaciji, Istri i tako dalje.“²⁸

Iz navedenog odlomka izbija razdor među hrvatskim građanima prema politikom nametnutom ujedinjenju i zanemarenim nespozumima i razlikama. Svečan, gostoljubivi doček i oduševljenje „purgerskih“ Zagrepčana likom Aleksandra, prepliće se s nezadovoljstvom i tlačenjem hrvatskog puka. Iza detaljnog opisa stiže Meštrovićev dosljedni komentar:

„Beogradska, balkanska, demokracija nije mogla, ili nije htjela razumjeti ove jednostavne, ali logične riječi, nego ih je proglasila ‘separatizmom’ i stala ih ‘liječiti’ batinama ‘od austrijskog duha’, dok im nije u svijesti uskrsnula slika seljačkog kralja Matije Gupca, komu su gospoda postavila usijanu krunu na glavu na Markovu trgu. Tako su oni postali protivnici sve ‘pokvarene gospode’, a Gupčevu krunu su u mašti savijali oko Radićeve glave, ‘koga su Vlaha zaprli i koji se izjavil za republiku i koji je proti sve pokvarene gospode, koji su naše pravice izdali’. Vilama i grabljama se ne da izvojštiti pravice proti pušaka i mitraljeza. Ako se koja zahrđala puška gdje god još i našla, oduzeli su je Pribičevićevi panduri. A čulo se je, da su se ‘vlaškim’ seljcima po Lici i Kordunu puške čak i podijelile i da se tamo pjeva: ‘Dok je Like, nema republike’. [...] Svaki Srbijanac, svaki tko je natakao šajkaču na glavu, isprsavao se kao ‘oslobodilac’. Šajkača je tako bila postala kao neka umnožena kruna ‘oslobodioca’. A Hrvati su opet tvrdili, da ih nije nitko oslobodio, nego da su se sami otresli Austrijanaca i Madžara. [...] Takav govor i takvo mišljenje smatralo se izdajom i svetogrđem nove dogme i nove nauke o ‘oslobodiocima’.“²⁹

Uskoro slijedi i razočaranje jugoslavizmom i kvare se privatni dobri odnosi sa Srbima. Meštar kritizira nepouzdanost, lukavost, licemjerje i mnoge druge negativne osobine svojih dotadašnjih prijatelja i poznanika. Pojavljuje se i ogorčenje zbog neugodnih situacija kada su mu beogradski naručitelji prestali plaćati naručena djela. Još više pati zbog toga što je u te odnose ušlo političko nesuglasje.

²⁷ Ban Matko Laginja (1852. – 1930.)

²⁸ Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, 127.

²⁹ Isto, 128–129.

„Moji su odnosi s Beogradom bili pomućeni, i psihološki i formalno. S Pašićem, poslije razgovora u Parizu kad je ono on bio dao svoju izjavu da Hrvati i Slovenci mogu ići svojim putem, nisam se više viđao. S Pribičevićem odnosi su bili ohladili još od doba, kad sam bio ot[k]lonio da me postave za nosioca liste u Zagrebu; a kad mi je Protić pripovijedao o Svetozarovu prijedlogu da se pošalje vojna ekspedicija u Hrvatsku, odonda se s njim više nisam ni pozdravljao. Kralj Aleksandar me je pozivao, ali odnosi nisu bili više onako topli kao prije. Ukratko, ja sam im postao tuđ već zbog same činjenice što sam se bio nastanio u Zagrebu, a ne u Beogradu. Čak su me neki počeli krstiti frankovcem svoje vrste.“³⁰

Razočaranje Srbijom i srpskim prijateljima prati i gubitak afiniteta prema, nekad omiljenom, Beogradu kao emotivnom prostoru:

„[...] u Beograd, nakon svega što sam slušao i gledao, nisam mogao, jer bih u sebi bio morao prije slomiti svoj rođeni unutarnji ponos, svoju moralnu kičmu. Sve mi je tamo postalo daleko i tuđe. Ja i onaj svijet govorili smo različitim jezikom i nismo se više razumjeli. [...] Sve se prema svakome od nas [...] ponašalo kao gospodar prema nekom glupavom i mrskom kmetu. Sve je uhvatila neka megalomanija i želja, da grabe i zapovijedaju. Bili su takvi ne samo prema nama ‘prečanima’ i Hrvatima, nego prema svom vlastitom svijetu. Od onog starog i simpatičnog mi Beograda ostala je bila još po koja bijedna stara kuća, koja je čekala, da nestane, te jadni seljaci i seljakinje koji su promicali ili štogod provozili na svojim taljigama i voćicama preko raskopanih ulica, koje su se počele ‘evropeizirati’ s njihovim asfaltom, mimo već, dakako, neparfimiranih i našminkanih građanki u francuskim cipelicama i tankim svilenim čarapama, ili čak automobilima.“³¹

U odlomku *Stanovište nekih Srba prema ujedinjenju* sporazum i sloga oko ujedinjenja između Srba i Hrvata spadaju u najvažnije uvjete opstanka južnoslavenske zajednice. To spominje Meštrović navodeći svoj razgovor u četiri oka s Antom Trumbićem, gdje se govori o Jugoslaviji kao o zgradi koju treba održati pod svaku cijenu: „Neće ići, jer fali ne samo kulturna nego i brojčana snaga; a mi [Hrvati] ćemo se u tim unutaršnjim trzavicama istrošiti i uvijek biti izloženi opasnosti“.³² Mnogi su u jugoslavenstvu vidjeli naprosto demonstraciju protiv Austrije.³³ Bez obzira na to, kultura je dugo bila glavni nositelj jugoslavenske ideje. Predrag Matvejević prikazuje mane unitarnog koncepta, koji je uklanjao

³⁰ Isto, 158.

³¹ Isto, 150.

³² Isto, 110

³³ Meštrović spominje u nekim odlomcima niz pojava i krajnjih oblika tog otpora, uključujući i djelatnost zloglasne *Crne ruke* (tajno društvo *Ujedinjenje ili smrt*), nastalo 1901. s ciljem oslobađanja Južnih Slavena unutar Austro-Ugarske, odgovorno za niz atentata (npr. u Sarajevu 1914.) te njegov susret s pripadnicima organizacije. Isto, 119–120.

regionalne ili etničke posebnosti, kulture i druge razlike: „Kao što su se dosta različite narodne skupine ujedinile u Njemačkoj, Italiji, Španjolskoj i drugdje, u pokretu za ujedinjenje južnih Slavena smatralo se da su naše međusobne razlike posve nebitne i da će se s vremenom lako prevladati i pretopiti u proklamiranom narodnom jedinstvu“.³⁴ U kompliciranom pitanju odnosa ponekih Hrvata prema jugoslavizmu bile su značajne osobitosti i proturječja nacionalne svijesti hrvatskog naroda. Jugoslavenstvo se najčešće tretiralo kao prošireno srpstvo. Posljedice ujedinjenja Meštrović, kao nedavni zagovornik jugoslavizma, gleda kroz položaj vlastitog naroda (hrvatska obala pod okupacijom Talijana, Hrvati u Jugoslaviji kao državljani druge vrste, proglašeni separatistima) te iz perspektive vlastite nepovoljne situacije, i lošeg ekonomskog stanja u cijeloj zemlji u kojoj vlada siromaštvo i bijeda:

„Zagreb je umjetnički malo, zabačeno bečko predgrađe, ali valja kušati, valja izdržati. Mladež talentirana, ali jadna i siromašna, bez početne osnovice. U školi nema učila, a nema ni sredstava da se nabave, nema čak ni novaca za ogrjev i modele. [...] Inače, i sami su nastavnici gladni sa svojim učiteljskim plaćama. [...] Stajao sam pred situacijom, da neću imati od čega živjeti, a kamo li nastaviti radom. To sam, dakako, krio, utoliko više što sam primijetio da su se, izravno ili neizravno, neki režimski agenti zanimali za moje materijalno stanje. Država mi, međutim, nije već treću godinu isplaćivala pogođenu godišnju svotu od trideset i šest tisuća franaka za Kosovske fragmente. U međuvremenu bi se prodala po koja manja stvar zaostala kod koga u inozemstvu, i tako sam petljao dalje.“³⁵

Pripovjedač i svjedok epohe prikazuje autentičnost vlastitoga doživljaja i osobnu „istinu“ o ljudima i događanjima. Prema Johnu Sturrocku, autobiografski diskurs podrazumijeva ne samo idiličnu sliku prošlosti nego i čitav niz negativnih i traumatičnih uspomena.³⁶ To je također slučaj Meštrovićevih memoara. U mjestimice vrlo intimnom pripovijedanju autor izražava ne samo svoje najdublje strahove vezane uz egzistenciju već i domoljublje: „Prekrižiti sa svim i otići u inozemstvo, nije mi se dalo. Ta ni prije rata nisam mogao izdržati više od godinu dana, a da se bar na neko vrijeme ne vratim u svoju zemlju, svoj kraj i ne čujem svoj jezik, koji je meni predstavljao veću polovinu onoga što se zove narodnost“.³⁷ Meštrović je bio također dosljedan protivnik velikohrvatske ideje i svih političkih tendencija protivnih demokraciji. Bio je vrlo razočaran promjenama koje su nakon 1918. bacile Hrvatsku u nepovoljan položaj.

³⁴ P. Matvejević, *Jugoslavenstvo danas. Pitanja kulture*, Zagreb 1982, 161.

³⁵ Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, 151.

³⁶ J. Sturrock, *Nowy wzorzec autobiografii*, u: *Autobiografia*, 137.

³⁷ Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, 150.

U osnivanju Nezavisne Države Hrvatske, te kasnije Titove Jugoslavije, vidio je katastrofu do koje je doveo i običan populistički i ideološki primitivizam. Kao i većina Hrvata, osobito onih iz južne Hrvatske, bio je ogorčen zbog komadanja hrvatske obale pod talijanskom okupacijom. Protivnik diktature i zagovaratelj tradicionalnih hrvatskih državnopravnih ustanova, dolaskom Pavelića na vlast našao se preko noći u zatvoru (kao i mnogi drugi hrvatski intelektualci). Ustaše su uhitili Meštrovića i Kljakovića zbog uvjerenja da su bili pripadnici tzv. plave masonerije (ili jugomasoni), optuženi također da su htjeli pobjeći preko Španjolske u Englesku i tamo raditi protiv NDH.³⁸ Unatoč tome što je kipar bio velik protivnik politike NDH, to nije smetalo ondašnjem ministru bogoštovlja i nastave, Mili Budaku, da iskoristi Meštrovićevo stvaralaštvo u propagandne svrhe i smjesti njegovu umjetnost u tzv. *nazi-art*.³⁹

Pitanja o Srednjoj Europi

Pojam i granice Srednje Europe, kao jednoga društveno-političkog fantoma, mijenjale su se više puta tijekom vremena, i ovisile o geopolitičkim okolnostima. Prema mišljenju jednih, prostor Srednje Europe pokriva se s habsburškim dominijem, između Zapada i Istoka. Predrag Matvejević smatra da kulturni prostor Srednje Europe seže tamo gdje postoje određeni umjetnički stilovi poput baroka, bidermajera, secesije te određenih glazbenih žanrova, predstavljajući posebnu vrstu osjetljivosti i svjetonazora. Eugene Ionesco shvaća pojam Srednje Europe kao zaštitu protiv pseudoideološkog barbarstva Rusije. Kristian Gerner poistovjećuje taj teritorij s područjima oslobođenim iz *Pax Sovietice* u 1989./1990.⁴⁰ Meštrović nije izravno utjecao na politiku, ali je bio poznavatelj Zapadne i Srednje Europe, komentator i analitičar srednjoeuropske povijesno-političke pozadine, za razliku od nekih zapadnoeuropskih političara i mirotvoraca koji su uvijek s nedovoljnim znanjem pristupali sudbini malih slavenskih naroda.⁴¹ U njegovu djelu dominira koncept Srednje Europe koji svakako podrazumijeva proturječnost prema Rusiji, zasniva se na naglašavanju teritorijalnih i kulturnih razlika

³⁸ Opširno o boravku u zatvoru na Savskoj cesti piše J. Kljaković u: *U suvremenom kaosu*, Zagreb 2011, 187–265. Zanimljivo je i svjedočanstvo o tom događaju Ilije Jakovljevića, u knjizi: *Konklogor na Savi*, Zagreb 1999, 21, 24. O uhićenju Meštrovića i Kljakovića kao „velikih Jugoslavena“ također piše Jure Đorđe Miliša u memoarskim zapisima: *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 2011, 43–44.

³⁹ M. Budak, *Kod kipara Arne Brekera*, „Hrvatska revija“ 2 (1943), 71–73.

⁴⁰ Todorova, *Balkany wyobrazone*, 332.

⁴¹ „[Ante Trumbić] Pripovijedao mi je u vagonu, kako se predsjednik Wilson nije mogao snaći u evropskom osinjaku, pa je bio potisnut; kako Lloyd George nije imao pojma ni o nama, ni o Srednjoj Evropi, pa ga je čak jednom pitao, nismo li mi ipak neka germanska rasa.” Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, 120.

i granica. U memoarima Rusija se pojavljuje kao usamljeni fenomen u Europi. U njima Meštrović navodi mišljenje mnogih zapadnih intelektualaca koji istočne Europejce smatraju Azijatima, panslavizam panazijatizmom, a Ruse – Slavenima na rubu europske kulture, ili čak izvan nje. Prema Milanu Kunderi odgovornost za sudbinu Srednje Europe snosi „ideologija panslavizma“ te „ideja slavenstva kao takvog“.⁴² Rusija postaje antitezom europskih vrlina, prije svega, po pitanju (kakve-takve) slobode, koju su imali Česi, Slovaci, Hrvati i Srbi krajem XIX. st. u Austro-Ugarskoj, a koje nije bilo nikada u Rusiji. U Meštrovićevu pogledu na ondašnju politiku i najvažnija pitanja Srednje Europe također se ubraja i ruski panslavizam, zamijenjen panrusizmom, koji je svakako opreka germanizmu, na koji su bili osobito osjetljivi Poljaci pod pruskom vlašću, i Česi. U poglavlju naslovljenom *Supilova otkrića u Rusiji* povodom odlaska ruskom caru 1915. Meštrović prepričava ondašnje stanje u Europi nakon Prvoga svjetskog rata, gdje se naglašava rusko stajalište prema određivanju novih granica i uređenju novonastalih država. Mozaik političkih pothvata i ocjena situacija rezultira mnogim usporedbama u položaju, uglavnom slavenskih, naroda i sličnostima u uzajamnim odnosima:

„Car je tražio da prema Italiji bude etnografska granica do Soče [...] Hrvatska će imati Rijeku kao izlaz na more, a Srbi u južnoj Dalmaciji. Tu se Supilo uhvatio za glavu, pa je Sazonovu⁴³ rekao da je taj postupak s Hrvatima i Hrvatskom kao dioba Poljske. Sazonov je protestirao, tvrdeći da je on branio Istru i Dalmaciju za Hrvatsku dokle god mogao. A kad ga je Supilo htio ispraviti za Južne Slavene, za Jugoslaviju, Sazonov mu je uzvratio da oni [Rusi] ne žele Jugoslaviju, niti da Hrvati budu u istoj državi sa Srbima, nego svaki za sebe, jer bi Hrvati kao katolici i kulturno jači tražili zapadnu orijentaciju. [...] Supilo mu je na to uzvratio, da će ipak svikoliki Jugoslaveni raditi na tome da se ujedine.“⁴⁴

Meštar na više mjesta primjećuje da je u ono doba projektiranje novog oblika europskih država u Srednjoj Europi ovisilo o zbivanjima u samoj Rusiji, gdje je početkom ožujka 1917. izbila revolucija, koja je dovela do sloma carskog režima. Time su u Rusiji došli na vlast ljudi demokratske orijentacije koji su na težnje i probleme Jugoslavena gledali drugačije nego carska diplomacija. Drugi važan događaj u to vrijeme bio je ulazak Sjedinjenih Američkih Država u rat u travnju 1917.

„Ti događaji utjecali su na Pašića, da pristupi pregovorima s Jugoslavenskim odborom. Tako je početkom mjeseca svibnja 1917. Pašić pozvao Jugoslavenski odbor, da

⁴² Todorova, *Balkany wyobrazone*, 312–313.

⁴³ Sergej Sazonov (Сергей Дмитриевич Сазонов, 1860. – 1927.) – ministar vanjskih poslova u Ruskome Carstvu.

⁴⁴ Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, 54–55.

pošalje svoje izaslanike na Krf radi razgovora sa Srpskom vladom. [...] – Prvih deset godina treba uvesti u tim krajevima vojnu diktaturu – izlagao je baš meni profesor Boža Marković, pola godine prije Krfske deklaracije. Kad sam ostao zapanjen i pitao ga za razlog, odgovorio mi je:

– Dok se Hrvati asimiliraju i priuče državi. Vi Hrvati ne znate što je država, ej, ej, brajko. To je jedno, a drugo, dok se slomi i ukroti frankovce. Inače, prema katoličkoj vjeri mi ćemo biti tolerantni. Najbolji je dokaz naš konkordat s Vatikanom.⁴⁵

U razmatranjima o Srednjoj Europi i dalje se navodi utjecaj već spomenutog panslavizma na ondašnju politiku te pitanja granica između Istoka i Zapada. U svakome pogledu, odnos prema Rusiji stavlja je izvan kulturne granice Europe (antiteza Europe za koju je Milan Kundera rekao da je „posebni kontinent, gdje nestaju čitavi narodi“⁴⁶). Dolazi do izražaja ruski mentalitet i ambiciozni planovi utjecanja na uređenje životnog prostora srednjoeuropskih naroda, o kojima izvještava Meštrović ustima jednog od istaknutih ruskih političara:

„[Aleksandar Petrović Izvoljskij]⁴⁷ Onda je iznio, kako svaki Rus, bio književnik ili diplomata, osjeća da se Ruse smatra Azijatima, narodom koji je izvan Europe, te ma koliko oni preko toga prelazili sa smiješkom, to njih ipak u dnu srca vrijeđa. – ‘Mi Slaveni smo europska rasa, i to najbrojnija, pa zato sad hoćemo, da se poslije ovoga rata u Europi afirmiramo i da im pokažemo, da smo kadri, da ih pristignemo i možda u ponečem zamijenimo, gdje oni pokazuju znakove sustalosti. To ćemo moći, ne samo zato što smo mi Slaveni talentirani i svježi, nego i zato što smo došli u bliži dodir s Istokom, i što ga bolje razumijemo.’ – Izlagao je i dalje, kako se Rusija mora poslije rata reformirati i demokratizirati, kako treba riješiti poljsko pitanje tako, da se sva tri dijela ujedine i Poljacima vrati Sloboda i da budu s Rusijom povezani u personalnoj uniji, kao Mađarska s Austrijom. – ‘Prijestolnicu ćemo poslije rata opet vratiti u Moskvu, a druga će biti Carigrad. Tamo će se ustoličiti patrijarha za cijelo pravoslavlje.’ [...] iznio kako oni [Rusi] imaju povjerenje u Pašića [...] jer radi kako Petrograd želi.“⁴⁸

U tom razgovoru, prema riječima Meštrovića, osim vidljive ruske megalomanije Izvoljskij sam priznaje da su Rusi svjesni svojega nižeg kulturnog položaja i razvitka, i da iznimno cijene kulturu Mediterana i utjecaj Južnih Slavena na ostale slavenske kulture: „Sredozemlje je kolijevka iz koje je potekla kultura.

⁴⁵ Isto, 62.

⁴⁶ Todorova, *Balkany vyobražene*, 313.

⁴⁷ Александр Петрович Извольский (1856. – 1919.), ruski diplomat i političar, ministar vanjskih poslova, prethodnik Sazonova.

⁴⁸ Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, 71–72.

Vi ste prvi došli do njega, ali se niste mogli razviti, jer vas je bilo malo; sad ćemo vam mi doći u pomoć; ne vodi nas imperijalizam, nego neki kulturni atavizam, jer su nam prve knjige, prvo kulturno krštenje došli otuda“.⁴⁹

U mnogim odlomcima Meštar naglašava svoj (uglavnom pasivan, promatrački) politički angažman i komentira srednjoeuropska pitanja usred Prvoga svjetskog rata. Kipar prenosi u svojoj naraciji opći strah pred boljševizmom na području Balkana, čemu je također dao izraz njegov prijatelj Jozo Kljaković u autobiografskom romanu na tu temu (*Krvavi val. Isječak iz suvremenog života*, Rim 1961.). Meštrović piše: „Vladalo je mišljenje da se raskomada Rusija i treba podupirati proturevolucionare, a ruska barbarska stoka neka se bije i tamani među se, a time će biti smanjena opasnost, da sutra poplave Europu“.⁵⁰ Predmet žestokih diskusija u ozračju Prvoga svjetskog rata bilo je tada ukrajinsko i poljsko pitanje. U tom kontekstu Meštar spominje zapažanja Edvarda Beneša, Romana Dmowskog i Henryka Sienkiewicza.

„Vijećalo se kako treba stvoriti nezavisnu Ukrajinsku državu, pa pomoći da se stvori što veća Finska, baltičke zemlje, te što više dati Poljacima i Rumunjima. Diskutiralo se dokle bi koja država trebala da seže na račun europske Rusije, i moram priznati, da je i Beneš bio jako širok u korist Poljske. Dmowski je malo učestvovao, a ja nikako, pogotovu kad je ovaj belgijski socijalist miješao barbarizam i slavenstvo, veliku Rusiju i sutrašnju eventualnu slavensku opasnost.“⁵¹

Autor memoara posebnu pažnju obraća na opću opasnost od „ruskog diva“ i komplicirane odnose među ostalim slavenskim narodima:

„[...] okrenuo se je Dmowski k meni: – Ja nisam mogao više izdržati, a imam osjećaj, ni vi. Kako možemo mi Slaveni ono slušati. Onaj Beneš me smutio. Ta nama Poljacima su Rusi najviše zla učinili – a šta Rusi – režimi – pa ipak ne mogu, i kad ovako što čujem, uzavrije mi krv.

Je li Beneš onako govorio, da ugodni učesnicima sastanka, ili je pomišljao: šta se više budu Poljaci proširili na račun Ukrajinaca i Bjelorusa, to ćemo mi više dobiti u Šleskoj – ja nisam razumio. Očito je Beneš bolje razumio sredinu u kojoj je govorio, nego Dmowski i ja.“⁵²

Na više mjesta prikazuje Meštrović odraz društvene i političke atmosfere kod Poljaka uoči ponovnog ujedinjenja nakon Prvoga svjetskog rata. Navodi

⁴⁹ Isto, 72.

⁵⁰ Isto, 90.

⁵¹ Isto, 90.

⁵² Isto, 90.

(djelomično parafrazira, a djelomično prepričava što je čuo iz druge ruke) mišljenje Romana Dmowskog⁵³ i Henryka Sienkiewicza o tom pitanju:

„Dmowski je pripadao onima Poljacima, koji su mislili kao Sienki[e]wicz. Kad sam jedanput sedamnaeste godine posjetio Sienkiewicza u njegovoj vili kraj Lausannea, on je ovako razlagao o poljskom pitanju:

– Mi smo danas razdijeljeni na tri dijela, a partneri razdijeljene Poljske su danas u dva protivnička tabora, pa se ne možemo nadati da mogu sva trojica izgubiti rat, da bi Poljska postala potpuno slobodna i ujedinjena, ali se možemo nadati, a to je sigurno, da će jedna ili druga strana biti pobijedena i mi ćemo se ujediniti pa makar to i ne bilo u potpuno nezavisnoj Poljskoj, ali da budemo bar svi zajedno. Ma kakvi Rusi bili s nama, mi ipak volimo da oni pobijede, jedno, što su Slaveni, a drugo, kad bi Centralne sile odnijele pobjedu, opet Prusi ne bi dopustili da se i onaj dio Poljske, koga oni drže, ujedini s Poljskom. Onima u Austriji bilo bi najbolje, ali bi i tamo bili u zadnoj liniji upregnuti u germanska kola protiv ruskih Slavena.⁵⁴

[Sienkiewicz] On se zanosio, da će u Petrogradu doći do uvidavnosti, pa da će pustiti Poljskoj slobodu, bar koliko je ima Finska, da ima svoj ustav i svoj parlamenat, a Car da postane i kralj Poljske. Tvrdio mi je, da većina zrelih i trijeznih Poljaka tako misli. Međutim, morali smo promijeniti razgovor, kad su ušli gospođa Sienkiewicz i sin. Poslije me, kad smo ponovno ostali sami, upozorio da bi mu oni iskopali oči, kad bi ga čuli, jer da oni hoće Poljsku kakva je nekad bila, bez zajednice bilo s kim. Identično je mišljenje imao i Dmowski, kad sam ga prvi put sreo u Parizu.“⁵⁵

Dinamičan razvoj geopolitičke i društvene situacije na srednjoeuropskom prostoru približava Meštar u poglavlju o gostovanju kod Tomaša Masaryka.

„Stari me primio vrlo srdačno i držao se baš onako kao i prije. Njegova kći dr. Alice bila je također vrlo ljubazna. U njihovu društvu osjećao sam se potpuno kao među svojim. Jednostavno i toplo gostoprimstvo i raspoloženje, kakvo samo Slaveni mogu pružiti. Gospođica Masaryk je bila i suviše intelektualka za ženu, pa je to, po neki put, smetalo onom prisnijem dodiru. Imala je i neku skrivenu, unutarnju, tužnu crtu u svom biću. Možda zato, što je ostala neudata. A bit će se i namučila za vrijeme rata. Osim toga, mislim da se nekako osjećala kao treća u brizi oko narodnih stvari: otac, Beneš, pa ona.“⁵⁶

Za čuvenoga prvog češkog predsjednika Srednja je Europa bila posebno područje malih naroda, zemljopisno razapetih između Rusije i Zapada. „Za vrijeme

⁵³ Više o tome: F. Fikus, *Roman Dmowski 1864-1939: życiorys, wspomnienia, zbiór fotografii*, Poznań 1939; J. Mysiakowska-Muszyńska, *Architekt wielkiej Polski. Roman Dmowski 1864-1939*, Warszawa 2018.

⁵⁴ Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, 90–91.

⁵⁵ Isto, 91.

⁵⁶ Isto, 153.

dok mi je Masaryk pozirao također smo razgovarali, da mu ne bude dosadno. Zanimalo ga je kako je kod nas [...] nije volio Pašića, kao ni njegove metode, te je uglavnom svaljivao krivicu na njega i na Radića, kojega također nije volio, a napose nije volio gospođu Radić. Njega je držao smušenim i nerealnim, a nju nezgodnom Čehinjom.⁵⁷ Masaryk je bio skeptičan u svome mišljenju o Jugoslaviji. Predlagao je da, umjesto ujedinjenja, treba početi polagano, s konfederacijom, s dualizmom između Zagreba i Beograda. Krivcem za podgrijavaње hrvatskog separatizma smatrao je Stjepana Radića, te je hvalio srpsku vojsku, no u Aleksandaru je vidio simpatičnog vojnika koji je ipak bio premalo obrazovan. U to doba u političkim diskusijama često se uspoređuju Čehoslovačka i Jugoslavija, kao dvije mlade nove države s unutrašnjim međunacionalnim problemima. Prema Masarykovim riječima Meštrović konstatira da su u češko-slovačkim odnosima problematične ne toliko kulturne razlike nego stupanj njihova razvitka, „zaostalost“ Slovaka prema Česima. Predsjednika nije toliko smetala slovačka težnja za autonomijom koliko njihovo nastojanje za izgradnjom posebne narodnosti, različite od Čeha. Masaryk mjestimice omalovažava Slovake govoreći: „Ali kud bi oni, onako mali, primitivni i nekulturni dospjeli, da nema Čeha. Ta zamalo bi ih Mađžari bili pretopili“.⁵⁸ Drugi problemi vezani su uz vječne strahove Čeha od Nijemaca, kojih se smatra kompaktnima i agresivnima, te je za Masaryka problematičan „slavenski“ način gledanja na svijet:

„[...] nas Slavene previše zanosi naš individualizam, pa kad se tako zanesemo, sve zaboravimo. Mi smo, bez sumnje, talentirani, ali smo nerealni. Tu leži opasnost za Slavene, opasnost za njih same. Česi su još najtrezniji i najpozitivniji. S Rusima se još dugo neće moći računati, i Bog zna kako će i kad će sve ono svršiti što se u Rusiji događa. Mnogo toga nas s njima veže, rasa i mnoge karakterne crte, ali su Velikorusi postali upola Azijati, pa nas to od njih udaljuje. O Malorusima i Bjelorusima je govorio s velikom simpatijom i pretbacivao je Poljacima, što se ne umiju s njima sporazumjeti.“⁵⁹

Meštrović u svojoj analizi smatra predsjednika Masaryka priznatim i nesumnjivim autoritetom svim Slavenima, kao i zapadnim demokracijama, koji bi mogao uspješno i korisno utjecati na međusobne odnose među raznim posvađanim Slavenima i rješavati nesporazume. Unatoč tome što prema Masaryku: „Poljaci drže da su velika vlast i gledaju na nas [Čehe] s visine. [...] Mi smo se nadali da će se Srbi debalkanizirati u zajednici, međutim će oni, čini mi se, cijelu zajednicu balkanizirati, pa će tako i one svoje dobre kvalitete kompromitirati,“⁶⁰

⁵⁷ Isto, 153.

⁵⁸ Isto, 155.

⁵⁹ Isto, 155.

⁶⁰ Isto, 156.

Masaryk bi mogao čak pokrenuti jednu Slavensku ligu, koja bi nepristrano rješavala međusobna pitanja i nesuglasice: poljske s Ukrajincima oko Galicije, češko-poljske oko Šleske, srpsko-bugarske u vezi Makedonije, srpsko-hrvatske po pitanju Bosne. Slika Srednje Europe koju predstavlja Meštrović, prema mišljenju mnogih ondašnjih političara, nije lišena općeslavenske paradigme. Na kraju Meštrović ipak konstatira, da je „Tatinek“ – kako su mnogi Česi od milja zvali svojega prvog predsjednika, razmišljao kao tipičan zapadnjak, a ne Slaven.

„Kolikogod je Stari imao srce i dušu slavensku, toliko je intelektualno bio realist, pa se toga i držao. To se vidjelo i kad je bila riječ o ruskim, pa čak i češkim, piscima, da su mu one crte, koje mi zovemo specifično slavenskim, bile nepristupačne, ili da ih se bojao. Gledao je na te karakteristike slično kao i drugi zapadnjaci. Gotovo je bježao od svega što mu je izgledalo mistično ili metafizičko, kao od nekog boležljivog sanjarenja.“⁶¹

Dvostruka bit memoara

Memoari Ivana Meštrovića, posebna vrsta književno-političke publicistike, objavljeni prvi puta u Argentini godinu dana prije njegove smrti, danas su odličan primjer razmatranja o hrvatskoj kulturi u žrvnju političkih i povijesnih zbivanja te kolektivnom pamćenju. Pripadaju još uvijek nedovoljno istraženoj problematici hrvatske kulture u dijaspori, karici koja nedostaje u kontekstu spajanja hrvatske emigrantske književnosti i publicistike s kanonom koji je bio stvaran u domovini do raspada Jugoslavije, i nakon toga. U tom smislu književno djelo (tekst kao nosilac pamćenja, izvor znanja o prošlosti) dobiva funkciju medija zajedničkog pamćenja, „naknadnog povijesnog izvora i svjedočanstva epohe“.⁶² Meštar kao svjedok i neposredni sudionik mnogih političkih turbulencija na području tzv. Srednje Europe (dvaju svjetskih ratova, raspada Austro-Ugarske, nastanka Kraljevstva SHS i Kraljevine Jugoslavije, promjena državnopravnih sustava, određivanja i brisanja granica te mnogih političkih problema i međunacionalnih nesporazuma) u svome najvažnijem književnom djelu ostavio je daleko više od pukog izvješća o tome gdje je, kada, i s kime boravio. „(Auto)biografija je pokušaj definiranja i potrage za vlastitim identitetom [...] [Autobiografska] književnost stvara subjektivne svjetove, prikazuje na prvom planu sudbinu pojedinca s velikom poviješću u pozadini, prikazuje pojedinca kao društveni

⁶¹ Isto, 157.

⁶² Više o tome: A. Assmann, *Między historią a pamięcią*, Warszawa 2013; K. Bartoszyński, *Aspekty i relacje tekstów (Źródło – historia – literatura)*, u: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*. ur. J. Sławiński, Warszawa 1978, 51–66; M. Głowiński, *Lektura dzieła a wiedza historyczna*, u: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, 94–103.

i kulturalni objekt.⁶³ Meštrovićevo je djelo obračun s „ja“ iz prošlosti, rezervoar pamćenja i znanja o minulim vremenima. Glavni je pripovjedač istovremeno svjedok traumatičnih iskustava zajednice. Slika prošlosti utvrđena u riječima nije samo uspomena/sjećanje, nego predodžba i umjetnička kreacija pripovijedanja o prošlosti. Osjeća se da u poglavljima vezanim uz događaje potkraj autorova života Meštrović-pripovjedač postaje melankoličan i sentimentaln, što dokazuje da su *Uspomene* ne samo politička publicistika nego i autobiografska perspektiva koja podrazumijeva smještanje samoga sebe u zonu jezika.⁶⁴ Prema Georgesu Gusdorfu autobiografija je „ponovno čitanje iskustva, istinitije nego prvo, jer dolazi u njoj do osviještenja subjekta“.⁶⁵ Autor-subjekt nalazi prostor za osobnu intimu i osjećaje. Očito je da se Meštrović potkraj života odlučio za obračun s prošlošću (intimni, politički, društveni, a i umjetnički), kao i obračun sa sobom samim, svojim izborima i odlukama.

Literatura:

- Assmann, Aleida, *Między historią a pamięcią*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013.
- Bartoszyński, Kazimierz, *Aspekty i relacje tekstów (Źródło – historia – literatura)*, u: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, ur. J. Sławiński, Czytelnik, Warszawa 1978, 51–66.
- Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb 2000.
- Budak, Mile, *Kod kipara Arne Brekera*, „Hrvatska revija“ 2 (1943), 71–73.
- Czerwińska, Małgorzata, *O autobiografii i autobiograficzności*, u: *Autobiografia*, ur. M. Czerwińska, Słowo/Obraz/Terytoria, Gdańsk 2009, 5–17.
- Czerwińska, Małgorzata, *Postawa autobiograficzna*, u: *Studia o narracji*, ur. J. Błoński, S. Jaworski, J. Sławiński, Ossolineum, Wrocław 1982, 223–235.
- Czerwiński, Maciej, *Dłutem o naród*, „Herito“ 7 (2012) 2, 181–184.
- Dąbrowski, Mieczysław, *Autobiografizm – klęska czy szansa literatury?*, „Miesięcznik Literacki“ 1 (1998), 39–52.
- Dąbrowski, Mieczysław, *Swój/Obcy/Inny. Z problemów interferencji i komunikacji międzykulturowej*, Świat Literacki, Izabelin 2001.
- Donat, Branimir, *Društvo žrtvovanih hrvatskih pjesnika*, Dora Krupićeva, Zagreb 1998.
- Donat, Branimir, *Središte na rubu*, Fraktura, Zaprešić 2007.
- Fikus, Feliks, *Roman Dmowski 1864–1939: życiorys, wspomnienia, zbiór fotografii*, Drukarnia Polska Spółka Akcyjna w Poznaniu, Poznań 1939.
- Galusek, Łukasz, *Środek własnego świata*, „Herito“ 7 (2012) 2, 188–195.
- Głowiński, Michał, *Lektura dzieła a wiedza historyczna*, u: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*, ur. J. Sławiński, Czytelnik, Warszawa 1978, 94–103.
- Gusdorf, Georges, *Warunki i ograniczenia autobiografii*, u: *Autobiografia*, ur. M. Czerwińska, Słowo/Obraz/Terytoria, Gdańsk 2009, 19–46.

⁶³ M. Dąbrowski, *Swój/Obcy/Inny. Z problemów interferencji i komunikacji międzykulturowej*, Izabelin 2001, 147, 148, 162.

⁶⁴ J. Verner Gunn, *Sytuacja autobiograficzna*, u: *Autobiografia*, 157.

⁶⁵ „[...] čovjek koji se sjeća svoje prošlosti, već odavno nije onaj isti, koji je kao diete ili mladić tu prošlost doživljavao.“ Gusdorf, *Warunki i ograniczenia autobiografii*, 32–33.

- Kljaković, Jozo, *U suvremenom kaosu*, Matica hrvatska, Zagreb 2011.
- Labov, William, *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1972.
- Lejeune, Philippe, *Pakt autobiograficzny*, „Teksty“ 5 (1975), 31–50.
- Listeš, Srećko, *Emigrantska Hrvatska Revija*, Naklada Bošković, Split 2015.
- Lubas-Bartoszyńska, Regina, *Między autobiografią a literaturą*, PWN, Warszawa 1993.
- Matvejević, Predrag, *Jugoslavenstvo danas. Pitanja kulture*, Globus, Zagreb 1982.
- Meštrović, Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Matica hrvatska, Zagreb 1969.
- Miłosz, Czesław, *Central European Attitudes*, „Cross Currents“ 5 (1986) 2, 101–108.
- Miłosz, Czesław, *Świadectwo poezji: Sześć wykładów o dotkliwosci naszego wieku*, Czytelnik, Warszawa 1990.
- Mysiakowska-Muszyńska, Jolanta; Muszyński, Wojciech Jerzy, *Architekt wielkiej Polski. Roman Dmowski 1864–1939*, IPN, Warszawa 2018.
- Rybicka, Elżbieta, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Universitas, Kraków 2014.
- Sturrock, John, *Nowy wzorzec autobiografii*, u: *Autobiografia*, ur. M. Czermińska, Słowo/Obraz/Terytoria, Gdańsk 2009, 126–144.
- Todorova, Maria, *Balkany wyobrażone*, Czarne, Wołowiec 2008.
- Verner Gunn, Janet, *Sytuacja autobiograficzna*, u: *Autobiografia*, ur. M. Czermińska, Słowo/Obraz/Terytoria, Gdańsk 2009, 145–168.

The Image of Yugoslavism and Central Europe through the Eyes of a *Homo Politicus* Artist. Ivan Meštrović's Memoirs: *Uspomene na političke ljude i događaje*

Summary: The paper analyses the memoirs of Ivan Meštrović, a prominent Croatian sculptor and politician (a member of the Yugoslav Committee). The memoirs were written in exile (Buenos Aires 1961) and are an account of the turbulent events in Europe in the first half of the 20th century. The work has been poorly researched and is dominated by autobiographical discourse, the position of the narrator (a participant in events) and a subjective view of the past. Meštrović presents the past events and the so-called great history (the First World War, the collapse of the Habsburg Monarchy and the fall of tsarist Russia, design of nation-states) from a personal, often intimate perspective, allowing readers to interpret the past in the key of geopoetics, auto/bio/geo/graphy (E. Rybicka), interactions between the literary text and the geographical space, emotive topography (fatherland, exile). Adhering to the rules of the autobiographical pact (Ph. Lejeune), the memoir (as a subgenre of autobiographical writing) becomes a source of historical knowledge and testimony about the era.

Keywords: Ivan Meštrović, memoir, autobiographical prose, Yugoslavism, Central Europe

Boris Senker

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

boris.senker@gmail.com

U agoniji: zagrebačka građanska elita između održavanja tradicije i prihvaćanja novih obrazaca

Sažetak: Krležin prozno-dramski ciklus, zaokružen na prijelazu iz dvadesetih u tridesete godine prošloga stoljeća, svojevrsna je „nedovršena saga“ u kojoj autor, otvarajući i tek dijelom zatvarajući nekoliko narativnih nizova, tematizira promjene što ih je u osobnom i javnom životu pripadnika hrvatske građanske klase, koju u fikcionalnom svijetu ciklusa reprezentiraju pripadnici „agrameške patricijske obitelji“ Glembay i ljudi iz njihova najužeg kruga, izazvala propast srednjoeuropske Austro-Ugarske Monarhije i njezina tradicionalnog sustava vrijednosti te uspostava južnoslavenske države, Kraljevine SHS, s drukčijim sustavom vrijednosti. U središnjem tekstu ciklusa, psihološkoj drami *U agoniji*, objavljenoj i praižvedenoj 1928. te proširenoj 1958., koja se zbiva u prvim godinama međuraća, dva muška lika utjelovljuju dva moguća egzistencijalna izbora: barun i pukovnik Lenbach lojalnost prošlosti i poraženu režimu, ustrajavanje na tradiciji i, konzekventno, na održavanju „forme“ koju ona propisuje, čak i po cijenu odricanja od biološkog života, a odvjetnik i političar Ivan pl. Križovec prilagodbu sadašnjosti i novom režimu, odricanje od prošlosti te prihvaćanje promjena i sudjelovanje u konstituiranju novoga režima i novoga sustava vrijednosti, pa i po cijenu odricanja od nekadašnjeg identiteta i duhovnog života. Središnji ženski lik, Laura, Lenbachova zakonita supruga i generalska kći, istodobno u sentimentalnoj vezi s Križovcem, dokazuje pak nemogućnost „dvostruke lojalnosti“ prošlosti i sadašnjosti, nemogućnost nastavka života u promijenjenu svijetu uz zadržavanje sustava vrijednosti i identiteta oblikovanih tradicijom.

Ključne riječi: Miroslav Krleža, Zagreb, hrvatska drama, elite, Kraljevina SHS

Već u najranijem djetinjstvu opčinjen kazalištem, o čemu svjedoči niz zapisa, od *Djetinjstva 1902-03* do „osječkog predavanja“ uoči javnog čitanja drame *U agoniji* i polemičke knjige *Moj obračun s njima*, Krleža je doživio prvu svoju kazališnu praižvedbu 3. studenoga 1922. Bila je to praižvedba drame u pet činova *Golgota*, na pozornici Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu, u doba kad su ga vodili Julije Benešić kao intendant i Branko Gavella kao direktor Drame, ujedno i redatelj, po svemu sudeći, spektakularne predstave. Istina, Krleža je o atmosferi premijerne večeri napisao sjajnu crnohumornu, mjestimice gorko satiričnu, mjestimice autoironičnu crticu,¹ a u „osječkom predavanju“, koje je poslije ipak

---

¹ Usp. M. Krleža, *Premijera „Golgotе“ 3. XI. 1922.*, u: isti, *Djetinjstvo 1902–03 i drugi zapisi*, Zagreb 1972, 263–278.

relativizirao, ali i redovito tiskao uz drame o Glembajevima kao *Pogovor iz god. 1928.*, i tu dramu o političkim i ideološkim previranjima nakon Velikoga rata i Oktobarske revolucije, što se simbolično zbiva „u centralnoj Europi pred Uskrs godine devet stotina i devetnaeste“,² svrstao među drame koje su „propale, jer se ni jedna nije održala na kazališnim repertoarima dulje od jedne sezone“.³ Tomu je glavni razlog bio, kaže, „traženje takozvane dramske radnje u sasvim krivom smjeru: u kvantitativnom“.⁴

Međutim, je li *Golgota*, kao i još tri drame izvedene prije *Agonije*, zaista „propala“? Recenzije u novinama bile su uglavnom pohvalne, „hudožestvenici“ predvođeni Stanislavskim, koji su tada gostovali u Zagrebu i pogledali jednu od repriza, pisali su o njoj s divljenjem, „uprava, osobito intendant Benešić, smatrala je predstavu iznimno uspješnom, ponajboljom u razdoblju od rata“,⁵ na kraju sezone došla je i Demetrova nagrada za tekst, prva od pet, koliko ih je Krleža dobio otad do 1929. Tako zaista ne izgleda „propast“. Ako baš treba ići do krajnosti, kao što je Krleža išao u „osječkom predavanju“, onda je ipak prije bila riječ o „trijumfu“, negoli o „propasti“, ali put do njega nije bio nimalo lak. Od 1914. do 1919. Krleža je zagrebačkom kazalištu ponudio desetak dramskih tekstova, a uprava, koju je zastupao direktor drame Josip Bach, sve ih je redom odbila. Rezultiralo je to Krležinim bučnim izlaskom s premijere Pecijinih lascivnih jednočinki u karnevalskim danima 1919., što se može protumačiti i kao svojevrsni avangardistički „performans“, i glasovitom polemikom s Bachom, o kojoj nema potrebe govoriti jer mnogo je puta prikazana i protumačena. Nakon Bachova odlaska, a prije Benešićeva i Gavellina dolaska, dok je Kazalište vodio intendant Nikola Andrić a Dramu glumac i redatelj Ivo Raić, Krleža je na izvođenje dao *Galiciju*, „fragment u četiri čina iz ciklusa *Hrvatski bog Mars*“.⁶ Uprava je prihvatila tekst, Gavella ga je režirao, održan je i glavni pokus, ali premijera, zakazana za 30. prosinca 1920., otkazana je samo sat uoči početka predstave „radi generalnog štrajka i komunističkih ispada“, kako je na često reproduciranoj kazališnoj objavi crvenom olovkom napisao zlosretni Josip Bach.⁷

Premda se u nepotpisanim napomenama koje se ponavljaju iz izdanja u izdanje Krležinih „triju drama“, *Galicije*, odnosno nove ratne drame *U logoru*, *Golgote* i *Vučjaka*, ustvrđuje da je *Galicija* bila „zabranjena [...] na dan donošenja *Obznane*“,⁸ oko te je drame ostalo nerazjašnjenih pitanja, pa i mistifikacija.

² M. Krleža, *Golgota*, Zagreb 2002, 8.

³ M. Krleža, *Glembajevi. Dramе*, Zagreb 1962, 509.

⁴ Isto, 511.

⁵ *Napomena priređivača*, u: Krleža, *Golgota*, 98.

⁶ M. Krleža, *Galicija*, Zagreb 2002, 125

⁷ Usp. S. Lasić, *Krleža: kronologija života i rada*, Zagreb 1982, 160.

⁸ Krleža, *Galicija*, 315.

Kako se i zašto otkazivanje praiizvedbe *Galicije*, ali ne samo te predstave nego i drugih, visokorizičnih rekli bismo danas, okupljanja i događanja „na dan donošenja *Obznane*“ pretvorilo u trajno skidanje drame s repertoara? Je li „beogradska štampa“, kako je Krleža tvrdio, zaista objavila „depešu iz Zagreba da je *Galicija* [...] doživjela potpun neuspjeh i otklon publike“,⁹ kad tu novinsku vijest nije pronašao nitko od krležologa, čak ni najvažniji sastavljač pouzdane bibliografije Krležinih tekstova i tekstova o njemu i njegovu djelu, Davor Kapetanić, koji je za Leksikografski zavod, što danas nosi Krležino ime, popisao sve, pa i najkraće novinske vijesti ili oglase vezane uz Krležu, od 1914. do 1967.?¹⁰

Koliko god bila zanimljiva, ta i slična pitanja, kao i odgovori na njih, nisu relevantni za našu temu. Relevantni su odjeci praiizvedbe Krležine neprijeporno najveće kazališne uspješnice, drame *U agoniji*, održane 14. travnja 1928., dakle u vrijeme kad Benešić i Gavella više nisu vodili Kazalište, odnosno Dramu – odstupili su pod političkim pritiskom – nego su na njihovim mjestima bili Vladimir Treščec Branjski i Milan Begović.¹¹ Predstavu je, s Vikom Podgorskom, Dubravkom Dujšinom i Ivom Badalićem u glavnim ulogama, režirao Krležin vršnjak Alfons Verli, suptilni redatelj, umješan u stvaranju ozračja. *U agoniji*, drama koja je ovdje u središtu naše pozornosti, izvorno je napisana u dva čina, godine 1958. autor je preradio kraj drugoga čina i dodao treći čin, a tekst je dio ciklusa o fikcionalnoj zagrebačkoj „patricijskoj“ obitelji Glembay i ljudima koji pripadaju njezinu širem društvenom krugu ili su se s njom našli u nekom odnosu. Prema Krležinoj napomeni, „[c]iklus o Glembajevima napisan je između devetsto dvadeset šeste i tridesete“,¹² ali neki su prozni fragmenti – novela baš pod naslovom *U agoniji* – objavljeni već 1924., a posljednje autorove dopune i preinake *Gospode Glembajevih* i *Lede* tiskane tek 1977., pa je rad na ciklusu, razumije se ne istim intenzitetom i ne samo autorski, trajao pola stoljeća. Unatoč tomu što se Krleža opetovano vraćao Glembajevima, napose trima dramama, unatoč tomu što su te tri drame i jedanaest prozних fragmenata tematski čvrsto povezani, unatoč tomu što se, prema sudu Stanka Lasića iz daleke 1982., „Krležina estetika nakon 1924. razvija od strukture dinamične razlomljenosti prema strukturi kondenziranog ali punog kruga“,¹³ a „[t]aj će proces započeti dramom *U agoniji*, koju je Krleža napisao vjerojatno krajem 1927 – početkom 1928“,¹⁴ unatoč svemu tomu, ambiciozno zamišljen ciklus o Glembajevima, koji je Ivo Vidan još dalje 1970. usporedio s kanonskim europskim društvenim

⁹ Isto.

¹⁰ Usp. *Bibliografija Miroslava Krleže*, ur. V. Visković, Zagreb 1999, 215.

¹¹ Usp. N. Batušić, *Povijest hrvatskoga kazališta*, Zagreb 2019, 328–331.

¹² Krleža, *Glembajevi. Drame*, 513.

¹³ S. Lasić, *Krleža: kronologija života i rada*, Zagreb 1982, 204.

¹⁴ Isto, 205.

i obiteljskim ciklusima o Rougon-Macquartovima, Golovljovima, Artamonovima, Buddenbrookovima, Thibaultovima i Forsytima,¹⁵ ostao je „nedovršena saga“,¹⁶ dakle i „nepotpun krug“, s nekoliko začetih pa prekinutih pripovjednih niti, s likovima koji su ovlaš predstavljeni, kao primjerice Marcel Faber, koji pripada krugu oko Laure i Križovca, i koji je, čini se, trebao imati važnu ulogu u tom krugu, ali su potom nestali „u magli“, kako i glasi naslov jednoga proznog fragmenta, upravo o Marcelu.¹⁷

Namijenjene koliko izvedbi toliko i čitanju, o čemu svjedoče počesto narativne a ne deskriptivne didaskalije, glembajevske su drame u povijesti književnosti i književnoj kritici, dakako, analizirane i tumačene u kontekstu cijeloga ciklusa, a kazališna kritika uglavnom ih je analizirala i vrednovala kao samostalna djela, obično u aktualnom kazališnom kontekstu. Ovom kratkom osvrtu prije svega na dvočinsku inačicu drame *U agoniji*, ali ne zanemarujući ni ključne promjene u njezinoj tročinskoj inačici, prići ću sa stajališta kazališne kritike praizvedbe, što će reći sa stajališta prvih njezinih recipijenata za koje još nisu postojali ni drama *Gospoda Glembajevi* i komedija *Leda*, a kamoli cijela biblioteka komentara, analiza i tumačenja što se već desetljećima, počevši od Matkovićeve opsežnog eseja *Marginalija uz Krležino dramsko stvaranje* iz 1949., popunjava novim jedinicama.

Političkom i ideološkom pripadnošću te ukusom podosta različiti, vezani uz glasila različitih usmjerenja, od nacionalnoga i vjerskog, preko građanski-liberalnog do socijaldemokratskog, Ljubomir Maraković, Eustahije Jurkas, Rudolf Maixner, Josip Horvat, Ahmed Muradbegović, Stanko Tomašić i još nekolicina novinskih i časopisnih kritičara koji su recenzirali kazališne predstave u dvadesetim godinama prošloga stoljeća, bili su suglasni u jednom: Krleža je napisao snažnu, dojmljivu dramu koja se, prije svega istančanom psihološkom karakterizacijom žene i minucioznom dramskom analizom odnosa unutar zagrebačke građanske elite, kao i njezina mjesta u staleškoj hijerarhiji u prvim godinama nakon završetka Velikog rata, raspada Austro-Ugarske Monarhije i nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Kritičari su također bili jednodušni u ocjeni da se drama *U agoniji* izdiže iznad Krležinih prijašnjih dramskih tekstova i iznad sveukupne onodobne dramske produkcije u Hrvatskoj. Zajedničko je osvrtima na njezinu praizvedbu i usredotočenje na troje glavnih likova – sjajnu jezičnu,

¹⁵ Usp. I. Vidan, *Ciklus o Glembajevima u svom evropskom kontekstu*, u: *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*, ur. A. Flaker, K. Pranjić, Zagreb 1970, 461–539. Vidan preporučuje, namjerno ili iz neupućenosti, da je i Marijan Matković ciklus o Glembajevima već 1949. usporedio s istim obiteljskim ciklusima. Usp. M. Matković, *Marginalija uz Krležino dramsko stvaranje*, u: *Drama i problemi drame*, ur. J. Horvat, S. Kolar, P. Šegedin, Zagreb 1949, 437–440.

¹⁶ Usp. B. Senker, *Nedovršena saga (pristup glembajevskom ciklusu)*, u: isti, *Hrvatski dramatičari u svom kazalištu*, Zagreb 1996, 23–41.

¹⁷ Usp. B. Senker, *Dvije skice mogućih i poželjnih istraživanja Krležinih drama*, u: isti, *S obiju strana rampe*, Zagreb 2019, 131–138.

psihološku pa i kulturološku minijaturu, Groficu Madeleine Petrovnu, uglavnom su zanemarili – i nastojanje da ih se čitateljstvu što točnije predstavi, prije svega, kao psihološki profilirane dramske karaktere, ali i kao, slobodnije rečeno, glumišne zastupnike s jedne strane roda i dobi, a s druge strane stalaža, tradicije, svjetonazora, etike, kulture te određene društvene grupe snažno uzdrmane ratom – „prevratom“, čitamo u nekim kritikama – i svim promjenama koje je on izravno ili posredno izazvao, dakle, kao kompleksne dramske karaktere koji su razrađeni na podlozi određenoga glumišnog tipa, odnosno oblikovani oko nekog tipa kao jezgre.¹⁸

Taj njihov status, status „zastupnika“ određenih vrsta, skupina ljudi, nije svima bio po volji. Naprotiv. Rudolf Maixner, primjerice, izrazito nesklon Krležinu *Weltanschauungu* – njegova će neumjesna primjedba na tu temu u novinskoj recenziji *Gospode Glembajevih* već sljedeće, 1929., biti jedan od onih okidača što će izazvati Krležin žestok „obračun s njima“¹⁹ – smatra je suvišnim opterećenjem. „Apstrahira li se od nekih prilično nebitnih pripadnosti kojima je pisac začinio svoje djelo“, piše Maixner, „bilo iz želje da budu efekti bučniji i općinstvu bliži, bilo iz svojih ličnih socijalnih antipatija, život i ljubav Laurina ostaje dokument umjetničke vrijednosti“.²⁰ Međutim upravo te „pripadnosti“, koje su u Maixnerovoj kritici ocijenjene „prilično nebitnima“, koje on zapravo nije želio vidjeti, ključne su za ovu našu temu, a ni drugi ih sudionici praižvedbe, od autora preko redatelja i glumaca do većeg dijela uznemirene i podijeljene, kako ćemo vidjeti, premijerne publike, nisu smatrali nevažnim i slučajnim. Eustahije Jurkas tako bitnim za dramu smatra što je autor lik Laure uronio „u atmosferu današnjeg života laži i krive sentimentalnosti“.²¹

Josip Horvat, podosta usamljen u tome što dramu razmatra u kontekstu Krležina novog ciklusa te smatra da se, primjerice, lik doktora Križovca ne može posve razumjeti bez čitanja proznih fragmenata, ocjenjuje da autor tim fragmentima i dramom *U agoniji* „produbljuje i pomnije osvjetljuje doba *Boga Marsa*“ i „dovodi nam bliže cijelu pozadinu naše epohe, a njezine protagoniste plastički izdiže i kritički analizira“.²² Ljubomir Maraković također govori o „atmosfera“ i „pozadini“, o „crtanj[u] poslijeratne socijalne i moralne

¹⁸ O Krležinu prijelazu s tipova na karaktere, uz zadržavanje tipova na „metatekstnoj“ razini pisao je Darko Suvin u studiji *Pristup agenskoj strukturi Krležine dramaturgije. Tipovi kao ključna razina*, „Forum“ 20 (1981) 42, 7–8, 64–82.

¹⁹ Usp. Lasić, *Krleža: kronologija života i rada*, 212.

²⁰ R. Maixner, *Miroslav Krleža: U agoniji*, „Obzor“ 69 (1928) 104 (16. 4.), 3.

²¹ E. Jurkas, *U agoniji. (Drama u dva čina). Napisa Miroslav Krleža. Redatelj Alfons Verli*, „Hrvat“ 9 [10] (1928) 2648 (21. 4.), 4.

²² J. Horvat, *U agoniji. Drama u dva čina od M. Krleže, režija g. A. Verli*, „Jutarnji list“ 17 (1928) 5816 (16. 4.), 5.

destrukcije“, ali napominje da se to u ovom primjeru daje „više u aluzijama nego u naročitoj stvarnoj analizi: kao u filmu gdje je pozadina postavljena minucioznom točnošću, a mi je jedva i zamjećujemo, samo što nam u svijesti ostaje potpuno točan *relief milieau* u kojem se radnja daje. Bez toga drama bi postala apstraktna i dosadna“.²³

Hvalili to, kudili ili relativizirali, prvi recipijenti drame *U agoniji* – a ona je u njima mnogo više nego u bilo kojim drugim publikama, na svim mjestima gdje se izvodila i u svim vremenima u kojima se izvodila, stvarala dojam da se radnja događa *hic et nunc*, da su Laura, Lenbach i Križovec njihovi sugrađani i suvremenici – nisu mogli previdjeti da iza svakog od glavnih lica stoji neki kolektiv, neka razmjerno čvrsto povezana, homogena skupina, odnosno vrsta ljudi, da dvojica članova i jedna članica toga bračno-ljubavnog trokuta jesu visoko individualizirani, neponovljivi dramski karakteri, ali da je svako od njih ujedno i pozornički zastupnik manjega ili većeg broja sebi, po nekoj važnoj crti, sličnih ljudi okupljenih u gledalištu i gradu u kojemu žive. I svaki je kritičar na svoj način, svojim – kadikad i nimalo biranim – riječima nastojao odrediti koji segment zagrebačkoga međuratnog društva svako od to troje likova zastupa, i kako ga zastupa. Najmanje je dvojbi pritom bilo oko Baruna Lenbacha, čovjeka koji se dokraja formirao u „jučerašnjem svijetu“, kako bi rekao Stefan Zweig,²⁴ i koji mu je ostao lojalan, ili barem pokušava ostaviti dojam da mu je ostao lojalan. Deset godina nakon rata u koji su barun Lenbach i njegovi *Kriegs-Kameradi* samouvjereno srnuli te ga izgubili, kritika nije pokazivala gotovo nikakvu sućut, nikakvo razumijevanje za bivšega austrougarskog konjičkog potpukovnika. Laura je „vezana uz propalicu Lenbacha“,²⁵ piše Maixner. Za Stanka Tomašića, on je „tipični austrijski kavalerijski viši oficir, kojemu je prevrat potpuno poremetio život, bacio ga u ‘civil’, u jednu društvenu propast i pijanstvo“.²⁶

„Skrahirani dragunski potpukovnik“,²⁷ riječi su Vinka Jurkovića.

Kritičar i dramatičar Ahmed Muradbegović, jedan od zagovornika Novog teatra i dobitnik Demetrove nagrade za ekspresionistički komad *Bijesno pseto*, drastičan je u određenju karaktera „propalog austrijskog potpukovnika, falsifikatora mjenica, i mađarskog špijuna“.²⁸ Lenbach je, piše, „degenerisani austrijski

²³ Lj. Maraković, „U agoniji“, drama M. Krleža, u: isti, *Rasprave i kritike* / J. Bogner, *Rasprave i kritike*, ur. A. Bogner-Šaban, Zagreb 1997, 212.

²⁴ Usp. S. Zweig, *Jučerašnji svijet*, prev. M. Melichar, Zagreb 1999.

²⁵ R. Maixner, *Miroslav Krleža: U agoniji*, 3.

²⁶ S. Tomašić, „U agoniji“. *Drama u dva čina*. Napisao M. Krleža. Režija: A. Verli, „Riječ“ 24 (1928) 89 (17. 4.), 4.

²⁷ V. Jurković, *M. Krleža: U agoniji*, „Slobodna tribuna“ 8 (1928) 761 (21. 4.), 7.

²⁸ A. Muradbegović, *U agoniji, drama u dva čina*. Napisao Miroslav Krleža. Redatelj Alfons Verli, „Novosti“ 22 (1928) 105 (16. 4.), 5.

soldat, koji karta, pije i prodaje svoje časne riječi samo da bi mogao što više ispumpati novaca od svoje žene i zagaziti još dublje u blato, u strašnju kloaku“.²⁹ Horvat je umjereniji, ali ni u njega Lenbach nema nijedne pozitivne crte. On je „[b]rutalan hohštapler, patološki tip – koji sad u novom vremenu umije da živi samo od rada svoje žene. Sam za rad nije, dapače ga prezire – ima samo jednu pasiju: karte i konje. Jedino kad govori o konjima pokazuje osjećaja“.³⁰ (Uzgređ rečeno, tu se barun Lenbach dodiruje s jednim drugim barunom i bivšim konjičkim časnikom, majorom Ottom von Eulenfeldom iz romana *Strudlhofstiege, ili Melzer i dubina godina koje prolaze*, Krležina tek malo mlađeg vršnjaka, a ideološkoga, društvenog i književnog antipoda, Bečanina Heimita von Doderera).³¹ Kulturološka usporedna analiza fikcionalnih svjetova Dodererova romana i Krležina ciklusa možda i ne bi bila „izgubljen intelektualni trud“.) Napokon, Maraković pišući za mjesečnik „Hrvatska prosvjeta“, a ne za dnevne novine, imao je na raspolaganju i više prostora i više vremena za kritiku, ali ne smiju se zanemariti ni njegovo temeljitije obrazovanje i, posebice, njegova etičnost. Podsjećam na završetak Marakovićeva iscrpnog osvrta na *Ledu*, praižvedenu 1930., nakon Krležina žestokog sukoba sa zagrebačkom kazališnom kritikom, u kojem čitamo:

„Prethodno obračunavanje g. Krleže s izvjesnim zastupnicima novinske kritike učinilo je da se pokolebala objektivnost i s jedne i s druge strane. Zato sam smatrao pitanjem savjesti da ovo djelo temeljito ispitam. Respekt prema istinskom talentu prvi je princip moje kritike, a, mislim, i svake valjane kritike uopće. Samo što je i talent dužan respekt prema samome sebi.“³²

Maraković je „temeljito ispitao“ i dramu *U agoniji*, a likove analizirao i kao dramske karaktere i kao glumišne, pa i društvene tipove. Lenbach je, sudi on,

„potpuno ruinirani tip bivše c. i kr. vojske, i to ne zato što su nastupila vremena teških ekonomskih kriza, nego zato što je propašću truloga carstva izbila na javu sva ništavnost i lažnost njegove ‘sjajne’ egzistencije. Bivši gardijski časnik drži za sebe nedostojna sva zanimanja kojih su se u borbi za život prihvatili njegovi razboritiji drugovi te provodi život u kartanju i pijančevanju, na račun svoje žene [...] Jedino što je Lenbachu ostalo kao ‘stručno’ znanje i sva njegova sprema za život sastoji se u tom da se razumije u konje i da je postao ‘Stallmeister’ bogatih Židova. Ali i to je samo

²⁹ Isto.

³⁰ Horvat, *U agoniji*, 5.

³¹ Dodererov roman u hrvatskom prijevodu Andyja Jelčića objavio *Leykam international* (Zagreb 2013).

³² Lj. Maraković, „Leda“ g. Miroslava Krleže, u: isti, *Rasprave i kritike* / Bogner, *Rasprave i kritike*, 224.

uporište za njegove hohštaperske alire; lažan u čitavoj svojoj biti, izgrizen unutarnjom nevaljalošću, on je spreman na najpodlije kriminalne čine – samo ako se za njih ne traži srčanost [...].“³³

Maraković se dotiče i Lenbachova ustrajnog odbijanja razvoda od žene kojoj je učinio „život uza se nesnosnim“³⁴ te, komentirajući njegov argument da „Lenbachovi žive u brakovima [...] već više od trista godina, i nije se čulo da bi jedan jedini Lenbach bio likvidirao svoj brak prije svoje vlastite smrti“,³⁵ formulira sintagmu koja mi se čini ključnom za razumijevanje ne samo Lenbacha nego i svih onih koje on na pozornici zastupa, i svekolikoga „jučerašnjeg svijeta“ u kojemu pokušavaju i dalje živjeti, koji u sebi pokušavaju održati na životu. Lenbach, kaže Maraković, odbija rastavu braka iz „formalističkog atavizma“.³⁶ I tomu jest tako. Prva je Lenbachova riječ, ujedno i prva riječ uopće izgovorena u drami, „Formfehler“, povreda forme: „Formfehler svakako je učinjen, i ja se sada nalazim u upravo nevjerojatnoj poziciji! [...] Kakvu satisfakciju da dam von Lorenzcu?“³⁷

Forma i čast, zapravo iluzija o časti koja se spašava održavanjem forme, jer je supstanca nepovratno izgubljena, to je ono što je Lenbachu ostalo kao posljednja, otužna sastavnica njegova izgubljenog identiteta baruna, kojemu novi režim ne priznaje plemićki status, časnika „c. i kr. vojske“, koje više nema, u „carevoj kraljevini“, kako reče Cesarec,³⁸ koje također više nema. Održavajući ga svojom tiradom prisutnim, premda više nije i više nikad neće biti nazočan, pokušavajući ga i dalje zadržati kao prepreku između sebe i Laure, Križovec ga portretira kao bivšeg čovjeka, koji je „bio zapravo već mrtvac“ nakon povratka s robije, koji je posljednji put bio „u punom životu [...] sa svojim Jupiterom“ – trkaćim konjem, dakako – na Derbiju godine 1912., a „[s]ve što se dogodilo poslije toga, bio je kacnjamer“.³⁹ I sažima sud o Lenbachu: „Objektivno zapravo: nesretan čovjek! Nesretno vrijeme!“⁴⁰

S određenjem karaktera doktora Ivana plemenitog Križovca kritika je nakon praiizvedbe imala nešto više problema, a još je više problema bilo i ostalo s njegovim određenjem nakon 1958., kad je Krleža, unatoč nizu uspješnih izvedaba drame tijekom tri desetljeća, promijenio kraj drugoga čina i dopisao treći

³³ Maraković, „U agoniji“, 212-213.

³⁴ Isto, 213.

³⁵ Krleža, *Glembajevi. Drame*, 207.

³⁶ Maraković, „U agoniji“, 213.

³⁷ Krleža, *Glembajevi. Drame*, 195-196.

³⁸ *Careva kraljevina: roman o nama kakovi smo bili* Augusta Cesarca objavljen je prvi put 1925.

³⁹ Krleža, *Glembajevi. Drame*, 249.

⁴⁰ Isto, 250.

čin. Naime, Križovec iz godine 1958. nije isti onaj Križovec iz 1928. O njemu u uvodnoj didaskaliji, koja donosi krokije triju glavnih likova, u dvočinskoj varijanti Krleža kaže:

„[U] ratu je kao husarski oficir 1917-1918 ostao zarobljen u Rusiji. U SHS napustio je 1919 državnu službu. Vodi sam svoju advokatsku pisarnicu. Doktor Križovec je pomalo umoran gospodin od trideset i šest godina, pomalo prosijed. Njegova elegancija je peštanska *gentry*-elegancija, takav mu je i aristokratski brk: nepodbrijan i spušten.“⁴¹

I on je, posredno, okarakteriziran kao čovjek prošlih vremena, kao još jedan od „brodolomaca“ koji se na neki način natječu u veličini svojega društvenog pada, svoje patnje, svojega poniženja: Lenbach je od baruna i potpukovnika spao na „Stallmeistera“, Laura od generalske kćeri – kritika nije previdjela sličnost s Ibsenovom Heddom Gabler – barunice i aristokratkinje na „šnajdericu“, a Križovec s pozicije „doktor[a] peštanske univerze“, koji je „dodijeljen [...] pred rat na ličnu dispoziciju Tisze kao mađarskog ministra predsjednika“,⁴² na sitnog odvjetnika koji je „[č]itav dan na nogama, od ranoga jutra. U onoj nesnosnoj, prljavoj sudnici“,⁴³ predmeti su mu „uvrede poštenja gospode dinstmana i hauzmajstera“,⁴⁴ a čeka ga „jedno vrlo važno trgovačko ročište na obraničkom sudu“. ⁴⁵ I on je, kao i Lenbachovi „razboritiji drugovi“, o kojima govori Maraković, iz nužde prihvatio ono malo što mu je poslijeratno vrijeme ostavilo na raspolaganju, malo u usporedbi s predratnim privilegijama, a osjećaj gubitka i degradacije, reklo bi se, nadoknađuje na sentimentalnom, erotskom području. Kritika stoga ni za njega nije našla lijepih riječi i nije imala razumijevanja. Za Maixnera, Križovec je „sitni advokat, koji iz neke nutarnje kukavnosti stalno brani sebe i sve ostale po nekom naučenom načinu“,⁴⁶ a za Tomašića „tipični buržuj i advokatski frazer bez kičme i realne životne snage [...] suviše svagdašnji, suviše površan“, k tome u njegovoj karakterizaciji ima „nejasnosti i jednostranosti“. ⁴⁷ Jurković ovaj prigovor zaoštava jer, piše, Križovec je „parveni [...] promišljeni skorojevi frazer i čovjek bez duše“, koji je u drami „ispao suviše frazerski karikirano, te kao lice ne djeluje uvjerljivo“. ⁴⁸ Muradbegović ne bira riječi u nastojanju da čitateljima „Novosti“ što plastičnije predoči bijedan Križovčev karakter:

⁴¹ Isto, 192–193.

⁴² Isto, 192.

⁴³ Isto, 210.

⁴⁴ Isto, 228.

⁴⁵ Isto, 259.

⁴⁶ Maixner, *Miroslav Krleža: U agoniji*, 3.

⁴⁷ Tomašić, „*U agoniji*“, 4.

⁴⁸ Jurković, *M. Krleža: U agoniji*, 7.

„Taj advokat je isto što i potpukovnik Lenbach [...], amoralac i beznačajnik, [...] zakržljala ljudska duša presvučena šarenim prnjama advokatske frazeologije, društvenog bontona i strašne popovske ili djavolske logike, kojom prekriva svu mizeriju svoje jadne fukarske unutrašnjosti. Čovjek, kojemu po ispravnosti ne možete naći dlaku u jajetu, a od čijeg vas karaktera zima hvata i kosa vam se ježi.“⁴⁹

Horvat Križovca, pozivajući se i na prozne fragmente o njemu, ne demonizira poput netom citiranih kritičara, ali ga i on vidi ne kao čovjeka novog doba, nego ga povezuje s prošlim vremenima. U njegovoj kritici predstave Križovec je

„odvjetak stare šljivarske porodice, budimpeštanski djak, dvostruki doktor, tipično čedo jednoga fin de sieclea, inteligent i karijerist [...] bez moralnih skrupula, ali na dnu duše reprezentativna, hrvatska kontemplativna kritička natura [...] posljednji izdanak periode koja je propala u nepovrat i vječnost“.⁵⁰

Oprečno Tomašiću, Maraković, koji je i Križovčev lik „temeljito ispitao“, smatra da je on „najpotpunije i najkonsekventnije izrađena figura“, „najlogičniji, najizrađeniji i rafinovanim majstorstvom persifilirani lik“⁵¹ u drami. Jedna od stvari na kojima ustrajava u kritici sličnost je Križovca i Lenbacha, prije svega s etičkoga stajališta, ističući da je i „g. Krleža u majstorski provedenoj psihološkoj analizi [...] iznio sjajnu paralelu između tih dviju praznih i u svojoj srži nemoralnih duša“.⁵² Križovec je, prema Marakovićevu sudu, „samo lutka, nakljukana advokatskim frazama, bezbojni slabić koji nije u stanju da išta u životu pozitivno afirmira, moralno lažan kao i Lenbach, samo ne u tako drastičnoj formi jer, ipak, prema Lenbachu ima kudikamo više formalnog obrazovanja“.⁵³ I Križovec je, tako, prikazan kao forma bez supstance. Riječ je o „nemogućnom advokatskom formalistu“, o „maski iza koje [nema] ni stvarnog poštenja ni istinske inteligencije“,⁵⁴ o „petljanc[u] od poroda i utjelovljen[oj] gluposti“ pa se i jedna publika na premijeri glasno smijala toj „Križovčevoj besmrtnoj gluposti“,⁵⁵ a druga ju je publika umirivala. To je umirivanje bilo „deplasirano“, sudi Maraković u jednom od rijetkih kritičkih osvrtu na zbivanja u gledalištu, jer je ona publika koja se smijala točno shvatila da u Krležinoj novoj drami „satirična nota iskače jače od tragične“, a „satira se ne množe oteti komičnim efektima ni kad je tragična“.⁵⁶

⁴⁹ Muradbegović, *U agoniji*, 5.

⁵⁰ Muradbegović, *U agoniji*, 5.

⁵¹ Maraković, „*U agoniji*“, 215.

⁵² Isto, 213.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto, 214.

⁵⁵ Isto, 215.

⁵⁶ Isto.

Svega deset godina nakon završetka rata i svih promjena koje je on donio Krleža je dvojicu muškaraca koji, svaki svojom dojmljivošću, ali namještenom, neiskrenom izvedbom društvene uloge, uspijevaju osvojiti Lauru pa je, prije ili kasnije, „kad su sve maske skinute“,⁵⁷ kako kaže Križovec, ali samo o Lenbachu, duboko povrijediti i razočarati te dovesti do posvemašnjeg gubitka ideala, nade, povjerenja u vlastitu prosudbu i, u krajnjoj konzekvenciji, do samoubojstva, tu je dvojicu muškaraca Krleža 1928. prikazao kao samo po nekim crtama različite zastupnike iste skupine, naime deklasirane austrougarske aristokracije, odnosno deklasiranih i razvlaštenih „agramerskih patricija“, koji u novom dobu letargično životare, nostalgично se prisjećajući prohujalih vremena. Tek što je u Lenbachu jače istaknuo formativno djelovanje austrijske, a u Križovcu mađarske komponente dvojne Monarhije. S mnogo veće vremenske distance, nakon iskustva svih previranja u međuraću, za Drugoga svjetskog rata i u prvom desetljeću nakon njegova završetka i svjedočenja mnogim kameleonskim prilagodbama novim i još novijim režimima, Krleža bitno mijenja lik Ivana plemenitog Križovca. Istina, uvodna didaskalija o Križovcu ostaje nepromijenjena, ali je, također iznimno opširna, didaskalija na početku trećega čina opovrgava. Kao da je poslušao glas kritike iz 1947., nakon povratka drame *U agoniji* na zagrebačku pozornicu, dakako u novoj režiji, koja je o zagrebačkom građanskom staležu između dvaju ratova rekla ovo:

„Iako su u novim uslovima mnogi od austrougarskih plemenitaša i oficira postali desperateri kao Lenbach, veći dio glembajevskog društva ubrzo je našao u jugoslavenskoj kraljevini nove izvore i staru podlogu ne samo da dalje životari, nego da i ponovno gradi 'karijere' i da se nametne u našem javnom životu kao jedan od odlučnih faktora – sve do oslobođenja.“⁵⁸

Krleža godine 1958. u dopisanom trećem činu Križovca pretvara u pozorničkog zastupnika potonjeg dijela „glembajevskog društva“. Nije on više „pomalo umoran gospodin“ i ne čeka ga samo „važno trgovačko ročište na obraničkom sudu“, nego mnogo više od toga. Istina, on jest umoran, ali sad je taj umor samo tjelesan, posljedica noći probdjevne najprije u društvu ruske ljubavnice pa u raščišćavanju odnosa s Laurom i, napokon, u nadmudrivanju s birokratski hladnim, tvrdoglavim i krutim policijskim pristavom, a nije to onaj prvotno zamišljeni, recimo tako, egzistencijalni umor. Stoga će Križovec, i dalje bistra uma i neuništiva instinkta za samoodržanjem, polako ne toliko slomiti koliko kupiti „mladog kolegu“. Uza sve ono što je kritika nakon praiizvedbe o njemu

⁵⁷ Krleža, *Glembajevi. Drame*, 249.

⁵⁸ V. Mađarević, *Obnovljena izvedba Krležine drame „U agoniji“*, „Narodni list“ 3 (1947) 729 (14. 10.), 2.

i njegovoj amoralnosti rekla, on je sad i vrhunski vještak u političkim igrama, spletkama i korupciji. Evo samo jednog detalja iz njegova novog portreta u didaskaliji na početku dopisanog čina:

„Križovec osjeća kako tog policijskog pristava ima u ruci povrh svega i zato, što mu je nagovijestio da ulazi ovih dana u kombinacije oko novog Kabineta i da će po svojoj prilici preuzeti portfeuille Pravde, kao što se to već javlja i u štampi, da putuje u glavni grad u najvišu audijenciju, i to već večeras, i tako, kad se zavjesa digla, Križovec plovi, nošen talasima fraza, punim jedrima svoje rječitosti, uperene s jedne strane da pripitomi mladog pristava, a s druge strane da urazumi Lauru [...].“⁵⁹

Pri kraju provođenja nakane, on pristavu nudi mito u formi, jer forma se, kako je rečeno, u toj drami pomno njeguje, posve „dezinteresirana“ prijedloga:

„Slušajući vas, kako ljudski jednostavno rješavate stvari, molim vas da me ne razumijete krivo, ja sad improviziram, ta mi je ideja ovog trenutka pala na pamet, i molim vas da je uzmete kao što se javila, spontano, bez ikakve skrivene misli... Bude li mi zaista povjeren resor (u što nemamo razloga sumnjati), ne biste li se, mladi moj kolega, priklonili da primite mjesto šefa mog kabineta? [...] ja lično do ove sekunde nisam imao u kombinaciji nikoga, a ta mi se misao javlja kao neka vrsta inspiracije...“⁶⁰

Tako govori budući ministar pravosuđa Kraljevine SHS, a to posredno štošta kazuje i o pravosuđu, i o vlasti, i o politici, i o etici predstavnika društvene elite u novoj državnoj tvorevini. Velika je to promjena u odnosu na godinu 1928., i ona je neprijeporno narušila onu konzistentnost i logičnost lika koju je Maraković isticao, ali je, s druge strane, obogatila i usložnila onu društvenu „pozadinu“ i „*relief milieaua* u kojem se radnja daje“, o čemu je također pisao isti kritičar. Da ostanem pri kurciusovskim „metaforama brodarstva“,⁶¹ koje Krleža rabi i u ovoj drami i u noveli *Ljubav Marcela Faber-Fabriczyja za gospođicu Lauru Warroniggovu*, iz skupine brodolomaca, kojoj u inačici iz 1928. pripadaju svi likovi drame, uključujući i Lauru i Madeleine Petrovnu, a razlikuju se po tome kako se tko nosi s posljedicama brodoloma, doktor Ivan plemeniti Križovec u inačici iz 1958. postaje zastupnikom onih koji su se itekako dobro snašli na olujnom moru, navrijeme se ukrcali na novu lađu, štoviše već u prvim godinama plovidbe, i preuzeli njezino kormilo u svoje ruke, te sad, ne

⁵⁹ Krleža, *Glembajevi. Drame*, 437.

⁶⁰ Isto, 475.

⁶¹ E. R. Curtius, *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, prev. S. Markus, Zagreb 1971, 136–139.

mareći za utopljenike, „plove punim jedrima“, dakako, ususret novim olujama i novim brodolomima.

Manipulirajući pristavom, Križovec iz 1958. nastoji što jače istaknuti razliku između sebe i Lenbacha, za kojega je u drugom činu, kad je manipulirao Laurom, imao samo riječi razumijevanja i sućuti. Pod novim svjetlom Križovčeve retorike Lenbach je „propalica u najdoslovnijem smislu te riječi“, [b]rutilna protuha“, „socijalno bornirana osoba“, „umišljena bluna“, „lažljivac i bludnik, falsifikator i ucjenjivač, paranoidna luda koja mašta o galeriji svojih plavokrvnih pređa, tipičan deklasirani kavalerijski oficir iz jedne civilizacije koja je proigrala sve svoje šanse na talasima bečkih valcera“. ⁶² Formiran u istoj toj „civilizaciji bečkih valcera“ i, još više, peštanskih čardaša, Križovec joj je godine 1922., kad se radnja zbiva, već okrenuo leđa, odrekao se tradicije te se prilagodio novoj „civilizaciji“, koju, sudeći prema nizu signala iz njegova dijaloga s budućim mlađim suradnikom i pouzdanikom, nimalo slučajno pripadnikom policije, već nagriza korupcija na svim razinama.

Laura Lenbach, kći generala Mihajla viteza Warronigga i Olge rođene Glembay, našla se između te i takve dvojice muškaraca, našla se između Lenbacha, koji je, kao što smo vidjeli, prema Križovčevim riječima, i prije nego što se ustrijelio uz zvuke bečkoga valcera, „bio zapravo već mrtvac“, ⁶³ i Križovca, koji je u svoj svojoj rječitosti i ućtivosti, kako će reći Laura, tek „jedan dobro skrojeni sacco“, ⁶⁴ bez ljudskog bića u njemu. Zagrebačka aristokratska imenjakinja Petrarkine obožavane žene na prvi je pogled osvojila kazališnu i književnu kritiku. Ako ostaje dojam da su se kazališni kritičari godine 1928. nadmetali u tom tko će jače „ocrniti“ Lenbacha i Križovca, onda ostaje još jači dojam da su se nadmetali i u tom tko će ljepše „komplimentirati“ Lauru, tko će njezinu liku pridati veću važnost ne samo u drami nego i u Krležinu dotadanjem opusu, i u svekolikoj hrvatskoj dramskoj književnosti. „U agoniji“, piše Maixner, „prikazana je drama jedne žene. Sa toliko pronicavosti i toplog razumijevanja kako još nijedan hrvatski dramski pisac nije prikazao ženu“. ⁶⁵ I Jurković sudi da je u Lauri „iznesen sa vanrednom toplinom i finim niansama lik žene patnice i ljubavnice“. ⁶⁶ Prema Jurkasu, Krleža Laurom u hrvatsku književnost i kazalište uvodi „jedan novi ženski lik: Ženu iskrenu, kojoj je laž i patvorina odvratna, koja traži istinu i čistoću u ljudskom saobraćaju, ne podnosi sentimentalnosti i hoće da se onakvom kakva jeste i pokazuje“. ⁶⁷ U „atmosfer[i] današnjeg života laži

⁶² Krleža, *Glembajevi. Drame*,

⁶³ Isto, 249.

⁶⁴ Isto, 284.

⁶⁵ Maixner, *Miroslav Krleža: U agoniji*, 3.

⁶⁶ Jurković, *M. Krleža: U agoniji*, 7.

⁶⁷ Jurkas, *U agoniji*, 4.

i krive sentimentalnosti“ ona „ne može [...] disati, mora uginuti“. ⁶⁸ Tomašić, pak, naznačuje za ovu našu temu ključnu stvar.

Premda je i Lauri, kao i dvojici muškaraca, „prevrat potpuno poremetio život“, oduzeo joj identitet, ona „stvara, nošena ljubavlju prema mladom advokatu Križovcu, novu egzistenciju: pomodni salon“, ⁶⁹ što će reći da, želi li opstati u promijenjenim okolnostima, mora i doslovno i, što Krleža snažno sugerira, u prenesenom značenju pratiti modu, prilagođavati se promjenama ukusa, raditi za novu bogatu klijentelu, mahom skorojeviće u društvenom usponu. Za Muradbegovića Laura je „čovjek-žena, sa svojom krvavom tragičnom ljubavlju“, ⁷⁰ a drama „duboka tragedija naše žene, naše ženske krvi, koja nije izbljedom, koja je rođena za ono, što je najvažnije u ljudskom životu, da bude apsolutni čovjek, apsolutno srce. To je himna našoj ženi“. ⁷¹ I Horvat je euforičan: „Kolosalan je tip Laure. Ona je kondenzirana drama. Krleža još nije stvorio ni jedan lik s toliko topline i životnosti, s tolikim varijabilitetom osjećajnosti – Laurinoj figuri teško bi bilo naći premca u novijoj drami uopće“. ⁷² Maraković, da zaključim ovaj pregled, ponovno izriče neke ključne ocjene. Iz njegova „temeljita ispitivanja“ Laurina karaktera i motiva njezinih postupaka valja izdvojiti dvije-tri stvari. Prije toga, međutim, samo jedna digresija.

Uzmu li se u obzir i proze, Laura nije nimalo jednostavan i jednoznačan lik. Upozorio je na to i Branko Hećimović u eseju i knjizi znakovita naslova *Može li se Lauri vjerovati?* ⁷³ Laura se mijenja, moglo bi se reći i sazrijeva, zahvaljujući životnoj dobi, ali i pod pritiskom velikih promjena u društvu. U prozi o mladenačkoj ljubavi Marcela Fabera upoznajemo je kao „kapricioznu unuku starog Ambroza Glembaja“, ⁷⁴ koja „luduje s jednim jegerskim Oberleutnantom de Fabianijem“, ⁷⁵ a ne haje za senzibilnog i inteligentnog Fabera, pa se udaje za konjičkog časnika i pobjednika Derbija baruna Lenbacha, pa je Ivan Križovec sreće na galicijskom ratištu, kamo je „došla da pohodi svoga supruga“ te u „Boroviczu (u dvorcu galicijskog grofa Sczeptickog)“ ⁷⁶ svira na klaviru Rahmanjinova i Prokofjeva. Barunica za klavirom ili uz klavir, uzgred rečeno, slika je fatalne žene koja se ponavlja u Krležinim djelima. Laura je, dakle, pripadnica monarhijske aristokracije i sažima u sebi njezine najvažnije osobine,

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ S. Tomašić, *U agoniji*, 4.

⁷⁰ A. Muradbegović, *U agoniji*, 5.

⁷¹ Isto.

⁷² Horvat, *U agoniji*, 5.

⁷³ Usp. B. Hećimović, *Može li se Lauri vjerovati?*, Zagreb 1982.

⁷⁴ M. Krleža, *Glembajevi. Proza*, Zagreb 1966, 167.

⁷⁵ Isto, 173.

⁷⁶ Isto, 227.

i pozitivne (obrazovanje, ukus i osjećaj *noblesse oblige*), i negativne (samodovoljno i samozadovoljno uživanje u naslijeđenim povlasticama).

Nakon rata i „prevrata“, da se vratim Marakovićevoj analizi, u drami je prikazan lik „generalske kćeri, koja je superiornošću inteligentne žene, poduprta *raffinementom* u kojem je nekada živjela, shvatila životnu borbu i otvorila modni salon „*Mercure Galant*“.⁷⁷ I ona to doživljava kao pad, kao poniženje, te na Lenbachove izljeve samosažaljenja odgovara: „[J]a bih konačno ipak htjela da znam što je meni bolje nego tebi. Nisam li postala šnajdericom? Nisam li ovdje u trafici od jutra do mraka, ne sagibam li se pred nekakvim minderwertig licima čitave dane?“.⁷⁸ Osjeća poniženje, ali ne predaje se, ne odustaje. Naprotiv, zamišlja budućnost, sanja sretniji, slobodniji život, nada se ispunjenju želja i, unatoč zlokobnim signalima, radi na njoj prelazeći granice onoga što sama, prema svojem kodeksu časti smatra dopustivim.

U promjenama na sentimentalno-erotskoj razini zrcale se i promjene uvjetovanje Laurinim odrastanjem te, u jednom proznom fragmentu, i njezinim osjećajem starenja,⁷⁹ kao i promjene njezina društvenoga statusa. Kao „kapriciozna“ aristokratkinja ona u prošlom vremenu bira, moglo bi se reći, „najdekorativnije“ predstavnike društva, carske i kraljevske časnike, tada aktualna utjelovljenja moći i ugleda. Kad se cijeli taj svijet ruši, kad se nakon pada maski društvenih uloga pokažu prava lica, ona je zgrožena i okreće se čovjeku kojega na početku veze doživljava kao sebi sličnog, ne samo vitalnog „životnog borca“ nego i obrazovnoga, rafiniranog, osjećajnog životnog partnera. I radi punoga ostvarenja veze s njim, radi njezine legalizacije,⁸⁰ ona priželjkuje Lenbachovu smrt. Budući da barun i pukovnik iz „jučerašnjeg svijeta“ tvrdokorno ne pristaje na „likvidaciju“ braka, ona ga nestrpljivo potiče na samoubojstvo. Maraković i to točno formulira, sažimajući Laurine replike iz drugog čina: „Laura nije ubila Lenbacha i ona pred ljudskim sudom ne nosi krivnje [...] Ali ona ga je moralno prisilila na taj čin koji nije bio samo izlaz iz očajne situacije i obračun s Lenbachovom brutalnošću nego je imao da otkupi Laurin novi život“.⁸¹ Kad napokon shvati tko je Križovec – i dijalog u drugom činu dostatan je za to, a treći čin, na kraju kojega sazna da je on otkazao navodno neodgodivo i nadasve važno „ročište na obraničkom sudu“ te je ponovno na orgijama kod Izabele Georgijevne, čak prelazi u grotesku – Laura, nastavlja Maraković svoju analizu, „dolazi do poraznog

⁷⁷ Maraković, *U agoniji*, 213.

⁷⁸ Krleža, *Glembajevi. Drame*, 165.

⁷⁹ Usp. Krleža, *Glembajevi. Proza*, 264–265.

⁸⁰ „Da, u onom svom modisteraju ja sam naivno sanjala o spasenju iz onog pakla, ja sam sanjala kako ću postati tvojom gospođom, jahati konje, nositi reket, biti opet gospođa!“ Krleža, *Glembajevi. Drame*, 282.

⁸¹ Maraković, „*U agoniji*“, 214.

zaključka da nije bilo vrijedno opteretiti sebe poradi blijedog i bezbojnog Križovca koji nije ni sanjao o onom zajedničkom životu za kojim je ona čeznula⁸² te zaključuje:

„U strašnoj spoznaji o uzaludnosti svoje žrtve srčana bi Laura obračunala i s njim; ali dok je Lenbach, kriminalni tip, lepoglavski kažnjenik, bar u jednom času našao snage da održi svoju časnu riječ, Križovec uopće nema očiju da vidi pitanje lične časti i strepi jedino za svoj ‚dekorum‘ pred služavkom koja bi ga imala ispratiti iz kuće. I pred tom neodoljivom tragedijom gluposti Laura skončava sebi život jer više ne nalazi nikakva izlaza.“⁸³

Pokušat ću rezimirati. Unatoč deklasiranosti i siromaštvu, bivša aristokracija pokušava sačuvati „formu“, a „nostalglična priča“ o veličini i moći iščekzloga „jučerašnjeg svijeta“ obnavlja se u mnogim reminiscencijama, ponajprije Lenbacha i Križovca. (Vrijedi, barem na margini ovog izlaganja, podsjetiti na sklop analogija između Vojnovićeva *Sutona*, središnje, prema vremenu radnje, jednočinke *Dubrovačke trilogije*, i *Agonije*, također središnje, prema istom kriteriju, drame glembajevskog ciklusa. U objema, naime, likovi pokušavaju sačuvati barem „formu“ u rasapu svijeta i sustava vrijednosti u kojem su, napose oni stariji, stekli svoje identitete.) Grotesknost aristokrata-prosjaka, Lenbacha i ruske emigrantkinje Madeleine Petrovne, koji su ponajviše okrenuti prošlosti, te njihova duhovna skučenost i amoralnost pokazuju, međutim, da promjena društvenoga statusa nije izazvala nikakvu promjenu u njihovu karakteru, nego je, naprotiv, još jače istaknula sve, pa tako i negativne crte, napose egoizam i pomanjkanje savjesti. Središnji je lik drame zaljubljena žena, „barunica-modistica“, koja se od muža, „zapravo već mrtvaca“, okreće vitalnom muškarcu, koji je, reći će mu, u njoj, već tridesetogodišnjakinji, prvi zaista „probudio ženu“.⁸⁴ Njezina ljubav za Križovca – žudnja za životom, zapravo, za budućnošću, koja je na početku njihove veze uključivala i jaku želju da s njim ima dijete – i, s druge strane, vezanost za tradiciju koje se ne želi dokraja odreći, jer bi se time odrekla i ostatka ostataka svojega nekoć, barem naoko, „sjajnog“ identiteta, glavni je izvor dramske napetosti. Svijest o tomu da je žudnju usmjerila na Križovca, muškarca koji nje nije dostojan i koji joj ne može uzvratiti osjećaje, vraća je tradiciji i tradicionalnom sustavu vrijednosti te, posljedično, izricanju smrtne presude nad samom sobom zbog želje da Lenbach umre, što je, obrazlaže ona tu presudu nad samom sobom, „bilo još strašnije od najstrašnijeg kriminala“.⁸⁵

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Krleža, *Glembajevi. Drame*, 220.

⁸⁵ Isto.

Genealogija Glembajevih, tiskana uz proze, ostavlja, međutim, otvorenim pitanje jesu li dva hica ispaljena u zakulisju bili samoubojstvo ili tek neuspjao prvi pokušaj samoubojstva.

Analogije između sukoba unutar bračno-ljubavnog trokuta i tektonskih poremećaja na onom Marakovićevu „*relief[u] milieau*“ u kojem se radnja daje“ ne čine se ishitrenim i neobranjivim. O njima ukratko. Kao što je Laura željela, pa i poticala smrt Lenbacha, u kojemu se duboko razočarala, koji ju je višestruko povrijedio i ponizio, a željela mu je smrt ne samo radi vlastite slobode nego i radi potpune realizacije veze s Križovcem, tako je i dio hrvatske umjetničke, intelektualne, društvene i političke javnosti, onaj dio kojemu je i mladi Krleža pripadao, želio propast Austro-Ugarske Monarhije, i na njemu radio ne samo radi oslobođenja iz te „tamnice naroda“ nego i radi stupanja u novi – ravnopravni i prosperitetni, očekivalo se – savez s ostalim južnoslavenskim nacijama. Analogija je, dakako, i u tome što su se oba očekivanja izneverila, što je ostvareno bilo daleko od željenog, te se ili palo u beznade, ili počelo raditi na nekom novom „prevratu“. Spominjani Marcel Faber, izgubljen „u magli“, možda bi u potpunosti imao važnu ulogu.

Literatura:

- Batušić, Nikola, *Povijest hrvatskoga kazališta*, drugo izdanje, Hrvatski centar ITI, Zagreb 2019.
- Bibliografija Miroslava Krleže*, ur. V. Visković, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1999.
- Curtius, Ernst Robert, *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, prev. S. Markus, ur. T. Ladan, Matica hrvatska, Zagreb 1971.
- Hećimović, Branko, *Može li se Lauri vjerovati?*, Znanje, Zagreb 1982.
- Horvat, Josip (jh), *U agoniji. Drama u dva čina od M. Krleže, režija g. A. Verli*, „Jutarnji list“ 17 (1928), 5816 (16. 4.), 5–6.
- Jurkas Eustahije, *U agoniji. (Drama u dva čina). Napisa Miroslav Krleža. Redatelj Alfons Verli*, „Hrvat“ 9[10] (1928) 2489 (21. 4.), 4.
- Jurković, Vinko, M. Krleža: *U agoniji*, „Slobodna tribuna“ 8 (1928) 761 (21. 4.), 7.
- Krleža, Miroslav, *Glembajevi. Drame*, Zora, Zagreb 1966.
- Krleža, Miroslav, *Glembajevi. Proza*, Zora, Zagreb 1966.
- Krleža, Miroslav, *Premijera „Golgoté“ 3. XI 1922*, u: isti, *Djetinjstvo 1902–03 i drugi zapisi*, Zora, Zagreb 1972, 263–278.
- Krleža, Miroslav, *Galicija*, Naklada Ljevak – Matica hrvatska – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2002.
- Krleža, Miroslav, *Golgota*, Naklada Ljevak – Matica hrvatska – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2002.
- Lasić, Stanko, *Krleža: kronologija života i rada*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1982.
- Mađarević, Vlado (vm), *Obnovljena izvedba Krležine drame „U agoniji“*, „Narodni list“ 3 (1947), 729 (14. 10.), 2–3.
- Maixner, Rudolf [R. M.], *Miroslav Krleža: „U agoniji“*, „Obzor“ 69 (1928) 104 (16.04), 3.
- Maraković, Ljubomir, „*U agoniji*“, *drama M. Krleža*, „Hrvatska prosvjeta“ 15 (1928) 4, 94–96. Pretiskano u: isti, *Rasprave i kritike / J. Bogner, Rasprave i kritike*, prir. A. Bogner-Šaban, Matica hrvatska, Zagreb 1997, 212–216.

- Maraković, Ljubomir, „Leda“ g. Miroslava Krleža, „Hrvatska prosvjeta“ 17 (1930) 4, 93–95. Pretiskano u: isti, *Rasprave i kritike* / J. Bogner, *Rasprave i kritike*, ur. A. Bogner-Šaban, Matica hrvatska, Zagreb 1997, 217–224.
- Matković, Marijan, *Marginalija uz Krležino dramsko stvaranje*, u: *Drama i problemi drame*, ur. J. Horvat, S. Kolar, P. Šegedin, Matica hrvatska, Zagreb 1949, 410–447.
- Muradbegović, Ahmed, *U agoniji, drama u dva čina. Napisao Miroslav Krleža. Redatelj Alfons Verli*, „Novosti“ 22 (1928) 105 (16. 4.), 5.
- Napomena priređivača*, u: Miroslav Krleža, *Golgota*, Naklada Ljevak – Matica hrvatska – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2002, 93–100.
- Senker, Boris, *Nedovršena saga (pristup glembajevskom ciklusu)*, u: isti, *Hrvatski dramatičari u svom kazalištu*, Hrvatski centar ITI, Zagreb 1996, 11–65.
- Senker, Boris, *Dvije skice mogućih i poželjnih istraživanja Krležinih drama*, u: isti, *S obiju strana rampe*, Leykam international, Zagreb 2019, 117–138.
- Suvin, Darko, *Pristup agenskoj strukturi Krležine dramaturgije. Tipovi kao ključna razina*, „Forum“ 20 (1981) 42, 7–8, 64–82.
- Tomašić, Stanko, „U agoniji“. *Drama u dva čina. Napisao M. Krleža. Režija: A. Verli*, „Riječ“ 24 (1928) 89 (17. 4.), 4.
- Vidan, Ivo, *Ciklus o Glembajevima u svom evropskom kontekstu*, u: *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*, ur. A. Flaker, K. Pranjić, Liber: izdanja Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1970, 461–539.
- Zweig, Stefan, *Jučerašnji svijet*, prev. M. Melichar, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 1999.

In Agony: Zagreb's Civic Elite between Maintaining Tradition and Acceptance of New Forms

Summary: Krleža's prose-drama cycle, completed at the turn of the twenties and thirties of the last century, is a kind of “unfinished saga” in which the author, opening and only partially closing several narrative sequences, thematizes the changes in the personal and public life of members of the Croatian middle class, represented in the fictional world of the “agrammer patrician family” Glembay and people from their closest circle, caused by the collapse of the Central European Austro-Hungarian Monarchy and its traditional value system and the establishment of a South Slavic state, the Kingdom of SHS, with a different value system. In the central text of the cycle, the psychological drama *In Agony*, published and premiered in 1928 and expanded in 1958, which takes place in the first years of the interwar period, two male characters embody two possible existential choices: Baron and Colonel Lenbach, loyalty to the past and the defeated regime, persistence in tradition and, consequently, on maintaining the “form” that it prescribes, even at the cost of renouncing biological life, and the lawyer and politician Ivan Križovec who adapts to the present and the new regime, renounces the past and accepts changes and participates in the constitution of a new regime and a new system of values, even at the cost of renouncing one's former identity and spiritual life. The central female character, Laura, Lenbach's legal wife and general's daughter, who is, at the same time, in a sentimental relationship with Križovec, proves the impossibility of “double loyalty” to the past and the present, the impossibility of continuing to live in a changed world while maintaining the system of values and identities shaped by tradition.

Keywords: Miroslav Krleža, Zagreb, Croatian drama, élite, Kingdom SHS

Antonina Kurtok

Šlesko sveučilište u Katowicama

ORCID: 0000-0003-3815-8017

antonina.kurtok@us.edu.pl

Srednja Europa u odabranim putopisima Miroslava Krleže

Sažetak: Tema je članka prikaz slike – organski bliske Miroslavu Krleži – Srednje Europe ocrtane u odabranim putopisima ovoga hrvatskog književnog velikana. Ishodišnu točku, te ujedno i literarni okvir analize, čine Krležini opisi i dojmovi nakon posjeta nekolicini gradova – Beču, Berlinu, Dresdenu – zabilježeni u tekstovima nastalim u međuratnom razdoblju: *Bečke impresije*, *U Drezdenu (Mister Vu San-Pei zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje)* i *Berlinske impresije*. Karakteristika je Krležina putopisna diskursa kombinacija memoarskih zapisa, topografije, prikaza svakodnevnih zbivanja, ali i umjetničkih impresija, pri čemu je uvijek naglasak na doživljajima subjekta. Zahvaljujući tome moguće je razmatrati njegove putopise iz više perspektiva. Bliskim čitanjem odabranih putopisa u geopoetičkom ključu te kroz prizmu nekolicine učestalih odlika piščeva stvaralaštva nastojat ćemo prezentirati Krležin prikaz srednjoeuropskog prostora te autorovo viđenje i doživljaj tog prostora. Putopise ćemo, stoga, promatrati kao narativni oblik egzistencijalnog iskustva, iskustva mjesta i njegova svjedočanstva, višeosjetilnog, kompleksnog doživljaja mjesta te mjesta sjećanja. Provjerit ćemo, također, na koji se način i do koje mjere Krležin idejni svijet (imanentan dio njegova stvaralaštva) ocrtava u autorovim putopisnim naracijama.

Ključne riječi: Krleža, putopis, Srednja Europa, Centralna Europa, *Mittleeuropa*

Kao što je opće poznato, pojam Srednje Europe možemo promatrati s više aspekata, između ostalog zbog toga što se njegovo poimanje i/ili „područje“ s vremenom mijenjalo, prije svega zbog geopolitičkih – te, naravno, s time povezanih društvenih i kulturnih promjena. Isto tako teško je, ili skoro nemoguće, jednoznačno ga definirati, jer – kao što ističe Simona Škrabec – svi koji su dosad pokušali odrediti definiciju Srednje Europe (ranije ili kasnije) dolazili su do zaključka da je to likvidan pojam.¹ Ne ulazeći dublje u raspravu o samom pojmu Srednje Europe te njezinim (ne)točnim (često i spornim) granicama, za potrebe ovog članka prihvatit ćemo koncepciju da u Srednju Europu ubrajamo „njemačko govorno područje (Njemačka i Austrija) i nenjemačke narode

---

¹ Usp. S. Škrabec, *Geografia wyobrażona. Koncepcja Europy Środkowej w XX wieku*, prev. R. Sasor, Kraków 2013, 45.

nekadašnje Austro-Ugarske. Često se srednjoevropskim narodima smatraju još Poljaci i Balti, a kulturnogeografski pojam Srednje Evrope u novije doba obuhvaća i sjevernu Italiju (Trst, Furlanija, Veneto)². Na temelju gore navedenog očito je da su (sjeverne) hrvatske zemlje unutar Austro-Ugarske bile sastavnica te regije, no suvremeno – prema više kriterija – sjeverni, istočni te djelomično i južni dio hrvatskog područja pripada tzv. Centralnoj Europi. Iako je, kao što piše Škrabec, gotovo neizvedivo utvrditi „početak“ te budućnost *Mittleurope*, može se vrlo dobro uočiti određeni profil te regije u dvadesetom stoljeću.³ Koncept te regije temelji se, prije svega, na nizu uočljivih sličnosti već spomenutih geografskih, prirodnih, povijesnih i, onih koji se nalaze sada u centru naše pažnje, kulturnih (uključujući i književne) odrednica.

U ovom članku pokušat ćemo ocrtati, pa i promotriti, sliku Srednje Evrope – organski bliske hrvatskom književnom velikanu, Miroslavu Krležu. Ishodišnu točku, te ujedno i literarni okvir naše analize čine Krležini opisi i dojmovi nakon posjeta gradovima – koje (najčešće) ubrajamo među srednjoevropske destinacije, točnije Beču, Berlinu, Dresdenu – u međuratnom razdoblju, a čega je trag ostavio u svojim putopisnim tekstovima. Treba ipak naglasiti da se ne radi o slici, odnosno konceptu Srednje Evrope, koju je hrvatski književnik *explicite* definirao u svojim međuratnim putopisima, nego je ona ishod bliskog čitanja onih putopisa u kojima se pojavljuju gradovi koji spadaju u srednjoevropski prostor.

Izbor tekstova koje ćemo u nastavku razmotriti rezultat je dvaju uzajamno povezanih ograničenja – prvo, analizirat ćemo Krležine putopise koji predstavljaju tek dio opusa toga iznimno plodnoga hrvatskog književnika te se, uglavnom zbog svoje posebne forme i diskursa, u hrvatsku putopisnu tradiciju upisuju tek djelomično. Vrijedi, istovremeno, odmah na početku naglasiti da je karakteristika Krležina putopisna diskursa kombinacija memoarskih zapisa, topografije i prikaza svakodnevnih zbivanja, te osim toga i umjetničkih impresija, pri čemu je uvijek naglasak na doživljajima subjekta. Promatranje mjesta iz piščeve narativne vizure koincidira s geopoetičkom perspektivom poimanja mjesta. Kako piše Elżbieta Rybicka u monografiji *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich* – u književnim topografijama mjesto jest „[...] iznimno gusta konstelacija satkana od osobnih egzistencijalnih iskustava, doživljaja, osjetilnih doživljaja i emocija koje prožimaju privatne krajolike, autobiografsko sjećanje sa svojim vrtlozima, ali i područje kulturnih iskustava (literarnih, likovnih, glazbenih) i, na kraju, od imaginacije

² Z. Kr[avar], *Centralnoevropski književni kompleks*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1370>, pristup: 3. 9. 2022.

³ Usp. Škrabec, *Geografia wyobrażona. Koncepcja Europy Środkowej w XX wieku*, 45.

koja transformira i slobodno pomiče spomenute elemente“.⁴ Analizirani, žanrovski hibridni, tekstovi uglavnom izlaze iz konvencije putopisa: riječ je više o impresijama, esejima, fragmentima, memoarskim zapisima, pismima – ipak bez epistolarnog oblika – dijalozima, polemikama koje autor donekle vodi i sâm sa sobom, odnosno različitim kombinacijama nabrojanih vrsta tekstova. Bogišić ističe kod Krležinih putopisa prijelaznu narav žanra te njegove tekstove određuje kao putopisnu memoaristiku, pozivajući se, pored toga, i na činjenicu da pisac tematizira život kao putovanje odnosno kao sjećanje.⁵ Zbog toga, u geopoetičkom ključu, možemo promatrati Krležine putopise i kao „metaforična mjesta sjećanja“,⁶ čak i svojevrсни (osobni) mnemotopos.

Druga činjenica koja je uvjetovala izbor analiziranih djela jest vremensko ograničenje – istražiti ćemo isključivo one putopisne tekstove koji su nastali u periodu koji nas trenutno najviše zanima, tj. te koji su bili napisani u doba između dvaju svjetskih ratova. Zatim, uzimajući u obzir te dvije, gore navedene, restrikcije, promotrit ćemo putopise *Bečke impresije*,⁷ *U Drezdenu (Mister Vu-San-Pei zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje)*,⁸ *Berlinske impresije*⁹ (i modificirani dio teksta – *U Berlinu* – kojim započinje izdanje *Izleta u Rusiju 1925* [Beograd 1958.; Zagreb 2005.]) i druge tekstove „berlinskog ciklusa“: *Kriza u slikarstvu*,¹⁰

⁴ E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014, 173. Prijevod autorice članka.

⁵ V. Bogišić, *Povijesno i pamćeno u Krležinoj putopisnoj memoaristici*, „Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu“ 37 (2011) 1, 202–206.

⁶ Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, 152.

⁷ Putopisni fragmenti *Bečko pismo I, II, III, IV* publicirani su bili u dnevniku „Hrvat“ (13., 20., 27. i 31. XII. 1924.). Zadnji tekst – *Bečko pismo IV* – ima podnaslov *Noćni razgovor sa Franom Supilom*. U knjizi *Izlet u Rusiju* (Zagreb 1926) prva tri pisma objavljena su pod naslovom *Bečke impresije*. U *Knjizi studija i putopisa* (Zagreb 1939), *Tri bečka pisma* tiskaju se odvojeno od *Razgovora sa sjenom Frana Supila*, a u kasnijim izdanjima *Razgovor...* tiska se u drugim knjigama. Usp. A. Fl[aker], *Bečke impresije*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=226>, pristup: 4. 9. 2022.

⁸ Putopisno-dnevnički zapis *Mister vu-san-pei zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje* prvi je put bio objavljen u „Književnoj republici“ (1924., knj. II, br. 2). Pod drugim naslovom, tj. *U Drezdenu*, tekst se pojavio kao zasebno poglavlje u prvom izdanju knjige *Izlet u Rusiju* (Zagreb 1926). Usp. Zo[ran] Kr[avar], *Mister vu-san-pei zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=594>, pristup: 4. 9. 2022.

⁹ Tekst *Berlinske impresije* objavljen je izvorno 1925. u dvama brojevima dnevnika „Hrvat“ [17. 1. (I) i 24. 1. (II)] te je zatim postao sastavnim dijelom putopisne knjige *Izlet u Rusiju* (Zagreb 1926). U tome izdanju tzv. „berlinskom“ ciklusu pripadaju još tekstovi *Kriza u slikarstvu* i *Meditacije o Aziji i Evropi*. Usp. A. Fl[aker], *Berlinske impresije*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=231>, pristup: 4. 9. 2022.

¹⁰ Esej *Kriza u slikarstvu* prvi put je bio tiskan 1924. u časopisu „Književna republika“ (knj. II, br. 1); našao se i u prvom zagrebačkom izdanju knjige *Izlet u Rusiju* (1926.), ali u kasnijim izdanjima te putopisne knjige nije objavljivan. Usp. A. Fl[aker], *Kriza u slikarstvu*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=519>, pristup: 4. 9. 2022.

*Meditacije o Aziji i Evropi*¹¹ te ćemo se također osvrnuti na tekstove *O putovanju uopće (Impresije iz sjevernih gradova)*¹² i *Razgovor sa sjenom Frana Supila*.¹³ Navedeni zapisi putopisnog karaktera izvorno su bili objavljivani u novinama i časopisima „Hrvat“, „Književna republika“ i „Obzor“ u razdoblju 1924. – 1926., naknadno, s više izmjena i par dodataka, publicirani u knjizi *Izlet u Rusiju*¹⁴ (Zagreb 1926.). Naravno, najveći dio te putopisne zbirke sadrži tekstove posvećene

¹¹ Tekst *Meditacije o Aziji i Evropi* prvi put je bio objavljen u „Književnoj republici“ 1925. (knj. II, br. 8); izvorno ova su putopisna razmišljanja bila zamišljena kao uvodni dio odlomka *Od Berlina kroz Litvu i Latviju do Rige*, veće putopisne cjeline *Putne impresije iz današnje Rusije*. Tek u prvome izdanju *Izleta u Rusiju* (Zagreb 1926) ovaj je tekst tiskan kao posebno poglavlje. U kasnijim izdanjima te knjige tekst *Meditacije o Aziji i Evropi* postaje završnim dijelom putopisa *U Berlinu (Izlet u Rusiju 1925*, Beograd 1958.; Zagreb 1960.; Sarajevo 1985.)“. Usp. De. D[uda], *Meditacije o Aziji i Evropi*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=583>, pristup: 4. 9. 2022.

¹² Tekst *O putovanju uopće (Impresije iz sjevernih gradova)* prvi put u cijelosti je bio tiskan u knjizi *Izlet u Rusiju* (Zagreb 1926.). Izvorno je bio objavljen samo djelomice pod naslovom *Severni gradovi (O putovanju uopće)* u „Književnoj republici“ (1924., knj. II, br. 1) te zatim u istom časopisu (također djelomice) kao uvodni dio putopisne cjeline *Putne impresije iz današnje Rusije* (1925., knj. II, br. 8). Tekst nije ušao u prerađena izdanja knjige *Izlet u Rusiju* (tj. *Izlet u Rusiju 1925*, Beograd 1958; Zagreb 1960; Sarajevo 1985), već su samo neki njegovi dijelovi uvršteni u završni tekst pod naslovom *Fragmenti iz predgovora knjige „Izlet u Rusiju“ godine 1925*. U cijelosti je ponovno tiskan tek u zbirci *Putovanja. Sjećanja. Pogledi* (Sarajevo 1985). Usp. De. D[uda], *O putovanju uopće*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=724>, pristup: 4. 9. 2022.

¹³ Kao što je već bilo spomenuto (vidi: natuknica br. 16), izvorno se ovaj tekst pojavio pod naslovom *Bečko pismo IV. Noćni razgovori sa Franom Supilom* u dnevniku „Hrvat“ te kasnije u putopisnoj knjizi *Izlet u Rusiju* (Zagreb 1926). VI. Bo[gišić], *Razgovor sa sjenom Frana Supila*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=902>, pristup: 4. 9. 2022.

¹⁴ Prvo izdanje ove putopisne cjeline sadržava sljedeća poglavlja: *O putovanju uopće (Impresije iz sjevernih gradova)*; *Bečke impresije I, II, III*; *Razgovor sa sjenom Frana Supila*; *U Drezdenu (Mister Vu-San-Pei zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje)*; *Berlinske impresije I, II*; *Kriza u slikarstvu*; *Meditacije o Aziji i Evropi*; *Kroz žalosnu Litvu*; *U spavaćem vagonu Riga-Moskva (Primjeri savremene socijalne mimikrije)*; *Ulazak u Moskvu (O tajnovitosti mirisa, boja i zvukova)*; *Kremlj*; *Na dalekom sjeveru*; *Lenjinizam na moskovskim ulicama: Kazališna Moskva*; *Admiralova maska*; *Uskrsna noć*; *Dolazak proljeća*; *Nekoliko riječi o Lenjinu*; *U muzeju Ruske Revolucije*. U kasnijem prepravljenom izdanju – *Izlet u Rusiju 1925* (Beograd 1958) – izostavljeni su početni dijelovi pa knjiga započinje tekstem *U Berlinu*, ali su pridodani publicistički tekstovi o ruskim i međunarodnim temama iz 1924. i 1925. i tekst *Domobrani Gebeš i Benčina razgovaraju o Lenjinu*, koji je 1924. objavljen s podnaslovom *Iz zapiska jednoga ratnika* („Književna republika“, knj. I, br. 5–6), pa – kao što Flaker bilježi u natuknici u *Krležijani* – time je narušen putopisni značaj knjige i poremećena njezina autentičnost. Takva je kompozicija zadržana i u sljedećem izdanju *Izleta u Rusiju* (sv. 17, Zagreb 1960.). U sarajevskom izdanju iz 1973. izostavljeni su publicistički tekstovi osim *O značenju Ruske revolucije u okviru imperijalizma*, a pridodan je *Pogovor* (datiran 1973.), što je, osim uvodne rečenice, zapravo dulji fragment uvodnog poglavlja *O putovanju uopće* iz izdanja 1926. U seriji *Putopisa i studija* (Sarajevo 1985) ta je kompozicija zadržana. U vezi s time Flaker konstatira da, uzimajući u obzir kasnije jezične i stilske autorove intervencije, kanonskim bi tekstem *Izleta u Rusiju* trebalo (u interesu cjelovitosti i autentičnosti knjige) smatrati izdanje iz 1926. Usp. A[leksandar] Fl[aker], *Izlet u Rusiju*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=434>, pristup: 4. 9. 2022.

završnoj destinaciji tog Krležina putovanja – Rusiji (Moskvi) – koje ćemo, ipak, zbog toga što nisu predmet našega trenutnog zanimanja, izostaviti.

Put u Moskvu, glavni cilj spomenuta piščeva „izleta“, nesumnjivo sastajao se od nekoliko etapa, koje – prema poglavljima cjelovitoga prvog izdanja knjige – upućuju na sljedeću rutu: Zagreb – Beč – Dresden – Berlin – Kalinjingrad – Riga – Moskva. U članku *Berlinski intermezzo Miroslava Krleža* Aleksandar Flaker detaljno analizira Krležin putni plan koji konfrontira, između ostalog, s kronologijom njihova objavljivanja u periodici te dovodi u sumnju kontinuitet, pa i redosljed toga putovanja. Prema Flakerovu mišljenju red publikacija sugerira maršrutu: Zagreb – Berlin – Dresden – Beč – ponovno Berlin – Moskva, te znanstvenik podcrtava da glavni grad Njemačke nije tijekom tog putovanja samo sporedna stanica, tranzitna točka,¹⁵ čega dokaz mogu biti mnogi tragovi u obliku tema, motiva, reminiscencija, aluzija, referenca itd. u brojnim drugim tekstovima, npr. *Slučaj arhitekta Iblera*¹⁶), *O njemačkom slikaru Georgeu Groszu*¹⁷, *Nekoliko riječi o Lenjinu*¹⁸. Na temelju provedenog istraživanja Flaker zaključuje da se radi o dvama pokušajima „izleta“ u Moskvu: „Sigurno je (...) da je Krleža bio u Berlinu prije 1. rujna 1924. i u veljači 1925., dakle u dvama navratima, te da je u međuvremenu, koje je trajalo četiri mjeseca, slao zagrebačkim uredništvima „pisma“ iz Beča, ali i iz Koprivnice (...), u kojima aludira na poteškoće na granici“.¹⁹ Štoviše – prema Flakerovim riječima – „Potvrđuje to i činjenica da je između prvih putopisnih fragmenata (Berlin – Dresden, rujna – listopad 1924.) i drugog niza (Beč – Berlin, prosinac 1924., siječanj 1926.) Krleža redovni suradnik ‘Književne republike’, i to priložima koji su vezani za određene datume“.²⁰

Dolazak u Berlin nije za Krležu ni beznačajan ni lišen straha, jer – kao što bilježi u svom putopisu – nepoznati gradovi su nama često predmet nezemaljskih predodžaba, fantastičnih prividnosti koje su često puta punije i kompletnije od stvarnosti²¹ i zato – kaže autor – „[...] ja u nepoznate gradove ulazim sa strahom da ću se razočarati i da neću vidjeti ono što sam video silnije i istinitije,

¹⁵ Usp. A. Flaker, *Berlinski intermezzo Miroslava Krleža*, u: isti, *Riječ, slika, grad, rat. Hrvatske intermedijalne studije*, Zagreb 2009, 180.

¹⁶ M. Krleža, *Slučaj arhitekta Iblera*, „Književna republika“ II (1924) 4.

¹⁷ M. Krleža, *O njemačkom slikaru Georgeu Groszu*, „Književna republika“ IV (1927) 2.

¹⁸ M. Krleža, *Nekoliko riječi o Lenjinu*, „Književna republika“ III (1926) 1.

¹⁹ Isto, 181. „Mislio sam da ću vam danas pisati o bečkom gostovanju Pitojevljeve trupe (već sam imao ulaznice), pa jer su mi oduzeli putovnicu, otputovao sam mjesto Beča u Koprivnicu.“ M. Krleža, *Pismo iz Koprivnice*, u: isti, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi*, ur. I. Frangeš, Sarajevo 1985, 66.

²⁰ Flaker, *Berlinski intermezzo*, 181.

²¹ Usp. M. Krleža, *Berlinske impresije*, u: isti, *Izlet u Rusiju 1925*, ur. V. Bogišić, Zagreb 2005, 377.

još onda dok nisam tamo ni bio“.²² Prvi stvarni susret pisca s Berlinom značio je suočiti se sa, stvorenom još u djetinjstvu, vizijom tog grada čija je inspiracija bila slika Adolpha von Mencela (*Njegovo Veličanstvo Fridrich Vilhelm Prvi polazi na frontu ka svojim četama 31. srpnja 1870., 1871.*). U dječjoj imaginaciji Berlin je za Krležu bio „grad prinčeva, barona, grofova i grofica, a sve su grofice za mene izgledale kao cirkuske jahačice visoke španjolske škole [...]“.²³ „Čitav je Berlin bio za mene ovakva nadnaravna cirkuska pantomima u svečanoj dvorskoj rasveti Mencelijanizma: prvorazredne španjolske jahače škole, crveni frakovi, parfons hajke, ofisiri gardiste u zlatu i srebru, drvored lipa, [...], sav u gorućem šarenilu germanskih zastava, kočijaši sa staromodnim cilindrima i kokardom, šumna radost naroda da je planuo rat, da je uskrsnuo germanski zanos po svim grobnicama i da se probudio duh Votana i Barbadose.“²⁴ Svoje predodžbe o tom gradu prisjetio se, te ju je dodatno nadogrudio, kad je 1916. tijekom svog boravka na fronti kao vojnik ugledao konjaničku berlinsku diviziju generala von Galvica (Gallwitza). Tada ugledana slika ostavila je dubok trag te čak i – kao što je sâm pisac rekao – „paničan dojam“ u njegovim sjećanjima: „[...] i od onda, uvek kad bi se setio Berlina, ja nisam mogao da se setim tih Galvicovih kopljanika. U jednom potpunom slomu i razrovanom, očajnom debaklu, ti su se berlinski ulani javili kao zvek junačke vagnerijanske trublje, oni su tako junački, sa nekim višim samosvesnim prezirom mazali svoju marmeladu i peglali svoje bričese, da sam ja primio od svega toga panički dojam, kao da bi Berlin doista mogao postati gradom pobjede“.²⁵ Konačni dolazak u Berlin prilika je bila za reviziju imaginarnih prizora. No ipak, ni u drugom dijelu spisateljevih *Berlinskih impresija* ne dobivamo stvarnu sliku glavnoga njemačkog grada. Krleža nas vodi prema gradskoj jezgri vlakom koji vozi urbanim predgrađima, a koje promatramo kroz prozor kupea. Piščeva zapažanja koncentriraju se oko suputnika u vlaku, života koji se sa svitanjem budi na ulicama, kolodvorima, u kućama i sl. U tekstu autor prije svega obraća pažnju na industrijski krajolik predgrađa kojima prolazi te opisuje ljude koje ili uistinu uočava, ili ih izmišlja pričajući o njima i imaginarnim sredinama u koje ih smješta. Taj dio eseja dopunjuje sjećanje Krleže na satiričko djelo Heinricha Heinea *Deutschland. Ein Wintermärchen*, koje je predtekst za dalju refleksiju na temu njemačke povijesti (o god. 1848.) i politike (kritički odnos prema njemačkoj socijaldemokraciji; dijalog s njemačkim pacifistom profesorom Nikolajjom). Važan dio spisateljevih putopisnih zapisa boravka u Berlinu čine impresije vezane uz slikarstvo

²² Isto, 377.

²³ Isto, 380.

²⁴ Isto, 381.

²⁵ Isto, 384.

te dojmovi zabilježeni u tekstu *Kriza u slikarstvu* nakon posjeta izložbi *Grosse Berliner Kunstausstellung* u Nacionalnoj galeriji. U tom eseju Krleža ne samo što zaključuje da su sve vrste umjetničkih vještina i zanata, uključujući i slikarstvo, u teškoj krizi,²⁶ nego i žestoko kritizira činjenicu da je slika postala trgovačka roba, a slikarstvo se industrijaliziralo te izgubilo svoj značaj: „Roba što je današnji potrošači traže je blef, iz prostoga razloga što su i ti potrošači sami blef“.²⁷ Usprkos tome što književnik omalovažava većinu umjetničkih djela koje vidi u galeriji, čak i negira njihovu vrijednost,²⁸ njegova razmatranja inspirirana berlinskom izložbom poticaj su za – pun pohvala – fragment posvećen hrvatskom slikaru Ljubi Babiću te (što se tiče i tog umjetnika) za više već spomenutih tekstova posvećenih općenito umjetnosti, slikarstvu, ali i pojedinačnim slikarima, npr. Georgeu Groszu, koje će Krleža pisati u narednim mjesecima, pa i godinama. Ovaj je Krležin putopis literarni plod konfrontacije imaginarnih – izraslih na lektirama te povijesnom i kulturnom znanju – slika razgledavanog mjesta sa stvarnim doživljajima i kulturnim iskustvom, imanentnim svakom njegovu putovanju.

Najbliži možda očekivanom (s obzirom na žanr), stvarni prikaz (suvremenog pisca) Berlina nalazimo u posljednjem tekstu „berlinske tematike“ – *Meditacije o Aziji i Evropi* – iako i u ovom slučaju ne možemo govoriti o putopisu u tradicionalnom obliku. Krleža se služi Berlinom kao simbolom cijele Europe te ga suočava s predodžbom Azije. Takva usporedba indikativna je, u principu, za sve gradove tzv. srednjoeuropskog prostora – pojedinačni gradovi svojevrsna su sinteza Europe, odnosno toga što ona implicira kao civilizacijski konstrukt. Ishodišna antiteza Velegrad – Azija²⁹ (odnosno razvijena, napredna, dobro urbanizirana Europa *versus* zaostala, bijedna Azija) ne nalazi ipak svoju potvrdu u stvarnosti jer njemački je grad prepun suprotnosti te je nemoguće „[...] da bi se moglo govoriti o nekoj određenoj pobjedi grada nad Azijom“.³⁰ S jedne strane, Berlin se predstavlja kao moderan, bogat, snobovski, „civilizovan“; s druge strane, još uvijek je blatnjav, siromašan, blijed, seoski.³¹ Pisac u svome stilu sarkastično komentira pomno praćen velegradski način života: „U predvečerje pale se svetiljke iza žutih, svilenih, skupoceno protkanih žardinjera, i kelneri u dobrom

²⁶ Usp. M. Krleža, *Kriza u slikarstvu*, u: isti, *Izlet u Rusiju 1925*, 393.

²⁷ Isto, 393.

²⁸ „Sve što se danas izlaže i prodaje po trgovinama i salonima evropskim nije više ili manje ništa drugo, no mehaničko kopiranje vodenih mozгова, bez ikakvog naročitog duševnog života, bez ikakvih velikih osjećaja, banalno, suviše glupo; jednolično mazanje platna za ukras stanova provalnika i svinja, bogataša i tzv. gospode.“ Isto, 394.

²⁹ Usp. M. Krleža, *Meditacije o Aziji i Evropi*, u: isti, *Izlet u Rusiju 1925*, 405.

³⁰ Isto, 404.

³¹ Usp. isto, 404–405.

fraku serviraju ribe, majonezu oko crvene rakovine, kandirani ringolo (Reine Claude), ananas, argentinske breskve ‘a la Melbach’, i po tim rasvetljenim prostorima sedi neka arogantna manjina, griska greskve i tu majonezu i tvrdi za sebe da je ona ‘velegrad’, da je ‘urbanizirana’, da je ‘civilizovana’. Ti sipljivi starci u smokingu, kojima se ljušti koža, te kratkovidne gospođe sa zlatnim lornjonima, te debele, rumene, falstafske mešine i stare rutinirane bludnice, sve je to dakle velegrad, kultura i pobjeda Evrope nad Azijom³². Također u ovom slučaju uočavamo da razgledavanje grada, promatranje ritma i načina života njegovih stanovnika ima oblik i dimenziju egzistencijalnog iskustva. Promatrač doživljava prostor kompleksno, perceptivno, svim osjetima, pa možemo reći da u Krležinu (put)opisu Berlina (te i u većini drugih njegovih analiziranih putopisa) dominira iskustvo koje – prema Rybickoj – uz arhiv kulture i imaginaciju tvori dinamičnu konfiguraciju mjesta.³³

Boravak u Beču Krleža dokumentira u trima „pismima“ (iako formalno nemaju epistolarnih oznaka) odnosno fragmenta koji su po svojoj strukturi, te djelomično i sadržaju, slični „berlinskim impresijama“. Na početku drugog dijela/fragmenta/pisma pisac ipak naglašava da opis ovog grada nije lagan posao zbog toga što je teško „pisati o skromnim utiscima, i to još u tako poznatom i banalnom gradu, kao što je Beč“.³⁴ Istovremeno, ironijski se odnosi prema „znamenitim“ putopiscima – Crnjanskom, Begoviću i Vinaveru.³⁵ Svoju sliku ove putne destinacije Krleža zatim ponovno gradi na osnovi nekolicine glavnih motiva – reminiscencija povijesnih događaja, ali i komentara trenutačne političke situacije, analiza uloge te položaja umjetnosti (ali i, šire, kulture), kontradikcijska prezentacija suvremenog Beča. Taj grad nije piscu nepoznat (boravio je u njemu više puta, između ostalog i za vrijeme rata) te je prema njemu „kao i svi drugi gradovi“³⁶: „Beč je grad sa raskijašnicama, vinotočijima, orkestrionima, bolelnim drvoredima, prosjacima što sviraju orguljice [...]“.³⁷ Slično kao i u Berlinu, Krleža prilično puno mjesta posvećuje temi umjetnosti, pri čemu i u ovom slučaju tužno konstatira da je „umjetnost roba kao kravate, staklo i žensko meso. Ljudi trguju knjigama profita radi, kao što trguju koncertima, slikama i ostalim luksurijoznim artiklima građanskog društva“.³⁸ U puno većoj mjeri u usporedbi s berlinskim zapisima, u *Bečkim impresijama* Krleža opisuje suvremeni izgled

³² Isto, 406.

³³ Usp. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, 173.

³⁴ M. Krleža, *Razgovor sa sjenom Frana Supila*, u: isti, *Izlet u Rusiju 1925*, 335.

³⁵ Isto, 335.

³⁶ Isto, 331.

³⁷ Isto, 331.

³⁸ Isto, 335.

grada, iako i ovaj put gradi njegovu sliku služeći se suprotnostima. Pisac naglašava kontrast između stereotipnog (ukorijenjenog u „arhivu kulture“) grada valcera i radosti³⁹ te njegove optike sveprisutne tuge: „Kako meni izgleda, u ovom gradu sve je tužno: od one čadjavožute severne rasvete i slinavosivog granita, do ovih bezbrojnih hiljada i hiljada robova, što ovako stradavaju po ulicama i moljakaju koricu kruha“. ⁴⁰ Obraća također pažnju na velike disproporcije među centrom grada i predgrađima, koji su za njega „već selo i provincija“⁴¹ te njihovim stanovnicima (siromašni, nezaposleni, ratni invalidi). Na primjeru toga putopisa isto tako možemo uvidjeti da pisac doživljava posjećivani grad svim osjetilima (uočava boje, mirise, zvukove i sl.) te da se njegovo osobno iskustvo isprepliće s njegovim prethodnim kulturnim znanjem, odnosno (služeći se geopoetičkim diskursom) može se reći da je mjesto koje ocrtava rezultat subjektivnoga iskustva i intersubjektivne kulture.⁴² Bečku etapu putovanja završava fiktivni razgovor s imaginarnim (su)putnikom na temu teškog položaja promatrane povorke tužnih, bolesnih, pa i često gladujućih masa nezaposlenih (žrtava rata te industrijske krize), koju putnik – stranac zaključuje riječima: „Sve je kod vas bolesno, glupo, krvavo! Ja sam stranac, ja sam na putovanju, i ja sam sretan što nisam osuđen da onde živim! Ja idem ovaj tren i nikad se više neću u ovaj pakao vratiti!“⁴³

Za kraj, uputit ćemo se prema Krležinoj drezdenskoj postaji. U ovom putopisnom zapisu samo prvi dio odnosi se na utiske vezane direktno uz grad „u kome“ – kao što čitamo već na početku tog teksta – „kraljevske statue drže knjige u ruci i kraljevi nose neverovatne naslove kao: mudri i pravedni“.⁴⁴ Pisac dijeli i svoje osobne uspomene na taj grad – drezdinski medenjaci, pokojni drug iz gimnazije, domaća zadaća koju je napisao za njega *Moj put u Dresden* (koju smatra svojim prvim književnim uspjehom), Schopenhauera (starog mentora i učitelja). Za vrijeme sentimentalnog razgledavanja Dresdena, točnije Zwingera, Krleža započinje razgovor s kineskim turistom, gospodinom Vu-San-Pejom. Glavna je tema njihova razgovora „srpsko-hrvatsko pitanje“. Pisac na početku priča svom sugovorniku o Europi, europskoj povijesti i budućnosti te o problemima europske kulture, no ipak kad turist saznaje da Krleža nije German, nego dolazi iz Jugoslavije, počinje središnji dio njihova dijaloga, te istovremeno i teksta.

³⁹ Usp. isto, 343.

⁴⁰ Isto, 343.

⁴¹ Isto, 344.

⁴² Usp. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, 174.

⁴³ M. Krleža, *Razgovor sa sjenom Frana Supila*, 346.

⁴⁴ M. Krleža, *U Drezdenu (Mister Vu-San-Pei zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje)*, u: isti, *Izlet u Rusiju 1925*, 367.

Autoru putopisa teško je ipak na jednostavan i razumljiv način, za nekoga tko je došao s druge strane svijeta, objasniti okolnosti povezane s nastankom nove države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nakon rata te mu je još teže protumačiti posebnosti odnosa između naroda koji u toj zemlji žive. U ovom Krležinu tekstu Dresden je samo kulisa za razmatranja na temu hrvatstva i srpstva te njihove sinteze – kako kaže pisac – jugoslavenstva.⁴⁵ Činjenica što piščev sugovornik dolazi iz Azije (čime se u tom tekstu opet očituje motiv suočavanja Europe i Azije) te, štoviše, da se dijalog vodi u njemačkom gradu (zbog čega se ne može očekivati da turist ima neko znanje o situaciji na Balkanu jer Balkan nije bio njegova turistička destinacija), samo ironijski podcrtava problem neobjašnjivosti ili poteškoća s objašnjenjem složenog srpsko-hrvatskog pitanja. Ne možemo zanemariti da toliko uzajamno udaljene od sebe (donekle i oprečne) prostore spaja topos putnika koji se nalazi izvan obaju svjetova. Njemu, naime, pripada, prije svega, uloga promatrača te racionalnog istraživača koji je lišen predrasuda te nije osjećajno vezan uz mjesta koja posjećuje. No ipak, u slučaju analiziranih tekstova, to ne podrazumijeva da se Krleža odrekao subjektivizma, dapače, percepcija putopisnog subjekta imanentan je dio njegova putopisnoga diskursa. U svojim putopisima pisac pokazuje još jednu ulogu putnika – turista koji se nalazi u poprilično dobrom položaju jer ne mora biti upućen u sve probleme koji se tiču sredine koju obilazi (kao npr. turist iz Azije, Vu-San-Pei) te ne mora ostati u mjestu u kojem se trenutno nalazi – uvijek može otići na neko drugo mjesto i/ili vratiti se kući.

Kao što smo već i prije napomenuli, Krleža u svojim putopisima puno pažnje posvećuje problemima suvremene Europe,⁴⁶ iako njezine najveće „bolesti“ dijagnosticira i nabraja u eseju *Evropa danas* (1935.).⁴⁷ Slično tome kako književnik opisuje cijeli europski prostor (Europu kao civilizacijsko-kulturološku cjelinu) prilikom posjeta pojedinačnim gradovima, osvrće se i na probleme tih gradskih sredina. Prije svega, dakle, služeći se protutezama, metaforama, maskama, kritizira socijalno prevratništvo, malograđanski mentalitet, kulturnu te duhovnu zatucanost. Pisac ukazuje na sadašnju sveopću bijedu – socijalnu, kulturnu, političku – na pozadini monumentalnih palača, povijesnih spomenika, velikih izložaba. Kontrast i kontradikcije koje upotrebljava, s jedne strane, naglašavaju

⁴⁵ Usp. isto, 376.

⁴⁶ Na neke od tih problema indiciraju, između ostalog, jedinice sabrane u *Panorami pogleda, pojava i pojmova* pod natuknicom Europa (i njezinim izvedenicama), npr. *Zemlja ratova, Pijana vožnja bez smjera, Majmunski glupa, Pojma nema što hoće, Zemlja kontrasta, Prestala je da bude Evropom, Kriza, Mesožderska civilizacija, Imitacija*, i sl. M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pomova*, ur. A. Malinar, Sarajevo 1975, 75–106.

⁴⁷ Usp. M. Krleža, *Evropa danas*, u: isti, *Evropa danas. Knjiga dojmova i eseja*, Sarajevo 1975, 9–27.

te (pre)uveličavaju sve probleme o kojima govori, npr. ulične prizore centra suprotstavlja predgrađima s kestenjarima, invalidima, ratnim slijepcima, izvikivačicama novina, povorkama nezaposlenih, a s druge strane, ukazuju i demonsku prirodu grada koja – prema Nemecu – „nigdje se ne očituje snažnije nego u poraženim sudbinama malih ljudi“.⁴⁸ Prožeti različitim dimenzijama antitetičnosti periferija – centar (provincija – velegrad) urbani portreti Krležinih putnih destinacija otkrivaju zatim širok te složen spektar problema tadašnjosti – socijalnih, društvenih, političkih, kulturnih, pa i egzistencijalnih. Spomenuti odnos provincije i velegrada odnosno periferije i centra kao odraza moći, zapadni velegrad(ovi) kao koncentracija socijalnih nepravdi i konflikata⁴⁹ ustvari jedna su od tematsko-poetičkih dominantni njegovih opisa mjesta (spoj su i rezultat iskustva i svjedočanstva).

Iako smo već na početku naglasili da Krleža u svojim putopisnim tekstovima izravno i doslovce ne tematizira Srednju Europu (kao poseban konstrukt, koncept, zasebnu cjelinu i sl.), ipak bi se nedvojbeno mnoge (u većini kritične) stavove koje iznosi (također i u kasnijim tekstovima) na temu mjesta koje je posjećivao tijekom svog putovanja, moglo prenijeti i na centralnoeuropski prostor. Najizrazitiji dokaz svoje percepcije tzv. *centralno-evropskog kompleksa*⁵⁰ daje ipak Krleža u razgovoru s Predragom Matvejevićem, zabilježenom nekoliko godina kasnije. Krleža se u tome intervjuu žestoko protivi svojem uključivanju među pisce Centralne Europe (odabir tih pisaca određen je geografskim, kulturnim i socijalnim posebnostima) jer smatra da je „tzv. literarni *centralno-evropski kompleks* fantom“,⁵¹ „sazivanje davno već mrtvih duhova na jednoj spiritističkoj seansi“,⁵² „formula za nazoviliterarne fikcije“.⁵³ Bez obzira na to što je Krleža *explicito* negirao svoje mjesto u tom kompleksu – „*Centralna Evropa* danas kao neka vrsta *mixtum compositum* za estetsko-morfološke diferencijacije apstraktna je mješavina. (...) Poezija (literatura uopće) ne može se, dabome, izolirati kao idealistička konstanta bez odgovarajuće socijalne i geopolitičke baze, to je nesporno, ali – pitamo se – a zašto bi baš jedan takav autor kao što je vaš sugovornik spadao u taj *centralnoevropski literarni krug*, kada ni socijalno ni geopolitički ni estetski tamo ne spada“⁵⁴ – njegovo je stvaralaštvo dio srednjoeuropske književne baštine te je u njemu *Mitteleuropa* (pa i njezina slika) gotovo uvijek nazočna – u većoj ili manjoj mjeri te u različitim oblicima.

⁴⁸ Isto, 142.

⁴⁹ Usp. Nemeč, *Glasovi iz tmine. Krležološke rasprave*, 135, 143, 146.

⁵⁰ P. Matvejević, *Razgovori s Krležom*, Zagreb 2011, 65.

⁵¹ Isto, 66.

⁵² Isto, 66.

⁵³ Isto, 66.

⁵⁴ Isto, 66.

Zoran Kravar u članku *Četiri krležološke egzegeze* konstatira da je Krležina književnost „krcata sadržajima srednjoeuropske kulturne nadgradnje i povijesnog usuda te prožeta utjecajima pisaca iz njemačke, austro-njemačke i mađarske sredine (...)“.⁵⁵ S obzirom na (sve)prisutnost problema Srednje Europe *sensu largo*, u piščevim djelima Kravar je pokušao u *Krležijani* odrediti tri (uvjetno odvojiva) aspekta kroz koja se može promatrati te analizirati piščev iznimno bogat opus, tj. prvo, kao zemljopisna realnost i kulturnopovijesno područje: „njezini prostori, sadržaji njezine prošlosti i njezin društveni život povlaštena su tema Krležinih nonfiktionalnih tekstova i gotovo isključivi okvir radnje njegovih pripovjednih djela“;⁵⁶ drugo, kao kulturnogeografski tipološki pojam: „kao takva ona [Srednja Europa] je u više navrata postajala temom eksplicitnih Krležinih iskaza i izjašnjenja, obično u kontekstu njegove esejistike“;⁵⁷ treće, kao kulturno-tipološka kategorija koja „može se pokazati i plodnom heurističkom hipotezom u analitičkom pristupu Krležinu djelu“.⁵⁸ Štoviše, Kravar vidi kod Krleže sve elemente srednjoeuropskog sindroma – „od obuzetosti Prvim svjetskim ratom kao apokalipsom do stava prema (određenim) totalitarnim ideologijama, koji, najblaže rečeno, nije bio negativan“.⁵⁹

Više ili manje (ne)svjesno i/ili (ne)namjerno, zacrtana uz pomoć opisa nekoliko gradova, slika Srednje Europe iznikla je stoga kao (prirodan) odraz iskustva Krležina života na tom prostoru. U njegovim narativnim topografijama, u kojima nedvojbeno dominira osobno (višeosjetilno) iskustvo mjesta, mjesto jest „svjedočanstvo susreta s poznatim i nepoznatim prostorom, svjedočanstvo njegova osjetilnog doživljaja, i konačno, iako ne uvijek izravno izraženo, potvrda doživljaja mjesta, ili u jačoj varijanti, formiranje samosvijesti i identiteta kroz prostor“.⁶⁰ Pripadnost tome prostoru, usprkos pokušaju neke vrste njezine diskurzivne negacije, veže se, dakle, i sa samom biologijom i genealogijom, tj. piščevim porijeklom i sredinom u kojoj je odrastao.⁶¹ Između ostalog, zbog toga možemo reći da iskustvo egzistencije na srednjoeuropskom području (ne samo život u Zagrebu, nego i npr. školovanje u Pečuhu i Budimpešti) utječu na njegovo poimanje i sliku toga prostora koju – (ne)posredno – skicira u svojim putopisnim tekstovima. Ovdje valja podsjetiti da je Krležin rodni Agram jedna

⁵⁵ Z. Kravar, *Četiri krležološke egzegeze*, u: isti, *Sinfonia domestica. Članci o domaćoj književnosti 1. i 2. stupnja*, Zadar 2005, 29.

⁵⁶ *Centralnoevropski književni kompleks*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1370>, pristup: 3. 9. 2022.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Kravar: *Četiri krležološke egzegeze*, 31.

⁶⁰ Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, 174.

⁶¹ Usp. isto, 402.

od njegovih glavnih stvaralačkih preokupacija ili, kao što piše Krešimir Nemeč u monografiji *Glasovi iz tmine. Krležološke rasprave*, prava literarna opsesija.⁶² Čini se, dakle, da Krleža (centralno)europske gradove u analiziranim putopisima oslikava analogno tome kako je uvijek ocrtavao Zagreb – Rybicka za Johnom Maxwellom Coetzeeom obraća pažnju na činjenicu da „[...] oko promatrača krajolika geografski je locirano oko, da su konvencije i kodovi promatranja lokalne prirode uvjetovani ne samo kulturom, već i prirodnim čimbenicima“.⁶³ Krleža naglašava „bolesti“ Agrama – provincijalizam, ograničenost, beznadnu dosadu, blatnjavost, zaostalost, duhovno siromaštvo, malograđanštinu, ustajalost,⁶⁴ iako se istovremeno na određen način satirički, s jedne strane, te pogrdno, s druge, odnosi prema mnogim aktualnim pojavama u svijetu, jer – kako kaže – „Danas je svet tako grdno i neizlečivo zaražen civilizacijom“.⁶⁵ No usprkos tome, i opsjednutosti težnjom za „velikim svijetom“, ipak emotivno vezan uz matični prostor, stalno se vraćao (fizički i/ili duhovno) svom malom (malograđanskom), blatnjavom, provincijalnom, perifernom, zaostalom, ali rodnom mjestu, što je iznimno dobro zaključio Nemeč: „[...] gonjen čežnjom za daljinama i za bijegom iz monotonije provincijalnog dvokatnog grada, ambiciozni putnik sjeda na vlak na zabitnoj provincionalnoj stanici austrijskog *Südbanhofa* i, nakon katarzičnog i deziluzionističkog putovanja po zapadnim velegradovima, ponovno se vraća na tu istu postaju“.⁶⁶

Naslikani Krležinim perom srednjoeuropski gradovi, njihov prostor sa svim svojim dimenzijama (materijalnom, humanom, povijesnom, kulturnom itd.) nisu onda samo konkretno zacrtana (doživljena te subjektivno interpretirana) mjesta na narativnoj karti, nego i simbolična, pa i metaforična mjesta njegova sjećanja, egzistencijalnih razmatranja, višespektnog preispitivanja sebe, ali također problema tadašnjeg svijeta, njegova (duhovnog) stanja te vlastita mjesta u tome svijetu. Slika Srednje Europe u analiziranim putopisima – svojevrsnoj emotivnoj topografiji⁶⁷ – u velikoj je mjeri odraz Krležina idejnog svijeta (uglavnom zasnovanog na kontrastima i/ili protutežama, kao i u mnogim drugim kompleksnim autorovim naracijama) – organski vezanog uz područje *Mitteleurope*, te izraslog i sistematski uzgajanog na njegovu tlu.

⁶² Usp. K. Nemeč, *Glasovi iz tmine. Krležološke rasprave*, Naklada Ljevak, Zagreb 2017, 126.

⁶³ Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, 260. Prevela: A. K.

⁶⁴ Usp. Nemeč, *Glasovi iz tmine. Krležološke rasprave*, 129.

⁶⁵ Isto, 378.

⁶⁶ Isto, 137.

⁶⁷ Usp. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, 269.

Literatura:

- Bogišić, Vlaho, *Povijesno i pamćeno u Krležinoj putopisnoj memoaristici*, „Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu“ 37 (2011) 1, 200–220.
- Bo[gišić], Vl[aho], *Razgovor sa sjenom Frana Supila*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=902>, pristup: 4. 9. 2022.
- D[uda], De[an], *Meditacije o Aziji i Evropi*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=583>, pristup: 4. 9. 2022.
- Fl[aker], A[leksandar], *Berlinske impresije*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=23>, pristup: 4. 9. 2022.
- Fl[aker], A[leksandar], *Izlet u Rusiju*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=434>, pristup: 04. 9. 2022.
- Fl[aker], A[leksandar], *Kriza u slikarstvu*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=519>, pristup: 4. 9. 2022.
- Flaker, Aleksandar, *Berlinski intermezzo Miroslava Krleže*, u: isti, *Riječ, slika, grad, rat. Hrvatske intermedijalne studije*, Durieux, Zagreb 2009, 179–193.
- Flaker, Aleksandar, *Književne vedute*, Matica hrvatska, Zagreb 1999.
- Flaker, Aleksandar, *Krležini gradovi*, u: isti, *Riječ, slika, grad, rat. Hrvatske intermedijalne studije*, Durieux, Zagreb 2009, 165–176.
- Kr[avar], Zo[ran], *Centralnoevropski književni kompleks*. Dostupno na: <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1370>, pristup: 3. 9. 2022.
- Kravar, Zoran, *Četiri krležološke egzegeze*, u: isti, *Sinfonia domestica. Članci o domaćoj književnosti 1. i 2. stupnja*, Thema i.d., Zadar 2005, 23–45.
- Kr[avar], Zo[ran], *Mister vu-san-pei zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje*, <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=594>, pristup: 4. 9. 2022.
- Krleža, Miroslav, *Bečke impresije*, u: isti, *Izlet u Rusiju 1925*, ur. V. Bogišić, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Matica hrvatska – Naklada Ljevak, Zagreb 2005, 328–346.
- Krleža, Miroslav, *Berlinske impresije*, u: isti, *Izlet u Rusiju 1925*, ur. V. Bogišić, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Matica hrvatska – Naklada Ljevak, Zagreb 2005, 377–392.
- Krleža, Miroslav, *Evropa danas*, u: isti, *Evropa danas. Knjiga dojmova i eseja*, Oslobođenje, Sarajevo 1975, 9–27.
- Krleža, Miroslav, *Kriza u slikarstvu*, u: isti, *Izlet u Rusiju 1925*, ur. V. Bogišić, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Matica hrvatska – Naklada Ljevak, Zagreb 2005, 393–403.
- Krleža, Miroslav, *Ljudi putuju*, u: isti, *Evropa danas. Knjiga dojmova i eseja*, Oslobođenje, Sarajevo, 1973, 213–224.
- Krleža, Miroslav, *Meditacije o Aziji i Evropi*, u: isti, *Izlet u Rusiju 1925*, ur. V. Bogišić, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Matica hrvatska – Naklada Ljevak, Zagreb 2005, 404–408.
- Krleža, Miroslav, *O putovanju uopće*, u: isti, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi*, ur. I. Frangeš, Oslobođenje, Sarajevo 1985, 23–36.
- Krleža, Miroslav, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, ur. A. Malinar, Oslobođenje, Sarajevo 1975, 75–106.
- Krleža, Miroslav, *Pismo iz Koprivnice*, u: isti, *Putovanja. Sjećanja. Pogledi*, ur. I. Frangeš, Oslobođenje, Sarajevo 1985, 66–83.
- Krleža, Miroslav, *Razgovor sa sjenom Frana Supila*, u: isti, *Izlet u Rusiju 1925*, ur. V. Bogišić, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Matica hrvatska – Naklada Ljevak, Zagreb 2005, 347–366.
- Krleža, Miroslav, *U Drezdenu (Mister Vu-San-Pei zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje)*, u: isti, *Izlet u Rusiju 1925*, ur. V. Bogišić, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Matica hrvatska – Naklada Ljevak, Zagreb 2005, 367–376.
- Lasić, Stanko, *Krleža. Kronologija života i rada*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1982.
- Matvejević, Predrag, *Razgovori s Krležom*, V.B.Z, Zagreb 2011.
- Nemec, Krešimir, *Glasovi iz tmine. Krležološke rasprave*, Naklada Ljevak, Zagreb 2017.

- Rybicka, Elżbieta, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Universitas, Kraków 2014.
- Rybicka, Elżbieta, *Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych)*, u: *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, ur. M. P. Markowski, R. Nycz, Universitas, Kraków 2012, 471–490.
- Škrabec, Simona, *Geografia wyobrażona. Koncepcja Europy Środkowej w XX wieku*, prev. R. Sasor, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2013.
- Žmegač, Viktor, *Krležini evropski obzori. Djelo u komparativnom*, Znanje, Zagreb 1986.

Central Europe in Selected Travelogues of Miroslav Krleža

The article is an attempt to present the image of – organically close to Miroslav Krleža – Central Europe drawn in selected travelogues of the great Croatian writer. The starting point and at the same time the literary framework of the analysis are Krleža's descriptions and impressions after visiting several cities – Vienna, Berlin, Dresden – recorded in the texts created in the interwar period: *Bečke impresije, U Drezdenu (Mister Vu San-Pej zanima se za srpsko-hrvatsko pitanje)* and *Berlinske impresije*. A characteristic of Krleža's travel discourse is a combination of memoirs, topography, description of everyday life and circumstances, but also artistic impressions, whereby the emphasis is always on the subject's experiences. Thanks to this, it is possible to consider his travelogues from several perspectives. Through a close reading of the selected travelogues in a geopoetic key and through the prism of a few frequent features of the writer's creativity, we will aim to present Krleža's description of the Central European area and the author's vision and experience of that area. Travelogues will thus be viewed as a narrative form of existential experience, the experience of a place and its testimony, a multi-sensory, complex experience of a place and a place of memory. We will also check in which way and to what extent Krleža's world of ideas (an immanent part of his writing) is outlined in the author's travelogues.

Keywords: Krleža, travelogues, Central Europe, Mitteleuropa

Kulturne prakse u međuratno doba

Jedinstvenost i različitost. Bilješke o književnom jeziku (1918–1941)

Sažetak: U radu se iz standardološke perspektive analiziraju članci objavljeni u razdoblju omeđenom posljednjom godinom Prvoga svjetskog rata i početkom 1941. Premda je Ustav Kraljevine SHS sankcionirao „srpsko-hrvatsko-slovenački“ kao službeni jezik, dominantan je stav, ne samo u filologiji, da Slovenci imaju vlastiti književni jezik, a Hrvati i Srbi jedan zajednički. U ime narodnog jedinstva zagovornici „književnog jedinstva“ Hrvata i Srba ustrajno su se zauzimali za jezičnu unifikaciju, za postizanje potpuno jedinstvenoga književnog jezika, tako implicite potvrđujući da razlike u književnom jeziku imaju znatno veću težinu nego što su i sami to htjeli priznati. U pojedinačnim člancima hrvatsko-srpske leksičke razlike uzimane su kao potvrda završene diferencijacije, postojanja dviju redakcija/dvaju književnih jezika (Bošković), identificirane su kao varijante književnog jezika (Đorđić), a mlađi naraštaj hrvatskih jezikoslovaca (Krstić, Guberina) nastojao je ne samo pobrojiti nego i elaborirati razlike između dvaju – hrvatskoga i srpskoga – književnih jezika. Polemike i rasprave s kraja 1930-ih, samoga početka 1940-ih učvrstile su dva posve oprečna gledišta. S jedne strane književni jezik Hrvata i Srba jedan je i jedinstven, u kojem, doduše, postoje izvjesne razlike, što ih je potrebno unificirati, s druge strane razlikuju se dva književna jezika, hrvatski i srpski. Rasprave o književnom jeziku i njegovu jedinstvu obnovljene su u federativnoj Jugoslaviji, a ovdje se tek naznačuje da je spor hrvatskih i srpskih jezikoslovaca o jedinstvenome književnom jeziku razriješen utoliko što je prevladao u tadašnjoj serbokroatistici kompromisan stav o postojanju varijanata književnog jezika.

Ključne riječi: književni jezik, „književno jedinstvo“, varijante, redakcije, „srpsko-hrvatsko-slovenački“, srpskohrvatski književni jezik, hrvatski i srpski književni jezik

Za trajanja Prvoga svjetskog rata i u poratnom razdoblju zagovornici narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba – koji da su troimeni narod, tri plemena istog naroda, jedan jedinstven narod jugoslavenski u nastajanju,¹ ujedinjeni srpsko-hrvatsko-slovenski narod² – nerijetko su uzimali i jezik kao jedan od ključnih dokaza toga jedinstva. Tako u Krfskoj deklaraciji (1917) „predstavnicima Srba,

---

¹ „Slovenci, Hrvatje in Srbi smo eden edinstven narod jugoslavenski, ki nastaja“, A. Loboda, *Narod, ki nastaja*, „Ljubljanski zvon“ 7 (1918), 479.

² Dr. Ante Pavelić u „adresi“ o ujedinjenju 1. prosinca 1918. u Beogradu, v. F. Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914. – 1919.*, Zagreb 1920, 281.

Hrvata i Slovenaca“ ističu i „da je ovaj naš troimeni narod jedan isti po krvi, po jeziku govornom i pisanom“.³ Tvrđilo se u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS da je slovenski „dialekt srpsko-hrvatskog jezika, a od drugih kao zaseban jezik“,⁴ ali i da „današnja nauka smatra, da su srpski ili hrvatski i slovenački jezik jedan isti jezik, upravo da su to samo razni dialekti jednog te istog jezika“.⁵ U konačnici je u skladu s dogmom o troimenom narodu prihvaćen prijedlog slovenskog pravnika i političara Bogumila Vošnjaka da se jezik nazove srpsko-hrvatsko-slovenski. Tako je Ustav Kraljevine SHS (1921) sankcionirao „srpsko-hrvatsko-slovenački“ kao službeni jezik,⁶ što će se poslije bez izmjene prenijeti i u Ustav Kraljevine Jugoslavije (1931). Ipak, i suvremenici referirajući se na ustavnu odredbu o jeziku, pišu o goloj fikciji jednoga jedinstvenog jezika,⁷ da taj „srpsko-hrvatsko-slovenački jezik, u stvari, ne postoji“.⁸ I službena statistika Kraljevine, koja je kao kriterij za određivanje nacionalne pripadnosti uzimala materinski jezik, posebno je iskazivala brojčane podatke o govornicima slovenskog, tj. o Slovencima, a posebno o govornicima „srpskog ili hrvatskog“, tj. o Srbima ili Hrvatima, koje je tretirala kao jedno.⁹

Među hrvatskim, srpskim i slovenskim filozofima u poratnom razdoblju – i onda kad su tvrdili da su Hrvati, Slovenci i Srbi jedan narod, odnosno da su Hrvati i Srbi jedan narod – dominantan je bio stav da Hrvati i Srbi imaju jedan zajednički jezik, a da Slovenci imaju svoj jezik. Milan Rešetar u prosincu 1918. izričit je u tome da „[m]i Slovenci, Hrvati i Srbi jesmo i hoćemo da budemo jedan narod“, ali da se ne smije dopustiti da „kakvi prelazni centralisti stanu tražiti“ od Slovenaca „da za ljubav sloge i jedinstva“ prihvate „naš jezik“ [Hrvata i Srba].¹⁰ Nepune tri godine potom, nakon što je, kako Rešetar sâm piše u „Novoj Evropi“, zanos ujedinjenja i oslobođenja „stao jenjavati a počele malo pomalo

³ Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914. – 1919.*, 96–97.

⁴ S. Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1924, 56.

⁵ Miloš Moskovljević na 33. redovnom sastanku 1921. Tada se, među ostalim, govoreći o nazivu državnog jezika, složio da je „srpsko-hrvatsko-slovenački“ nezgodan, ali i da tu ima „jedna dobra stvar, a to je, što se time hoće da kaže, da i Srbi i Hrvati i Slovenci govore jednim jezikom, a to je gospodo fakat“, *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I knjiga*, Beograd 1921, 13.

⁶ „Čl. 3. – Službeni jezik Kraljevine je srpsko-hrvatsko-slovenački“, *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1921, 2.

⁷ J. Wilfan, *Jezikovno pravo v ustavi*, „Slovenski pravnik“, 1–4 (1921), 38.

⁸ Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 56.

⁹ Prema privremenom rezultatu popisa stanovništva 1921. govornika srpskoga ili hrvatskoga („Srpski ili hrvatski“) bilo je 8 946 884, slovenskoga („Slovenački“) 1 024 761, v. *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1924, 3, a prema konačnom rezultatu „Srba ili Hrvata“ 8 911 509, a Slovenaca 1 019 997, v. *Definitivni rezultati popisa stanovništva*, Sarajevo 1932, 3.

¹⁰ M. Rešetar, *Filološka pitanja u Jugoslaviji*, „Književni jug“ 10–12 (1918), 412, 413.

izbijati pukotine i jazovi“, troimeni se narod razdvojio po jeziku „u dva naroda – srpskohrvatski i slovenski, a u najnovije vrijeme, kako su se te pukotine sve više isticale, troimeni narod raspao se u tri naroda – slovenski, hrvatski, i srpski – baš kako kaže oficijelno ime naše države“. ¹¹ U etnografskom smislu u Jugoslaviji su „dva naroda – srpskohrvatski i slovenski“ jer „Srbi i Hrvati govore i pišu jedan isti jezik, a Slovenci govore i pišu drugi jezik“. ¹² Rešetar je izričit u tome da Srbi i Hrvati „nijesu dakle dva etnografska naroda, a nijesu ni dvije političke nacije, nego su dva političko-vjerska tabora istoga naroda, koji samo zloupotrebljavaju riječ ‘narod’ ili ‘nacija’, da time prikriju prave razloge što ih dijele“. ¹³

Franjo Fancev u članku *Srpsko-hrvatski jezik* u južnoslavensku grupu jezika ubrojio je „slovenački, hrvatskosrpski i bugarski“. Ustvrdio je da između „hrvatskoga i srpskog jezika nema nikakih razlika, već da je to jedan jezik s dva različna imena, kao što su Hrvati i Srbi jedan narod s dva plemenska imena“, te da je ta spoznaja danas toliko raširena, tako da „u ozbiljnu govoru nitko i ne pomišlja na to, da hrvatski odijeli od srpskoga i obratno“. ¹⁴ Aleksandar Belić na lingvističkoj karti Balkanskog poluotoka u članku objavljenju 1918. razlikovao je tri južnoslavenska jezika – „slovenački, srpskohrvatski i bugarski“. ¹⁵ U predavanju o našem nacionalizmu 1920. izričit je da „Srbi, Hrvati i Slovenci predstavljaju isti narod po poreklu i jedan po težnjama“, ¹⁶ da „Slovenci imaju danas svoj književni jezik, svoju duhovnu autonomiju, i pored našeg ujedinjenja i svih želja o zajedničkom razvitku“, to je „fakat koji se neda poreći i sa kojim se mora računati“. ¹⁷ Belić je pisao o nepomućenoj svijesti naših građana da su „Hrvati, Srbi i Slovenci jedan narod“, ¹⁸ ali u nizu njegovih članaka „naš narod“ nije troimen, nego dvoimen, tj. Srbi i Hrvati čine „naš narod“. Tako ističući Daničićevu važnost „za kulturno ujedinjenje našeg naroda“ u članku napisanu uz „četrdesetu obletnicu smrti njegove“, piše da je Daničić „sasvim tačno uvideo da štokavskim govorom govore podjednako i Srbi i Hrvati; iz toga je on izveo jedino pravilan zaključak da Srbi i Hrvati govore jednim jezikom, da su jedan narod sa dva imena“. ¹⁹

Matej Murko u „Novoj Evropi“ objašnjavao je da ne valja „govoriti o srpsko-hrvatskom jeziku a o slovenačkom *narečju*, kako se to događa kod nas i u naučnim

¹¹ M. Rešetar, *Koliko naroda živi u Jugoslaviji*, „Nova Evropa“ 7 (1922), 207.

¹² Isto, 208.

¹³ Isto, 211–212.

¹⁴ F. Fancev, *Srpsko-hrvatski jezik*, u: *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1922, 151.

¹⁵ A. Belić, *Lingvistička karta Balkanskog poluostrva*, u: *O dijalektima. Izabrana dela Aleksandra Belića. Deseti tom*, Beograd 2000, 237.

¹⁶ A. Belić, *O našem nacionalizmu*, „Jugoslavenska obnova – njiva“ 6 (1920), 106.

¹⁷ Isto, 10 (1920), 201.

¹⁸ A. Belić, *Hrvati i Srbi*, „Novi list“ 156 (1922), 1.

¹⁹ A. Belić, *Đura Daničić*, „Jugoslavenska njiva“ 1 (1923), 4.

krugovima, jer se danas u nauci među slovenske jezike broji i slovenački“. Priznao je, doduše, da bi „bio srećan kad bismo mogli, barem u Jugoslaviji, imati samo jedan književni jezik“ (sigurno pritom nije ciljao na slovenski), „drage bih volje radio za ovakvo jedinstvo, kao što sam se uvek borio za književno jedinstvo Srba i Hrvata“. Ipak, iz „činjenica prošlosti i sadašnjosti slovenačkog jezika“ zaključio je gotovo nevoljko – iz lojalnosti prema narodnom jedinstvu – da se mora „računati sa dva književna jezika u Jugoslaviji, ali pritom učiniti sve što je u našim silama da se ovo zlo što više umanj i ublaži“.²⁰

Niz autora u „zanosu ujedinjenja i oslobođenja“ u zagrebačkoj periodici raspravlja o postizanju „književnog jedinstva“, što je svedeno na pismo (latinica, ćirilica) i govor, „književno narječje“ (ijekavski, ekavski). Među prvima je Ivan Krnic u posljednjoj godini svjetskog rata aktualizirao Skerlićevu raspravu *Istočno ili južno narječje?*, u kojoj je srpski književni kritičar obrazlagao zbog čega će „istočno narečje“, naziva ga i ekavsko, postati „opšte književno srpsko-hrvatsko narečje“, i predviđao da će za trideset, četrdeset ili pedeset godina, „kada srpsko-hrvatski narod bude nacionalno obezbeđen“, latinica postati „opšta književna azbuka“.²¹ Krnic se u „Hrvatskoj Državi“ pozvao na Skerlića, koji „htede, kao što je poznato, stvoriti jedno jugoslavensko književno narečje i jedno pismo i to tako, da Slovenci i Hrvati prihvate istočno narečje, a Srbi da prihvate latinsko pismo“, te pozivao da se provede „Skerlićev program“ tako da Slovenci i Hrvati počnu pisati istočnim narječjem, a Srbi latinicom.²² U „Hrvatskoj njivi“, u članku programatski naslovljenom *Jedna književnost*, izričit je u tome da „ne bi nama Hrvatima trebalo biti teško odreći se našeg književnog jezika u zamenu za istočno narečje“, da bi „bila dužnost Srba, da sa svoje strane učine koncesiju i da prihvate latinsku azbuku“, a da je najteži položaj „braće Slovenaca, jer je njihov idiom veoma daleko od hrvatskog i srpskog književnog jezika“.²³

Blaž Jurišić kritički se osvrnuo na Krnicove članke u kojima se poziva književnike da prihvate „prijedlog pok. Jovana Skerlića te da svi odmah stanu pisati istočnim govorom i latinskom azbukom, da bi se tako provelo potpuno književno jedinstvo“. Prema Jurišićevu gledištu potpuno književno jedinstvo postići će se kada „svi Hrvati, Srbi i Slovenci budu pisali jednim narječjem, i to štokavskim (sa oba njegova knjiž. podnarječja, ekavskim i ijekavskim), a jednim pismom,

²⁰ M. Murko, *Slovenački književni jezik*, „Nova Evropa“ 5 (1922), 132, 137, 138. U najavi Murkova članka urednik „Nove Evrope“ ne dijeli mišljenje o tome da trebaju ostati dva književna jezika, „slovenački i srpskohrvatski“. Smatra da se „ne dá braniti ni održati ni s kojeg stanovišta, ni s istorijskog, ni s etnografskog, ni s filološkog –: da može biti naroda i države sa dva ravnopravna (opća, državna) književna jezika.“, M. Ćurčin, *Slovenačko pitanje*, „Nova Evropa“ 5 (1922), 129.

²¹ J. Skerlić, *Istočno ili južno narečje?*, „Srpski književni glasnik“ 11–12 (1913), 872.

²² I. Krnic, *Književni Jug*, „Hrvatska Država“ 17 (1918), 3.

²³ I. Krnic, *Jedna književnost*, „Hrvatska njiva“ 2 (1918), 26.

i to latinskim“. Jurišić je k tomu prigovorio Krnicu na njegovu jeziku, da „piše pretjerano istočnim govorom“, jer da pisati „ekavski ne znači pisati istočnim ni beogradskim govorom“, pogrešno je shvaćanje „da mi uvođenjem ekavskoga govora moramo uvesti u naš književni jezik sve one provincijalizme, rusizme i arhaizme, s kojima se kod Srba susretamo“.²⁴

Vladimir Ćorović opširnim je člankom *Za književno jedinstvo* sredinom veljače 1918. u „Književnom jugu“ „u izvjesnom smislu zaključio“²⁵ *Anketu o južnom ili istočnom narečju u srpsko-hrvatskoj književnosti* „Srpskog književnog glasnika“ iz prve polovice 1914. U zaključku Ćorović se jasno određuje za ekavštinu kao jedinstveno književno narečje, „ne samo, da je najveća brojem svojih pripadnika, ne samo da je praktičnija, ne samo, da se njom pišu danas najbolje stvari naše književnosti, nego ona stvarno jedina od svih naših jezično-književnih podela sintetički predstavlja jedinstveni elemenat sva tri naša narodna ogranka“.²⁶ U vezi s pismom, ćirilica ili latinica, odabir za Ćorovića nije tako jednostavan. Navodi da je gotovo jednodušna želja Hrvata i Slovenaca da Srbi napuste ćirilicu, da bi se „dobar deo srpske inteligencije laka srca prihvatio latinice i primakao se tako idealnoj jedinstvenosti književnog stvaranja“, ali s obzirom na to da je ćirilica bila za rata zabranjivana, na nju se udarilo „silom i zabranom“, postala je „grafički simbol naše borbe za samoodržanjem i naše svesti i istrajnosti“, „dok je naš nacionalni opstanak ugrožen, ona će ostati kao jedan od amblema, koji se ne sme napustiti i jedna zastava, pod kojom se mora izdržati“.²⁷

Antun Branko Šimić, jedan od „hrvatskih mladoekavaca“, književnika koji su uoči ili za vrijeme Prvoga svjetskog rata počeli zagovarati pisanje književnih djela ekavicom,²⁸ kritički se početkom ožujka 1918. osvrnuo na filološku obranu „ijekavskoga dijalekta“, koja da je „uvek nevažna i često nasmejava“.²⁹ Ne dvoji „koji će dijalekat da nam bude zajednički“, „jasno je da je ekavski dijalekat jezik Jugoslavije“. Pozivajući se na Ćorovićeve članak, navodi da problem „teški zasada Slovenaca i lakši ćirilice, umesto koje treba da se zajednički prihvati latinica, rešiće vreme“.³⁰ I književnik Zvonko Milković u pismu uredništvu „Književnog juga“ izjasnio se „za ekavštinu“ te objasnio zašto prvi put „jednu svoju pesmu štampam ekavskim narečjem“.³¹ Zauzeo se za „jedinstveni književni jezik utemeljen

²⁴ B. Jurišić, *Ekavski govor najmlađih*, „Hrvatska njiva“ 8 (1918), 127.

²⁵ M. Okuka, *Srpski na kriznom putu*, Istočno Sarajevo 2006, 143.

²⁶ S. Ćorović, *Za književno jedinstvo*, „Književni jug“ 3–4 (1918), 99.

²⁷ Isto, 100.

²⁸ M. Samardžija, *Hrvatski jezik i pravopis od ujedinjenja do kraja Banovine Hrvatske (1918. – 1941.)*, Zagreb 2012, 17.

²⁹ A. B. Šimić, E, „Glas Slovenaca, Hrvata i Srba“ 52 (1918), 2.

³⁰ Isto, 3.

³¹ Z. Milković, *Za ekavštinu*, „Književni jug“ 8–9 (1918), 349.

na štokavštini i ekavskom izgovoru“, ali da pristati uz „ekavski govor ne sme da znači pristati uz sve dobre i loše strane istočnog govora ili žargona jednoga grada“ jer tada „naš književni govor, utemeljen na ekavskom izgovoru“ neće biti „simbol jedinstva jugoslavenskog“. Milković, za razliku od Šimića, ne bi vremenu prepustio da rješava ćirilicu – „već sada kad počinjemo graditi, s njome odlučno prekinemo i to baš time manifestujemo naše jedinstvo“.³² Nikola Andrić na godišnjoj je skupštini Društva hrvatskih književnika u lipnju 1919. pročitao kao njegov predsjednik „iza svoga pozdravnog govora“ članak naslovljen *Jedan narod treba i jednu književnost da ima*, koji će se, kako je jednoglasno odlučeno, odaslati na rasuđivanje svim srpskim i hrvatskim kulturnim društvima. Andrić je, ne razlikujući dobro dijalekt i izgovor, pozivao „da se definitivno odlučimo i za jedan *dijalekat* i jedan *alfabet* književni“, što bi „imalo da bude najveće djelo, kojim hrvatski i srpski književnici mogu da posluže narodu svome“,³³ da „primimo iskreno i s uvjerenjem, jedni ekavštinu, a drugi latinicu“, ujedinito se u „pismu i jeziku, kako smo se ujedinito u jednom narodnom carstvu“.³⁴ Hrvati se trebaju odlučiti za „svoj ekavski dijalekt“, ali „ne moraju i ne bi trebali da preuzmu u jezik i sve arhaizme i provincijalizme, koji se među istočnim Srbima bez pravoga razloga zadržavaju u književnosti“, a neka se Srbi odluče za latinicu.³⁵ Referirajući se na Ćorovićevo objašnjenje o ćirilici koja je za trajanja rata „postala sapaćenicom srpskog naroda i grafičkim simbolom srpske borbe za samoodržanjem“, sugerirao je „da danas“, kada su „na zastavama upisani novi amblemi“, više ne treba čekati.³⁶ Zaključak je njegova izlaganja: „*Srbi ostaju kod ekavskog dijalekta u građanskom i književnom životu, a kod ćirilice ostaju u Crkvi. Hrvati naprotiv primaju ekavštinu u jezik, a ćirilicu u Crkvu – dok bi se latinica, kao predstavnica svjetske kulture, prihvatila na cijelom području državnog i kulturnog života.*“³⁷ Jurišić je ažurno u „Hrvatu“ izvijestio o Andrićevu prijedlogu. Piše da su se svi književnici složili „da je prijevremena narodna potreba pristupiti što prije uređenju pitanja književnoga jedinstva“ te da je „skupština jednoglasno zaključila“ da će se „predsjednikovo razlaganje“ poslati srpskim, hrvatskim i, što nije spomenuto u „Savremeniku“, „slovenskim kulturnim društvima kao poticaj za novu anketu“.³⁸

Ne može se utvrditi je li bilo odziva kulturnih društava, no taj Andrićev članak nije potaknuo novu anketu. Sâm Jurišić prigovorio je Andriću dvoje:

³² Isto, 350.

³³ N. Andrić, *Jedan narod treba i jednu književnost da ima*, „Savremenik“ 7–8 (1919), 305.

³⁴ Isto, 308.

³⁵ Isto, 307.

³⁶ Isto, 308.

³⁷ Isto, 309. U izvorniku spacionirano.

³⁸ B. Jurišić, *Za književno jedinstvo*, „Hrvat“ 24 (1919), 2.

ne spominje Slovence („Ili smo sva tri plemena jedan narod, te za sve mora da isto vrijedi, ili nismo, a onda ne treba o književnom jedinstvu niti da raspravljamo, već svako pleme neka i dalje zadrži svoje osobine.“); nepotrebno „miješanje crkve u ovu stvar“, „ne treba da se mučimo pitanjem kakvim će pismom crkve pisati“. Jurišić je izričito podržao Skerlićev prijedlog premda bi mu „lično bilo milije, kad bi se pitanje jedinstvenoga književnog jezika govora i pisma riješilo tako, da svi pišemo jekavski, pa makar ćirilicom, nego ekavski latinicom“. Predviđao je – pokazat će se posve pogrešno, odnosno da su to sve bile unifikatorske tlapnje poput Andrićevih – da bi se na temelju ankete, što bi se trebala provesti, moglo sporazumjeti da se „barem sva naučna djela i svi prijevodi pišu štokavski, ekavski i latinicom“, u „originalnoj beletristici“ da mogu ostati ekavski i jekavski, „a kod Slovenaca i kajkavski dotle, dok njihova djeca ne nauče u školama štokavsko narječje“. ³⁹ Jurišić gotovo istodobno dok se očituje o Andrićevu prijedlogu anonimno u „Hrvatu“ objavljuje članak *Srpski i hrvatski jezik* u kojem polemizira s tvrdnjama iznesenim u listu „Srpska zora“ da je hrvatski „neka mešavina i izopačenost pravoga srpskog jezika“. Taj se Jurišićev rad smatra prvim u nizu radova „u kojima se brane hrvatske jezične osobine i upozorava na jezičnu neravnopravnost u novoj državi“. ⁴⁰ Andrić sâm nije prihvatio svoj prijedlog, nije se odlučio za „ekavski dijalekt“ u vlastitoj jezičnoj praksi, ali je pisao članke u kojima se držao onoga što je rekao na skupštini Društva hrvatskih književnika – da u vlastiti jezik ne treba preuzimati ono što je nazivao arhaizmima i provincijalizmima „koji se među istočnim Srbima bez pravoga razloga zadržavaju u književnosti“. U „Obzoru“ je 1923. objavio pseudonimom potpisan članak u šest nastavaka simptomatična naslova *Beograd nam kvari jezik*, ⁴¹ a u „Hrvatskom kolu“ 1927. članak – i ovaj put naslov je i više nego jasan – *Koje nam beogradske riječi ne trebaju*.

Tomo Maretić, premda i sâm zagovornik jedinstva književnog jezika Hrvata i Srba, toga jedinstva, kako je rekao u Akademiji u travnju 1921, ne traži „u pitanjima pisma i književnog narječja“. ⁴² Za razliku od onih koji su u „dvije i po godine, od kako Srbi i Hrvati žive u jednoj državi“, smatrali da bi „dobro za jedne i za druge bilo, da se ujedine u pismu (azbuci) i u književnom narječju“, Maretić je govorio da „naša dva pisma“, latinica i ćirilica, „ni malo ne smetaju pravome i iskrenom jedinstvu Hrvata i Srba“, ⁴³ a i da „dva književna govora“ – ekavski (naziva ga i istočno narječje, istočni govor) i ijekavski – „ni malo ne smetaju

³⁹ Isto, 3.

⁴⁰ M. Samardžija, *Hrvatski jezik i pravopis*, 70, 60.

⁴¹ Isto, 62. Samardžija taj članak naziva pokušajem prve opsežnije inventure srbizama nametnutih hrvatskomu nakon 1918. godine.

⁴² *Govor zamjenika predsjednika Dr. T. Maretića*, „Ljetopis JAZU“ 36 (1922), 74.

⁴³ Isto, 70, 73.

međusobnom razumijevanju“, „da je to sitnica, a ne stvar osobite važnosti“, neka se svakome dopusti „da piše ekavski ili ijekavski, jer ta sloboda ne smeta ništa našem narodnom i književnom jedinstvu niti ga razorava“. Veliku je važnost pak pridao onome što je nazvao jedinstvo književnog jezika u Hrvata i Srba – pritom je ciljao na leksik, na leksičke razlike – koje da je „nažalost vrlo daleko od onakoga jezičnog jedinstva, kako ga vidimo u drugih naroda“. Tako kad „Biograđanin uzme u ruke knjigu, koja je u Zagrebu štampana, on je doduše potpuno razumije, ali mu je u njoj mnogo koješta čudno i neobično, a tako isto osjećanje ima Zagrepčanin, kad stane čitati knjigu štampanu u Biogradu“. Maretić nije posegnuo ni za jednim primjerom da bi na njemu pokazao što bi Biograđaninu bilo u zagrebačkoj knjizi „čudno i neobično“ (bio bi upravo taj Maretićev Biograđanin dobar primjer!), odnosno Zagrepčaninu u beogradskoj. Maretić nije govorio „o jedinstvu književnog jezika“, nego je „iz toga predmeta“ izvadio „samo jednu točku, i to onu, koja se tiče jedinstvene terminologije“. Pozvao je na uklanjanje razlika između hrvatske i srpske terminologije, da je „ta nejednakost velika smetnja i neprilika našem kulturnom jedinstvu“, „[p]rijeka je dakle nužda za naš zajednički kulturni napredak, da se sjedinimo u terminologiji“, te predložio da taj golemi posao u svoje ruke uzmu „naše dvije akademije, zagrebačka i beogradska“, u Zagrebu Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, u Beogradu Srpska kraljevska akademija.⁴⁴

Usporedi li se ono što je rekao o razlikama između jezika (leksika) beogradske i zagrebačke knjige, koje da više smetaju pravome narodnom jedinstvu nego razlike u pismu i u izgovoru, s onim što je poslije napisao u *Pristupu*, u uvodnom dijelu *Hrvatskog ili srpskog jezičnog savjetnika*, očito je da je u savjetniku ipak obazriviji spram tih razlika, barem toliko što nije izričit u zahtjevu da se one uime narodnog jedinstva uklone. Razlike su za Maretića, naravno, problem, jedna od „nevolja“ književnog jezika, a kolika je ona spram drugih nevolja, nije bio posve određen, tek je procijenio da „nije najmanja“. U posebnoj i nevelikom odjeljku *Pristupa* ustvrdio je, dakle, da među „nevoljama današnjega književnog našeg jezika nije najmanja, što se u podosta reči razlikuju Srbi i Hrvati, i to tako, što za istu stvar upotrebljavaju Srbi jednu reč, a Hrvati drugu, ili ako je ista reč, a ono u Srba glasi malo drukčije nego u Hrvata“ te naveo i niz potvrda.⁴⁵ Maretić je jezični savjetnik pisao, kako stoji u punom, dugom naslovu, „za sve one, koji žele dobro govoriti i pisati književnim našim jezikom“, a u *Pristupu*, koji je pisan ekavskim, objašnjava da je knjiga namijenjena „širokoj obrazovanoj publici“, da način razlaganja mora biti lak i razumljiv „svakomu obrazovanom Hrvatu i Srbinu, svakoj obrazovanoj Hrvatici

⁴⁴ Isto, 74, 75.

⁴⁵ T. Maretić, *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik*, Zagreb 1924, VI.

i Srpkinja⁴⁶.⁴⁶ Da kao autor računa i na srpsko standardnojezično tržište, očito je iz bilješke u kojoj objašnjava da je *Pristup* napisao ekavskim, naziva ga istočni govor, a glavni dio knjige „južnim govorom“, ijekavskim, „sa dva razloga“: „da ovoj knjizi pribavim što više prijatelja i među onima, kojima je istočni govor miliji i običniji“ te „da zasvedočim, da ja ne samo nisam nikakav protivnik istočnog govora, nego da mi je on isto tako drag kao i južni“.⁴⁷

Je li bila utemeljena Maretićeva ambicija da njegov jezični savjetnik na jednak način služi i Hrvatima i Srbima, da bude i jednima i drugima pouzdan orijentir kad pišu književnim jezikom? Aleksandar Belić i prije nego što je knjiga objavljena, na temelju Maretićeva članka u „Jugoslavenskoj knjizi“, što je uz dopune i izmjene ugrađen u *Pristup*, pribilježio je u „Južnoslovenskom filologu“ da u članku ima „dosta nesumnjivo tačnih i tačno utvrđenih stvari“, no „vidim da ima dosta stvari u kojima se ja razilazim sa g. Maretićem: i u onome što on preporučuje da se upotrebljava i sam upotrebljava i onome što on zabranjuje“.⁴⁸ U opširnom osvrtu Ljubomir Stojanović u zagrebačkom „Nastavnom vjesniku“ iznio je dug niz konkretnih primjedaba na račun Maretićevih savjeta, a na samom početku uz pristojnu pohvalu – „veoma važna knjiga (kao sve, uostalom, što je izašlo iz pera g. Maretića) zaslužuje veliku pažnju svih pisaca“ – ustvrđuje da je knjiga namijenjena „poglavito hrvatskim književnicima, ali je s korišću mogu upitati za savet i srpski“.⁴⁹ Drugim riječima, njezina vrijednost ni u kojem slučaju nije jednaka na hrvatskom i na srpskom standardnojezičnom tržištu. U uvodnom dijelu svojeg prikaza Stojanović je rekao „(onako uzgred)“ i „dve, tri reči o jedinstvu književnog jezika Hrvata i Srba“. Ustvrdio je da je Srbima i Hrvatima „već poodavno književni jezik štokavski dialekt“, a da smo danas „dalje od jedinstva književnog jezika (bar što se rečnika tiče), nego što smo bili u početku“, čemu je „najbolji dokaz ova knjiga g. Maretića u kojoj ima na 4000 reči (čitav jezik!) o kojima je on imao što šta reći: ili ih odobriti, ili odbaciti, ili popraviti“.⁵⁰ U završnoj riječi spomenuo je da „naročito bi interesantno bilo sastaviti spisak reči koje srpski književnici ili nikako ne upotrebljavaju, ili ne u onom obliku u kome ih upotrebljavaju hrvatski“, a takvih je riječi u Maretićevoj knjizi on sâm „nabrojio blizu hiljade“.⁵¹ Dakle prema Stojanovićevu brojenju, u jezičnom savjetniku bila bi gotovo četvrtina riječi koje srpski književnici „ne upotrebljavaju ili ne u onom obliku“ kao hrvatski. Za autora koji je zagovornik (postizanja) jedinstva književnog jezika u Hrvata i Srba –

⁴⁶ Isto, VIII.

⁴⁷ Isto, [V].

⁴⁸ *Bibliografija od 1914–1922 (1923)*, „Južnoslovenski filolog“ III (1922–1923), 260.

⁴⁹ Lj. Stojanović, *Maretićev „Jezični savjetnik“*, „Nastavni vjesnik“ XXXIII (1925), 124.

⁵⁰ Isto, 125.

⁵¹ Isto, 228.

u beogradskom „Našem jeziku“ o 80-godišnjici života Maretić je slavljen kao jedan od „najistaknutijih boraca za potpuno književno jedinstvo našeg naroda“⁵² – vjerojatno nema veće pokude nego da se njegova knjiga uzima kao najbolji dokaz nejedinstva književnog jezika, pa i poticaj da se dijelom i na osnovi nje sastavi „spisak reči“ koji može samo potvrditi to nejedinstvo.

Iz Belićeva članka *Književni jezik srpskohrvatski* moglo bi se nedvojbeno zaključiti da on ne bi prihvatio Stojanovićevu procjenu jedinstva književnog jezika izrečenu u osvrtu na Maretićevu knjigu. Belić je izričit u tome da su nakon „oslobođenja i ujedinjenja“ sve prepreke razvitku književnog jezika uklonjene, da „dva potoka izašla su iz svojih korita, tako da su im se vode počele miješati“.⁵³ Međutim ne tvrdi da je dovršen proces stvaranja *zajedničkoga* književnog jezika Hrvata i Srba, „obje polovine našeg naroda“, nego tvrdo vjeruje da će do toga doći. U svojem predviđanju siguran je, „nema nikakve sumnje“, da „će zajednički razvitak našeg naroda donijeti u budućnosti i zajednički jezik“, i „nema nikakve sumnje“ da će „taj zajednički jezik biti rezultanta toga razvitka, ma kako poneka od strana htjela prereveno čuvati osobine svoga centra“. U zaključnom odlomku ponavlja „da će naš zajednički književni razvitak dati i zajednički K. J.“. Objasnjavao je da su razlike „u dva centra našeg“ književnog jezika – dakle ne razlike između srpskoga i hrvatskoga književnog jezika, nego razlike između istočnog (Beograd) i zapadnog centra (Zagreb) – „i pored književnog jedinstva“ sasvim razumljive kad se ima na umu da su se Hrvati, koje naziva i zapadna polovina našeg naroda, i Srbi razvijali „u različitim centrima gotovo samostalno“.⁵⁴

Belić se nije upuštao u objašnjenje kako će se te razlike uklanjati, što je, može se zaključiti iz njegove elaboracije, nužna posljedica *zajedničkoga* književnog razvitka „našeg naroda“. U posljednjim rečenicama natuknuo je da će dva književna izgovora, „južni i istočni“, biti „mala smetnja“ tomu razvitku, a da će i te razlike nestati „samo onda, kada se ti izgovori budu odvojili od svega drugog i cijenili prema njihovoj vlastitoj vrijednosti i važnosti“. Tada će se „lako naći pravo rješenje“ i njega će „same prilike nametnuti cijelome narodu“.⁵⁵

Belić zapravo sugerira da bi se na objektivnom jezičnom tržištu moglo utvrditi koji je od izgovora sâm po sebi vredniji i važniji od drugog. No upravo onda kada se izgovor, ili bilo koji jezični varijetet, odvoji „od svega drugog“ (od svojih govornika), ne može se racionalno, objektivno opisati kao vredniji ili važniji. Tek na jezičnopolitičkom tržištu jedan izgovor može postići veću cijenu od drugoga,

⁵² Uredništvo „Našeg jezika“, *T. Maretić*, „Naš jezik“ III, 4 (1935), 98. Članak je uvršten u bibliografiju radova Aleksandra Belića, v. 14. tom *Izabranih dela Aleksandra Belića*, Beograd 2000, 329.

⁵³ A. Belić, *Književni jezik srpskohrvatski*, „Narodna enciklopedija srpsko-hrvatska-slovenačka“, Zagreb [s. a.], 357.

⁵⁴ Isto, 357.

⁵⁵ Isto, 358.

biti vredniji i važniji, ali i tada ne sâm po sebi, nego zahvaljujući „vrijednosti i važnosti“ svojih govornika, što je posljedica socijalnih odnosa, a ne svojstava samih po sebi. Kada je sredinom 1926. počela s radom sedmeročlana Komisija za izjednačenje pravopisa i terminologije, u kojoj je Belić vodio glavnu riječ, u razgovoru za beogradsku „Politiku“ pobrojio je sve što bi se trebalo ujednačiti.

„Danas kada želimo da se naš narod kulturno ujednači, mi moramo raditi na tome da dobije jednu azbuku, jedan izgovor književnog jezika, zajednički pravopis i jedan književni jezik.“⁵⁶ Pitanje izbora između latinice i ćirilice prema Beliću „mora biti ostavljeno“ budućnosti, kako riješiti „istočno i južno narečje“ (ili kako se riješiti dvaju izgovora), to „se može ostaviti budućnosti“, a osim tih „dvaju pitanja nema više nijednog koje se i dalje sme ostaviti nerešeno“. Belić je smatrao da ujednačavanje književnog izgovora, za razliku od izbora pisma („dveju tradicijom osveštanih azbuka“), „da ne treba da je teško“, no da se i ono može ostaviti „da se reši docnije, u novoj fazi ujednačenja našeg pravopisa“, te je stoga napravio distinkciju između *mora* biti ostavljeno i *može* biti ostavljeno. No, da se samo njega pita, Belić bi lako izabrao jedan izgovor: kriterij odabira treba biti „samo umesnost upotrebe jednog ili drugog kao zajedničkog“, što znači da o tome presuđuje „koliki deo naroda govori jednim, a koliki deo naroda drugim izgovorom“. Dakle kako se Petanjek osvrnuo u ljeto 1926. u članku *Politička hegemonija i u pravopisu*, „kriterij prebrojavanja samo zato, jer [Belić] vjeruje u numeričku prevagu ekavaca“.⁵⁷ Belić je poslije, sredinom 1930-ih, u članku koji potpisuje Uredništvo „Našeg jezika“, slično odvagivao težinu pisma („azbuke imaju svoju veliku istoriju, i svoju tradiciju“) i književnog izgovora (njegova se tradicija „veštački stvara, iako je u stvari nema“).⁵⁸ Tada je, potaknut člankom u kojem Jovan Radulović žali što 1918. nije primljeno „istočno narečje“, pozvao da se pitanje dvaju izgovora, koje da je „pitanje tehničko“, raspravi „svestrano i objektivno“.

Prema Belićevu mišljenju književnicima koji su i dosad pisali jednim ili drugim izgovorom „ne bi trebalo prečiti da i dalje“ to čine, „ali škola i državna administracija imale bi da prime određeno jedinstveno narečje“. Naime, zbog dvaju izgovora „pati naše školsko obrazovanje“, razvija se nepismenost, naše bi se škole „oslobodile velike muke kada bi se jedan izgovor uzeo kao školski, to je nesumnjivo“.⁵⁹ „Naš jezik“ otvorio je raspravu („rado otvara svoje stupce“) uz obećanje da će svako poslano mišljenje popratiti kritičkim napomenama, „i to uvek sa onom širokogrudnošću i podjednakom ljubavlju prema svima

⁵⁶ Pitanje srpsko-hrvatskog pravopisa, „Politika“ 6529 (1926), 7.

⁵⁷ Samardžija, *Hrvatski jezik i pravopis*, 169.

⁵⁸ Uredništvo „Našeg jezika“, *O jednom književnom izgovoru*, „Naš jezik“ III, 2 (1934), 35.

Članak je pretisnut u Belićevim izabranim djelima (A. Belić, *Izabrana dela. Trinaesti tom. O različitim pitanjima savremenog jezika*, Beograd 2000, 580–581).

⁵⁹ Isto, 36.

osobinama našeg jezika, ma kojem kraju naše zemlje pripadale“. Potpisano Uredništvo nije dalo izričit odgovor na pitanje „koji od ova dva izgovora da prihvatimo kao zvanični i školski?“ no kakav bi to bio odgovor po volji „Našeg jezika“ i nije teško predvidjeti. Milan Rešetar svojim je prilogom raspravi posve – već njegovim naslovom *Je li stiglo vrijeme da se ukloni jekavski književni izgovor?* – ogolio problem. „Ja mislim da Uredništvo nije htjelo da jasno reče ono što svi misle koji uopće što misle o ovom pitanju, to jest da može biti samo govora o tome ima li se za ljubav narodnoga jedinstva ukloniti jekavski izgovor, jer sigurno niko od njih ne veruje da bi naši ekavci prihvatili izgovor Vukov i Daničićev zato da bi se uklonile štetne posljedice što (tobože!) donosi dvojakost književnoga izgovora.“⁶⁰

Radosav Bošković u članku *O leksičkoj i stilskoj diferencijaciji srpskoga i hrvatskoga književnog jezika* – u literaturi se navodi kao prvi tekst posvećen „fenomenu razlikovnosti“⁶¹ – znatno je drugačije vrednovao razlike u književnom jeziku nego što je to bilo uobičajeno. Uvodno se ustvrđuje kao nešto posve očito („najopštije opservacije svakidašnjega života pokazuju“) da je „diferencijacija književnog jezika beogradskog i zagrebačkog književnog područja, u izvesnom pravcu – danas gotov fakat; ili, u najmanju ruku: da današnji srpskohrvatski književni jezik ima do izvesne mere dve svoje redakcije – *beogradsku i zagrebačku*“.⁶² U nazivanju te *diferencijacije* Bošković se koleba – dvije redakcije, beogradska i zagrebačka, srpskohrvatskoga književnog jezika; srpski književni jezik i hrvatski književni jezik; beogradsko književno područje i zagrebačko književno područje; na dvama mjestima služi se formulacijom naš književni jezik na hrvatskoj strani – no ne dvoji da je ona „danas gotov fakat“, da nije „od juče“, njoj je „taman onoliko godina koliko i našem književnom i jezičkom jedinstvu“. U članku se donosi, stojanovičevskim riječima, *spisak reči* „u kojima se Srbi i Hrvati razlikuju među sobom“, koji služi samo kao svojevrsna potvrda leksičke i stilske diferencijacije, a ne kao poticaj – kao što u pravilu čine ili priželjkuju zagovornici književnog jedinstva – da se ta diferencijacija poništi. Bošković je citirao Maretića („Među nevoljama današnjega književnoga našeg jezika nije najmanja što se u podosta reči razlikuju Srbi i Hrvati...“), ali samo zato da bi korigirao Maretićevu procjenu („u podosta reči“) i poput Stojanovića uzeo njegov savjetnik kao dokaz tih razlika. Dakle prema Boškoviću razlikuju se Srbi i Hrvati „odista, i to ne u podosta, već u *velikom broju*“, da sâm *Jezični savjetnik* g. Maretića to najbolje pokazuje“, u njemu je „više od hiljade *hrvatskih*

⁶⁰ M. Rešetar, *Je li stiglo vrijeme da se ukloni jekavski književni izgovor?*, „Naš jezik“ III, 6 (1935), 168.

⁶¹ I. Pranjković, *Razlikovni rječnici*, „Filologija“ 20–21 (1992–1993), 375.

⁶² R. Bošković, *O leksičkoj i stilskoj diferencijaciji srpskoga i hrvatskoga književnog jezika*, „Naš jezik“ III, 9–10 (1935), 277.

reči; hrvatskih – što po sklopu, što po upotrebi. A koliko ih je *srpskih* koje Hrvati uopšte ne upotrebljavaju“. ⁶³ Bošković procjenjuje, ondje gdje navodi primjere poput *urota – zavera, ovlast – ovlašćenje*, da bi „rečnik *hrvatsko-srpskoga* ili *srpsko-hrvatskoga* jezika“ mogao imati „*tri do četiri hiljade* reči. A ne čini mi se da je taj broj sitnica“. ⁶⁴

Iste godine kad i Bošković, ali u IV. godištu „Našeg jezika“, objavljuje Petar Đorđić članak *Dva vida našeg književnog jezika prema drugim slovenskim jezicima*, u kojem je, kako se navodi u literaturi, prvi put upotrijebljen termin *varijanta* da bi se njime identificirale srpsko-hrvatske standardnojezične razlike. ⁶⁵ Đorđićevo razlikovanje dvaju vidova (termin *vid* pojavljuje se samo u naslovu članka), dviju *varijanti* srpskohrvatskoga književnog jezika („dve varijante, uglavnom u rečničkoj građi“) ⁶⁶ manje-više kongruentno je s Boškovićevim razlikovanjem *dviju* redakcija. No Đorđiću je prije svega do toga da obrani zajednički i jedinstven književni jezik. Ističe da razlikovanje „dve varijante“ nije „od bitnog značaja da bi se ozbiljno moglo govoriti o dva zasebna jezika“, kritizira „[c]epanje našeg književnog jezika na dva zasebna jezika, srpski i hrvatski“, koje je našlo mjesta u Velikoj sovjetskoj enciklopediji. Vjerojatno je Đorđić najtočnije opisao kodifikatorsku politiku časopisa „Naš jezik“ završnom rečenicom svojega članka: „Jedan od glavnih zadataka našeg časopisa i jeste u tome da i u teoriji i u praksi brani i ostvaruje jedinstvo našeg književnog jezika i time učvršćuje i narodno jedinstvo naše.“ ⁶⁷ U ime toga jedinstva u časopisu su, kako je pokazao Pranjković, „već od samoga početka bili učestali članci, osvrti i bilješke o hrvatskim jezičnim posebnostima, ponajprije leksičkim, koje su se u pravilu proskribirale kao provincijalne, pokrajinske, dijalektalne, kao ‚veštačke tvorevine‘, novotvorenice ili zastarjelice, kao riječi stranoga podrijetla ili kao kalkovi itd.“ ⁶⁸

Nakon Boškovića fenomenom razlikovnosti izravno se pozabavio Julije Benešić ili, može se reći, preuzeo je Boškovićevu metodu. ⁶⁹ U svoju gramatiku namijenjenu Poljacima uvrstio je i poglavlje *Serbizmy i kroatyzmy*, što je bio „dotada najopsežniji popis razlika između hrvatskoga i srpskoga“. ⁷⁰ Sâm Benešić

⁶³ Isto, 278.

⁶⁴ Isto, 279–280.

⁶⁵ K. Mićanović, *Varijacije na temu jezika i varijanata*, Zagreb 2018, 47.

⁶⁶ P. Đorđić, *Dva vida našeg književnog jezika prema drugim slovenskim jezicima*, „Naš jezik“ IV, 3 (1935), 79.

⁶⁷ Isto, 82. Okuka iz uvodnog članka *Naša reč* („Naš jezik“ I, 1, 1932) iščitava da se programska načela „Našeg jezika“ temelje „na tezi o jedinstvenom jugoslovenskom narodu i jedinstvenom, unitarnom književnom jeziku po volji beogradskog lingvističkog i književnog kruga“, *Srpski na kriznom putu*, 151.

⁶⁸ I. Pranjković, *Hrvatski standardni jezik u staroj Jugoslaviji*, „Croatica“ 45–46 (1997), 148.

⁶⁹ Pranjković, *Razlikovni rječnici*, 376; Okuka, *Srpski na kriznom putu*, 148.

⁷⁰ Samardžija, *Hrvatski jezik i pravopis*, 503.

ne tvrdi da su hrvatski i srpski dva različita jezika, nego da dvojnost terminologije ostavlja takav dojam na stranca. Objašnjava i da je neujednačenost književnog jezika bila uzrok nedostatka političkog jedinstva, a da se jedinstvenost terminologije nije mogla postići zbog različitoga političkog života u Zagrebu i Beogradu, koji su dva međusobno udaljena glavna grada kulture.⁷¹

Belić je kritizirao Benešićev rječnik, među ostalim, navodeći i da se dio riječi koje su proglašene srbizmima uopće ne upotrebljava, a „mnoge od reči koje su označene kao hrvatske da se u Beogradu ili isključivo upotrebljavaju ili upotrebljavaju češće od onih koje su označene kao srpske“.⁷² Srpski jezikoslovac ne nijeće postojanje „razlikâ između dvaju središta“, uostalom o njima je pisao u osnovi na isti način u dvama člancima objavljenim u istom godištu „Našeg jezika“.⁷³ Dakle razlike se vide, ali one za Belića nisu temelj ni za razlikovanje dviju varijanti, kamoli dvaju književnih jezika, to su – „izvesne“ razlike („znalo se da postoje i izvesne razlike u jeziku glavnih središta“), „nisu ni značajne ni velike“ („Samo se može zahvaliti naročitoj sudbini srpskohrvatskog naroda što te razlike nisu ni značajne ni velike.“).⁷⁴ Na više mjesta spominje Srbe i Hrvate, ali ne odustaje od formulacije *srpskohrvatski narod* premda je tada bilo, kada je članak objavljen, kako bi rekao Moskovljević, „već i zvanično primljeno da su Hrvati zaseban narod od Srba“.⁷⁵ Belić nije izričit u tome je li i Benešić među onima koji „baš u naše vreme [...], i sve više, ističu razlike koje ih još razdvajaju, ali, nažalost, ne sa namerom da ih izglađe ili bar da učine da one postanu što manje, već da pokažu kako je nepremostiv jaz između jednog i drugog središta“, ali ga tereti zbog toga što upravo od njegova rječnika polaze oni, „i onda kad to nisu govorili“, koji „su počeli dokazivati da su srpski jezik i hrvatski dva zasebna jezika“.⁷⁶ Tim se riječima „nesumnjivo ciljalo“⁷⁷ na Petra Guberinu i Krunu Krstića, odnosno na njihovu knjigu objavljenu u jesen 1940.

⁷¹ J. Benešić, *Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego*, Warszawa 1937 [1939], 233–234.

⁷² A. Belić, *O Benešićevoj gramatici*, „Naš jezik“ VII, 9–10 (1940), 267.

⁷³ „Ima slučajeva kad Zagreb zamera na ponečemu beogradskom književnom jeziku [...] to čini i Beograd prema Zagrebu, sa istim pravom; ali tako mora biti i tako je uvek bivalo kada se isti književni jezik razvija u različnim krupnim centrima jednog naroda“, A. Belić, *Srpskohrvatski književni jezik i pravopis*, „Naš jezik“ VII, 6 (1939), 168; „Niko ne može poricati da nekih razlika među pomenutim [Zagreb i Beograd] centrima u jeziku ima“, Uredništvo „Našeg jezika“, *Povodom pisanja o našem književnom jeziku*, „Naš jezik“ VII, 8 (1940), 226. Članak je pretisnut u Belićevevim izabranim djelima (A. Belić, *Izabrana dela. Trinaesti tom. O različitim pitanjima savremenog jezika*, Beograd 2000, 667–668).

⁷⁴ Belić, *O Benešićevoj gramatici*, 257.

⁷⁵ M. S. Moskovljević, O hrvatskom i srpskom jezičkom osećaju, „Srpski književni glasnik“ 1 (1940), 58.

⁷⁶ Belić, *O Benešićevoj gramatici*, 257, 261.

⁷⁷ N. Bašić, *Uvod u nastanak Guberina-Krstićevih razlika*, „Jezik“ 4 (2000), 133.

U prvoj polovici te godine, dakle prije objavljivanja knjige u suautorstvu, Krstić u članku *Hrvatski književni jezik* obrazlaže da pitanje jesu li hrvatski i srpski jedan ili dva književna jezika „nema nikakva određena i praktična smisla“, namjesto njega da se može postaviti samo ispravno pitanje postoje li razlike između današnjega književnog jezika Hrvata i Srba. Odgovor je na to pitanje „neposredan i očigledan“, „jednak s hrvatske i sa srpske strane“.⁷⁸ Guberina je u „Obzoru“ objavio članak *Hrvatski jezični osjećaj i srpski jezični osjećaj*, a dijelom na osnovi toga i Krstićeva napisao je *Lingvističku raspravu o hrvatskom književnom jeziku*, što je prvi dio knjige *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, a drugi njezin dio, *Rječnik razlika između srpskoga i hrvatskoga književnog jezika*, koji „donosi nešto preko 4200 *natuknica* (upravo 4273)“, zajednički su napravili Krstić i Guberina.

U nekoliko mjeseci objavljeno je dvadesetak ocjena, osvrti i polemičkih članaka o njihovoj knjizi,⁷⁹ među njima i članak Jovana L. Vukovića, što je bio tada i jedini članak nekoga srpskog filologa o *Razlikama*. Vuković sa zadovoljstvom uglavnom prenosi uz komentare opsežne izvatke iz dvaju kritičkih prikaza – njihovi su autori Josip Škavić i Jerko Gršković, „ovejani Hrvati“ – koji, kako ističe, „pružaju nepobitne dokaze o tome koliko je neosnovana misao o postojanju dva naša zasebna književna jezika“.⁸⁰ Iz njegovih se riječi sasvim dobro može iščitati dominantan stav srpskih filologa o jedinstvu i razlikama u književnom jeziku, koji je na koncu međuratnog razdoblja s njima dijelila znatna manjina među hrvatskim filozozima. Vuković piše da se ne može sumnjati u jedinstvo književnog jezika dotle dok se mogu čitati i srpski i hrvatski pisci bez prijevoda, a iz toga slijedi da se može „samo raspravljati o tome koliko je naš književni jezik neujednačen i koliko razlike između jednog i drugog jezičkog područja smetaju ujednačavanju njegovu“. Dakle o razlikama samo kao o smetnji. „To treba da je jasno svakome.“⁸¹

Rasprave o književnom jeziku i njegovu jedinstvu obnovljene su u novoj, drugoj, federativnoj Jugoslaviji ranih 1950-ih, kada je redakcija „Letopisa Matice srpske“ posegnula za anketom kao dobro iskušanim aktivističkim alatom. Ovdje će se samo naznačiti da time prestaje razdoblje „avnojskog duha u jezičnoj politici“,⁸² a počinje drugo, „novosadsko“, obilježeno sastankom u Novom Sadu i ondje donesenim zaključcima, što su služili kao platforma za oblikovanje zajedničke, centralističke politike za područje četiriju jugoslavenskih republika –

⁷⁸ K. Krstić, *Hrvatski književni jezik*, „Obzor“ 50 (1940), 1.

⁷⁹ Samardžija, *Hrvatski jezik i pravopis*, 512–515.

⁸⁰ J. L. Vuković, *Hrvatski stručnjaci o knjizi g. g. Guberine i Krstića*, „Naš jezik“ VIII, 1 (1941), 1.

⁸¹ Isto, 9.

⁸² K. Mićanović, „*The Spirit of AVNOJ in Language Policy*“: *Language Policy from the End of World War II to Mid-1950s in Yugoslavia and Croatia*, „Socjolingwistyka“ 32 (2018).

Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije. Redakcija „Letopisa Matice srpske“ u razaslanom je anketnom pismu istaknula četiri teme – u osnovi iste one koje je Belić pobrojio kada je 1926. imenovana Komisija – pravopis, pismo (ćirilica, latinica), „narečje“ i stvaranje rječnika književnog jezika („srpskog i hrvatskog, ili srpskohrvatskog“). Redakcija je pritom u pismu jasno artikulirala vlastiti stav, koji je približan skerličevskom idealu ekavskoga književnog jezika i latinice kao općeg pisma. U prvoj točki novosadskih zaključaka utvrđeno je jedinstvo („jedan“) narodnog jezika Srba, Hrvata i Crnogoraca te jedinstvenost književnog jezika – „književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim“.⁸³ U zaključku nije bilo mjesta ni za dvije redakcije ni za dvije varijante, što bi moglo dovesti u pitanje jedinstvenost književnog jezika, nego je sva razlika u književnom jeziku svedena na dva izgovora. S tvrdnjom o jedinstvu, o jednom narodnom jeziku, nespojiva je bila tvrdnja da bi se na jednom narodnom jeziku mogla izgraditi dva književna jezika. Drugim riječima, takvim zaključkom rasprava o književnom jedinstvu vraćena je na početak, a ponovno će se otvoriti sredinom 1960-ih.

Hrvatski jezikoslovci odreda su se zauzimali za priznavanje varijanata u jeziku koji se tada uobičajeno naziva hrvatskosrpski (srpskohrvatski), a među istaknutim srpskim filozofima u Srbiji i Crnoj Gori pojam varijante izazvao je reakcije u rasponu od nelagode do odbacivanja.⁸⁴ Ili, kako je svjedočio Vukomanović, generacije „naših starijih lingvisti koje su se vaspitale na asimilatorskom teorijskom štivu“ svaki razgovor „o varijantama i srpskohrvatskim jezičkim razlikama, specifičnostima – doživljavale su kao smak sveta“.⁸⁵ Temeljni spor razriješit će se utoliko što će do konca 1960-ih, početkom 1970-ih, u tadašnjoj serbokroatistici prevladati stav o postojanju varijanata književnog jezika, što je bio kompromis do kojega se moglo doći. Da su varijante po svojoj funkciji književni jezici, što su tvrdili hrvatski jezikoslovci, bila je srpskim jezikoslovcima prepreka preko koje se nije moglo prijeći.

⁸³ K. Mićanović, „*Jedan narodni jezik i jedan jedinstven književni jezik*“. *Anketa Letopisa Matice srpske i sastanak u Novom Sadu*, u: Zagreb 1924. – 1930. i 1945. – 1967., ur. D. Roksandić, Zagreb 2019, 143.

⁸⁴ K. Cvetković-Sander, *Sprachpolitik und nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1945–1991)*, Wiesbaden 2011, 204. Među prvima je srpska lingvistica Milka Ivić govorila o tome da postoje dvije osnovne varijante u književnom jeziku, v. K. Mićanović, *Variationen zum Thema Standardsprache(n) und Varianten*, u: *Typen slavischer Standardsprachen*, ur. D. Müller, Monika Wingender, Wiesbaden 2013, 198.

⁸⁵ S. Vukomanović, *O jezičkoj toleranciji*, u: *Međunacionalni odnosi danas*, Zagreb – Beograd 1979, 147–148.

Literatura:

- Andrić, Nikola, *Jedan narod treba i jednu književnost da ima*, „Savremenik“ 7–8 (1919), 305–309.
- Bašić, Nataša, *Uvod u nastanak Guberina-Krstićevih Razlika*, „Jezik“ 4 (2000), 121–134.
- Belić, Aleksandar, *O našem nacionalizmu*, „Jugoslavenska obnova duga crta i bjeline između riječi i crte njiva“ 6 (1920), 105–107; 10 (1920), 201–204; 14 (1920), 297–300.
- Belić, Aleksandar, *Hrvati i Srbi*, „Novi list“, 156 (1922), 1.
- Belić, Aleksandar, *Đura Daničić*, „Jugoslavenska njiva“, 1 (1923), 1–4.
- Belić, Aleksandar, *Književni jezik srpskohrvatski*, u: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatska-slovenačka. II. knjiga I–M*, Bibliografski zavod d.d., Zagreb [s. a.], 347–358.
- Belić, Aleksandar, *Srpskohrvatski književni jezik i pravopis*, „Naš jezik“ VII, 6 (1939), 161–168.
- Belić, Aleksandar, *O Benešićevoj gramatici*, „Naš jezik“ VII, 9–10 (1940), 257–268.
- Belić, Aleksandar, *Lingvistička karta Balkanskog poluostrva*, u: *O dijalektima. Izabrana dela Aleksandra Belića. Deseti tom*, Beograd 2000, 236–241.
- Bibliografija od 1914–1922* (1923), „Južnoslovenski filolog“ III (1922–1923), 197–297.
- Benešić, Julije, *Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego*, Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska“, Warszawa 1937 [1939].
- Bošković, Radosav, *O leksičkoj i stilskoj diferencijaciji srpskoga i hrvatskoga književnog jezika*, „Naš jezik“ III, 9–10 (1935), 277–282.
- Cvetković-Sander, Ksenija, *Sprachpolitik und nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1945–1991). Serbokroatisch, Albanisch, Makedonisch und Slowenisch*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2011.
- Čorović, Svetozar, *Za književno jedinstvo*, „Književni jug“ 3–4 (1918), 89–100.
- Čurčin, Milan, *Slovenačko pitanje*, „Nova Evropa“ 5 (1922), 129–130.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god.*, Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, Sarajevo 1932.
- Dorđić, Petar, *Dva vida našeg književnog jezika prema drugim slovenskim jezicima*, „Naš jezik“ IV, 3 (1935), 78–82.
- Fancev, Franjo, *Srpsko-hrvatski jezik*, u: *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Svezak I, g. 1921. – 1922. Deo II*, ur. V. Manakin. Komisionalna naklada Hrvatskog štamparskog zavoda d.d., Zagreb [1922], 149–157.
- Jovanović, Slobodan, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd 1924.
- Jurišić, Blaž, *Ekavski govor najmlađih*, „Hrvatska njiva“ 8 (1918), 126–127.
- Jurišić, Blaž, *Za književno jedinstvo*, „Hrvat“ 24 (1919), 2–3.
- Krnic, Ivan, *Književni Jug*, „Hrvatska Država“ 17 (1918), 3.
- Krnic, Ivan, *Jedna književnost*, „Hrvatska njiva“ 2 (1918), 25–26.
- Krstić, Kruno, *Hrvatski književni jezik*, „Obzor“ 50 (1940), 1–2.
- Loboda, Anton, *Narod, ki nastaja*, „Ljubljanski zvon“ 7 (1918), 476–484.
- Maretić, Tomo, *Govor zamjenika predsjednika Dr. T. Maretića*, u: *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1921*, 36 (1922), 70–75.
- Maretić, Tomo, *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik za sve one, koji žele dobro govoriti i pisati književnim našim jezikom. Dopuna Broz-Ivekovićevu „Rječniku hrvatskoga jezika“*, JAZU, Zagreb 1924.
- Mićanović, Krešimir, *Variationen zum Thema Standardsprache(n) und Varianten. Über den kroatisch-serbischen Sprachenstreit*, u: *Typen slavischer Standardsprachen: Theoretische, methodische und empirische Zugänge*, ur. D. Müller, M. Wingender, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2013, 197–216.
- Mićanović, Krešimir, *Varijacije na temu jezika i varijanata. Standardologija Dalibora Brozovića*, Matica hrvatska, Zagreb 2018.
- Mićanović, Krešimir, *„The Spirit of AVNOJ in Language Policy“: Language Policy from the End of World War II to Mid-1950s in Yugoslavia and Croatia*, „Socjolingwistyka“ 32 (2018), 23–37.
- Mićanović, Krešimir, *Jedan narodni jezik i jedan jedinstven književni jezik“*. *Anketa Letopisa Matice srpske i sastanak u Novom Sadu*, u: *Zagreb 1924. – 1930. i 1945. – 1967. Društvo, kultura, svakodnevnica*.

- Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem Desničini susreti 2018*, ur. Drago Roksandić, FF press, Zagreb 2019, 141–163.
- Milković, Zvonko, *Za ekavštinu*, „Književni jug“ 8–9 (1918), 349–350.
- Moskovičević, Miloš S., *O hrvatskom i srpskom jezičkom osećaju*, „Srpski književni glasnik“ 1 (1940), 58–62.
- Murko, Matija, *Slovenački književni jezik*, „Nova Evropa“ 5 (1922), 132–140.
- Okuka, Miloš, *Srpski na kriznom putu. (Povjesnica, ideologija, jezička zbilja)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo 2006.
- Pitanje srpsko-hrvatskog pravopisa*, „Politika“ 6529 (1926), 7.
- Pranjković, Ivo, *Razlikovni rječnici*, „Filologija“ 20–21 (1992–1993), 375–383.
- Pranjković, Ivo, *Hrvatski standardni jezik u staroj Jugoslaviji*, „Croatica“ 45–46 (1997), 147–155.
- Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine*, Izdanje Direkcije državne statistike u Beogradu, Sarajevo 1924.
- Rešetar, Milan, *Filološka pitanja u Jugoslaviji*, „Književni jug“, 10–12 (1918), 412–414.
- Rešetar, Milan, *Koliko naroda živi u Jugoslaviji*, „Nova Evropa“, 7 (1922), 206–212.
- Rešetar, Milan, *Je li stiglo vrijeme da se ukloni jekavski književni izgovor?*, „Naš jezik“ III, 6 (1935), 166–169.
- Samardžija, Marko, *Hrvatski jezik i pravopis od ujedinjenja do kraja Banovine Hrvatske (1918. – 1941.)*, Školska knjiga, Zagreb 2012.
- Skerlić, Jovan, *Istočno ili južno narečje?*, „Srpski književni glasnik“ 10 (1913), 756–770, 11–12 (1913), 862–873.
- Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I knjiga (od I prethodnog do XXXVII redovnog sastanka)*, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1921.
- Stojanović, Ljubomir, *Maretićev „Jezični savjetnik“*, „Nastavni vjesnik“ XXXIII (1925), 124–140, 209–228.
- Šimić, Antun Branko, *E*, „Glas Slovenaca, Hrvata i Srba“ 52 (1918), 2–3.
- Šišić, Ferdo, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.–1919.*, Naklada Matice hrvatske, Zagreb 1920.
- Uredništvo „Našeg jezika“, *O jednom književnom izgovoru*, „Naš jezik“ III, 2 (1934), 35–36. [v. ovdje bilj. 58]
- Uredništvo „Našeg jezika“, *T. Maretić*, „Naš jezik“ III, 4 (1935), 97–98. [v. ovdje bilj. 52]
- Uredništvo „Našeg jezika“, *Povodom pisanja o našem književnom jeziku*, „Naš jezik“ VII, 8 (1940), 225–226.
- Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna, 1921. god.*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd 1921.
- Vukomanović, Slavko, *O jezičkoj toleranciji*, u: *Međunacionalni odnosi danas (Problemi istraživanja nacije i međunacionalnih odnosa u uvjetima samoupravnog udruživanja rada)*, Centar CK SK Hrvatske za idejno-politički rad – Marksistički centar CK SK Srbije, Zagreb – Beograd 1979, 145–150.
- Vuković, Jovan L., *Hrvatski stručnjaci o knjizi g. g. Guberine i Krstića*, „Naš jezik“ VIII, 1 (1941), 1–10.
- Wilfan, Josip, *Jezičkovno pravo v ustavi*, „Slovenski pravnik“, 1–4 (1921), 37–40.

Unity and Diversity. Notes on Standard Language (1918–1941)

Summary: The paper analyses contributions to the debate on standard language published in the period between the end of the First World War and early 1941. Even though the Constitution of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes sanctioned “Serbo-Croat-Slovene” as the official language, the prevailing attitude, not only among the philologists, was that the Slovenes have a standard language of their own, whereas the Croats and the Serbs share a common one. In the name of national unity, the champions of Serbo-Croat

“literary unity” incessantly propagated linguistic unification, i.e. instituting a single standard usage, thereby implicitly admitting that differences in standard language are of more significance than they allowed. In the papers under analysis, lexical differences between Croatian and Serbian usage were taken as confirming the completion of the process of differentiation, i.e. the existence of two recensions/two standard languages (Bošković), as well as being identified as variants of a standard language (Đorđić), while a younger generation of Croatian linguists (Krstić, Guberina) aimed not only to list but also to elaborate the differences between the two standard languages – Croatian and Serbian. The polemics and discussions from the late 1930s through the very beginning of 1940s established two diametrically opposed positions. On the first view, there is a single standard language shared by Croats and Serbs, and the differences that nevertheless exist are to be removed by unified usage; and on the other, there are two standard languages, Croatian and Serbian. The discussions of the unity of standard language were renewed in the Federative Republic of Yugoslavia, and in conclusion it is indicated that the debate between Croatian and Serbian linguists on single standard language was resolved by both sides acquiescing to the view that there are variants in standard language, which was a viable compromise.

Keywords: standard language, “literary unity”, variants, recensions, “Serbo-Croato-Slovene”, Serbo-Croatian standard language, Croatian and Serbian standard languages

Dragan Damjanović

Sveučilište u Zagrebu

ORCID: 0000-0003-2589-8075

ddamjano@ff.zg

Promjena granica 1918. i hrvatska arhitektura – novi centri, novi uzori, novi stilovi

Sažetak: Raspad Austro-Ugarske označio je prekid ne samo političkih već velikim dijelom i kulturnih i gospodarskih veza koje su stoljećima postojale na teritoriju podunavske Monarhije. Prijelom se jasno odrazio i na polju arhitekture, što se osobito zorno može uočiti u promjeni mjesta odlaska na školovanje hrvatskih arhitekata. Do 1918. glavna je odrednica školovanja bio Beč, na prvom mjestu tamošnja Visoka tehnička škola i/ili Akademija likovnih umjetnosti. Neusporedivo rjeđe, iako je Hrvatska bila dio istočnoga, ugarskog dijela Monarhije, hrvatski su se arhitekti odlazili školovati u Budimpeštu, prvenstveno zbog jezične barijere. Izbor je rijetko padao i na druge srednjoeuropske visoke škole, u Pragu, Karlsruheu, Münchenu i drugdje. Nakon 1918. sve veću važnost dobivaju novi kulturni centri međuratne Europe: Berlin, Dresden, Prag i, ponekad, Pariz. Promjena mjesta školovanja dovodi i do jačanja utjecaja na hrvatsku arhitekturu s područja Njemačke, Čehoslovačke i Francuske. Ključan diseminacijski kanal, uz mjesto školovanja, postaju i stručni arhitektonski časopisi, monografske publikacije i arhitektonske izložbe s tih područja. Promjena državnog okvira snažno je utjecala i na diseminaciju ideja s drugim prostorima unutar Jugoslavije. Snažan je utjecaj Ljubljane, gdje djeluje jedan od najvažnijih arhitekata Europe prve polovine XX. stoljeća, Jože Plečnik, te Beograda zbog njegove uloge političkoga centra države. Budući da je Zagreb neposredno nakon utemeljenja Kraljevine SHS bio najvažniji gospodarski, kulturni i obrazovni centar u državi, zagrebačka arhitektonska scena jače je utjecala na beogradsku, negoli beogradska na zagrebačku. Naime, zahvaljujući okolnosti da se u Zagrebu 1919. osniva Tehnička visoka škola, velik broj budućih arhitekata ne samo iz Hrvatske već i drugih dijelova Jugoslavije završava svoje studije u Zagrebu, čime taj grad postaje važno mjesto diseminacije novih trendova u arhitekturi u ostatku nove države. Konačno, za razliku od situacije u Beogradu, ruski arhitekti koji su imigrirali u Jugoslaviju, imali su tek manji utjecaj na zbivanja u zagrebačkoj i, općenito, hrvatskoj arhitekturi. Cilj je ovoga članka pokazati kako se promjena državnog okvira 1918. odrazila na arhitekturu Zagreba. Prikazat će se općenite karakteristike hrvatske arhitekture toga razdoblja, njezina stilska raznolikost i glavni protagonisti, te kako se utjecaj države i lokalnih organa vlasti odrazio na arhitektonsku produkciju. Zbivanja na polju arhitekture nastojat će se kontekstualizirati sa širom političkom i društvenom situacijom.

Ključne riječi: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, arhitektura, *art déco*, neohistoricizam, ekspresionizam, češki kubizam, Zagreb, Split, Sušak, Osijek

Uvod

Velike promjene granica nakon završetka Prvoga svjetskog rata 1918., raspad Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje zajedničke države Južnih Slavena – Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – snažno su utjecale na promjene gospodarskih i kulturnih tokova, koje su stoljećima karakterizirale prostore srednje i jugoistočne Europe. Cilj je ovoga teksta, oslonjenoga na brojne monografije i članke objavljene u posljednjih nekoliko desetljeća,¹ pokazati kako se promjena državnog okvira 1918. odrazila na arhitekturu dijela Hrvatske koji je ušao u sastav Kraljevine SHS, ponajprije u Zagrebu, a donekle i drugim važnijim naseljima toga vremena. Ograničena dužina teksta ne dopušta detaljniju analizu pa će se prikazati općenite karakteristike hrvatske arhitekture okvirnoga razdoblja između 1905. i 1930., njezina stilska raznolikost i glavni protagonisti. Zbivanja na polju arhitekture nastojat će se kontekstualizirati sa širom politikom i društvenom situacijom.²

Arhitekti i prevrat: nova tržišta

Tijekom Prvoga svjetskog rata područje Hrvatske gotovo da nije doživjelo veća materijalna razaranja jer su se glavna bojišta nalazila daleko od njezinih granica (izuzetak predstavlja tek područje istočnoga Srijema). Građevinska je djelatnost, međutim, u tom vremenu, kako zbog gospodarskih razloga tako i zbog ratnih mjera, uvelike zamrla i oživljuje tek nakon uspostave mira, a zahvaljujući jakom demografskom i gospodarskom rastu te masovnom seljenju seoskog stanovništva u gradove. Iako je percepcija političkih promjena 1918. danas u Hrvatskoj uglavnom negativna stoga što je Hrvatska u prvoj jugoslavenskoj zajednici izgubila svoju političku autonomiju, na razvoj Zagreba, ali i drugih većih gradova na području današnje Hrvatske ona je itekako pozitivno utjecala. Prema zadnjem popisu provedenom u Austro-Ugarskoj Monarhiji iz 1911. Zagreb je imao oko 80.000 stanovnika. Iako je bio političko središte poluautonomne pokrajine Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, veličinom nije

---

¹ Uz brojne radove koji su citirani dalje u tekstu treba istaknuti ključne monografije o hrvatskoj međuratnoj arhitekturi: T. Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija*, Zagreb 1990; D. Radović Mahečić, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj*, Zagreb 2007. Iznimno informativan pregled hrvatske arhitekture međuratnog perioda donose članci: A. Laslo, *Architecture of Inter-War Zagreb*, u: *Shaping the Great City. Modern Architecture in Central Europe 1890–1937*, ur. E. Blau, M. Platzer, Munich – London – New York 1999, 186–195; A. Laslo, *Scenografija za Poirota: okvir slike vremena*, u: *Art déco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata*, ur. A. Galić, M. Gašparović, Zagreb 2011, 93–118.

² Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2022-10-9843 Reprezentacija, razvoj, edukacija, participacija – Umjetnost u društvu od 19. do 21. stoljeća.

mogao parirati ne samo dvomilijunskom Beču ili Budimpešti, već i većini drugih pokrajinskih središta Monarhije: Pragu, Grazu, Lavovu ili Trstu. Raspadom Monarhije, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca Zagreb se pretvara, iako nije bio politička prijestolnica, u najvažniji privredni, obrazovni i kulturni centar nove države. Zahvaljujući novim granicama, carinskoj zaštiti, ali i već postojećim temeljima, osnivaju se brojne nove bankarske i osiguravajuće kuće, gradi niz industrijskih postrojenja, utemeljuju nove visokoškolske ustanove i druge javne institucije, što potiče rast grada, do tada, nezamislivom brzinom.

Na sličan način, zahvaljujući okolnosti što Rijeka i Zadar nisu pripali Kraljevini SHS, već, nakon niza političkih peripetija, Italiji, kao važne luke pa i kulturni, gospodarski i politički centri razvijaju se na obalama Jadranskog mora Sušak i Split. Na krajnjem jugu Hrvatske Dubrovnik, pak, raste kao turistički grad, a na istoku Osijek kao ključni industrijski centar. O tome svjedoče i demografski podaci. Prema popisu iz 1931. Zagreb je imao već 185.000 stanovnika, a broj stambenih jedinica povećao se tijekom 1920-ih godina s 5310 na 13668.³ U Splitu broj stanovnika povećan je između 1921. i 1931. godine s 25307 na 35417, a broj kuća s 2335 na 3001,⁴ a u Osijeku u istom razdoblju broj stanovnika raste s 36500 na 43351.⁵ Navedeni gradovi ujedno su i glavni centri hrvatske arhitekture 1920-ih godina.

Raspad Austro-Ugarske bitno je promijenio i položaj hrvatskih arhitekata, koji dobivaju priliku projektirati po cijeloj Jugoslaviji, a istodobno im velikim djelom prestaju konkurirati bečki i budimpeštanski arhitektonski biro. Koliko je promjena granica utjecala na arhitekturu, osobito pokazuje odnos prema mađarskim arhitektima. Prije 1918. na cijelom teritoriju Trojedne Kraljevine sve projekte za zgrade koje su gradile zajedničke mađarsko-hrvatske institucije izrađivali su mađarski arhitekti, a njihova je dominacija bila još izraženija na prostorima koji su bili pod neposrednom kontrolom Budimpešte – u Rijeci, Međimurju i južnoj Baranji.⁶ Nakon 1918. ni jedan mađarski arhitekt više neće dobiti priliku raditi na projektima za Hrvatsku. S austrijskim arhitektima nešto je drukčija situacija – angažirat će se daleko rjeđe nego prije 1918., no i dalje će zbog stoljetnih veza s Bečom i austrijskim područjem, ali i prestiža, stručnosti ili poslovnih razloga dobiti priliku raditi u hrvatskim gradovima. Arhitekt iz Graza Alfred Keller projektirat će tako za centar Zagreba novo pročelje robne kuće Kastner & Öhler (Ilica 4, 1926. – 1928.), zahvaljujući okolnosti što se centrala

³ T. Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine. Ekonomsko-historijska analiza*, Zagreb 1961, 89.

⁴ B. Radica, *Novi Split. Monografija grada Splita od 1918. do 1930. godine*, Split 1931, 100–102.

⁵ M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. – 1971.*, Zagreb 1979, 487.

⁶ D. Damjanović, *Mađarsko-hrvatske veze na području arhitekture u 19. stoljeću*, u: *Ars et Virtus. Hrvatska – Mađarska: 800 godina zajedničke kulturne baštine*, Zagreb – Budimpešta 2020, 234–257.

te tvrtke nalazila u Beču, kao i brojne turističke objekte (za koje se specijalizirao), hotele i vile u primorskom dijelu Hrvatske.⁷

Od arhitekata aktivnih u Beču 1920-ih svakako najvažniji koji je dobio priliku raditi za Hrvatsku bio je Peter Behrens – njegov položaj profesora na Akademiji likovnih umjetnosti u spomenutom gradu pa i arhitektonske zvijezde modernizma, nesumnjivo je naveo zagrebačkog gospodarstvenika Otta Sterna da ga angažira na moderniziranju pročelja njegove zgrade koju je kupio od Eugena Viktora Felleri, i koju je do 1927./28. karakterizirala raskošna secesijska fasada.⁸ Arhitekti iz Austrije, Njemačke i drugih europskih zemalja imat će uspjeha i na natječajima za urbanističke planove raznih jugoslavenskih gradova zahvaljujući okolnosti da su ti natječaji, a s ciljem dobivanja što kvalitetnijih projekata, bili internacionalnog karaktera.⁹

Hrvatski, odnosno na prvom mjestu zagrebački, arhitekti ne samo da se više nisu morali boriti s konkurencijom s područja Austrije i Mađarske već su istodobno dobili priliku raditi na daleko većem prostoru od ranijega teritorija Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije – na području cijele Kraljevine SHS. Njihova brojnost i stručnost, ali i dominantan položaj zagrebačkih i hrvatskih industrijskih, bankarskih i trgovačkih poduzeća u Jugoslaviji tijekom 1920-ih otvorila im je široko područje djelovanja od Skoplja na jugu do Ljubljane na sjeveru. Iako je Zagreb izgubio ulogu političkog centra, te iako se tijekom 1920-ih država sve više centralizirala, pa je time i utjecaj Beograda kao političke prijestolnice jačao, zbog navedenih će razloga daleko veći broj zagrebačkih arhitekata dobiti priliku raditi u Beogradu negoli beogradskih u Zagrebu. Među brojnim građevinama hrvatskih arhitekata realiziranim 1920-ih osobito se ističu zgrade banaka. Dioniz Sunko projektira, tako, u Beogradu zgradu Prve hrvatske štedionice u Ulici kneza Mihajla u središtu prijestolnice (1922.), a Hugo Ehrlich zgradu Jugoslavenske udružene banke u Ulici kralja Petra (1929. – 1931.).¹⁰

Ne samo da srpski arhitekti rijetko imaju prilike projektirati za Zagreb i druge veće hrvatske gradove, ruski arhitekti koji su imigrirali u Jugoslaviju, u to vrijeme izrazito aktivni u Beogradu, imali su također mali utjecaj na zbiljanja

⁷ J. Kranjčević, *Alfred Keller (1875. – 1945.). Arhitektonski projekti na Lošinju i prostoru Hrvatske*, Mali Lošinj 2016, 59–77.

⁸ D. Radović Mahečić, *Preoblikovanje kuće Stern*, u: *Moderna arhitektura u Hrvatskoj*, ur. D. Radović Mahečić, Zagreb 2007, 77–80.

⁹ D. Radović-Mahečić, *Internacionalna retorika – domaći odgovori*, u: *Moderna arhitektura u Hrvatskoj*, 19–21, 31; Laslo, *Scenografija za Poirota*, 106–108. O natječajima u međuratnom Zagrebu više u: T. Bjažić Klarin, *Za novi, ljepši Zagreb! Arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba: 1918. – 1941.*, Zagreb 2020.

¹⁰ A. Kadijević, *Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću*, „Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam“, 19 (2011) 2 (42), 466–477.

u zagrebačkoj i, općenito, hrvatskoj arhitekturi 1920-ih. Jedina istaknutija građevina koju je jedan ruski emigrant projektirao za Zagreb u to vrijeme pregradnja je zgrade Hrvatske zemaljske (Jugoslavenske) banke na uglu Trga bana Jelačića i Praške ulice u Zagrebu (1920. – 1926.) Petera Pavloviča Fetisova (zaposlenoga u ateljeu zagrebačkog arhitekta Ignjata Fischera).¹¹ Prema kraju 1920-ih i tijekom 1930-ih nešto veći broj srpskih arhitekata dobit će priliku raditi na području Hrvatske, no broj realiziranih projekata, uspoređi li se s ukupnom arhitektonskom produkcijom toga vremena, neće biti velik. Podružnice Narodne banke po hrvatskim gradovima (Dubrovnik, 1935. – 1936.; Karlovac, 1938. – 1940.) udomljene su tako u zgradama podignutim po projektu Bogdana Nestorovića,¹² a i pojedine privatne vile ili stambeno i stambeno-poslovni objekti te crkve realizirani su po projektima raznih srpskih arhitekata.

Ne samo u odabiru projekatana, već u cjelini gledajući, zagrebačka arhitektonska scena jače je utjecala na beogradsku negoli beogradska na zagrebačku. S druge strane primjećuje se da na hrvatsku (a dijelom i srpsku) arhitekturu snažan utjecaj ima situacija u najmanjem od tri glavna kulturna i nacionalna centra Jugoslavije – Ljubljani, a zahvaljujući okolnosti da se u taj grad vratio nakon višedesetljetnog izbjivanja jedan od najvažnijih arhitekata Europe prve polovine XX. stoljeća, Jože Plečnik, koji će dobiti priliku u više navrata raditi na području i Hrvatske i Srbije, i čija će ikonička rješenja javnih i sakralnih zdanja ostati nenadmašena u međuratnoj Jugoslaviji. Na području Hrvatske Plečnikova ostvarenja (crkve i privatne zgrade) susrećemo u Zagrebu, Dubrovniku i Osijeku, no realizirana su uglavnom izvan kronološkog okvira kojim se bavi ovaj članak, tijekom 1930-ih.¹³

Raspad Austro-Ugarske doveo je i do promjene odabira mjesta školovanja velikog broja hrvatskih arhitekata, što je također odigralo iznimno važnu ulogu u usmjeravanju kulturnih transfera. Do 1918. glavna im je odrednica bio Beč, na prvom mjestu tamošnja Visoka tehnička škola, Akademija likovnih umjetnosti ili Kunstgewerbeschule. Neusporedivo rjeđe, iako je Hrvatska bila dio istočnoga, ugarskog dijela Monarhije, hrvatski su se arhitekti odlazili školovati u Budimpeštu, prvenstveno zbog jezične barijere, odnosno nepoznavanja mađarskog jezika. I prije 1918. izbor je znao pasti na neko drugo srednjoeuropsko sveučilište. Studiralo se tako i u Pragu (Ignjat Fischer, Vladimir Šterk), Karlsruheu (Rudolf Lubynski, Dioniz Sunko), Münchenu (Viktor Axmann) i drugdje.

¹¹ A. Kadijević, *Arhitekti emigranti iz Rusije i hrvatska arhitektura 20. stoljeća*, „Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam“ 25 (2017) 2 (54), 365–366.

¹² A. Kadijević, *Podružnica Narodne banke Jugoslavije (1935. – 1936.) u Dubrovniku arhitekta Bogdana Nestorovića*, „Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam“, 27 (2019) 2 (58), 208–223.

¹³ D. Prelovšek, *Josef Plečnik 1872. – 1957. Architectura perennis*, Slazburg – Wien 1992, 245–249.

Nakon 1918. i uspostave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ni jedan važniji hrvatski arhitekt neće se više školovati u Budimpešti, a i Beč postaje sve manje važno mjesto školovanja iako zadržava određeni ugled tijekom 1920-ih kada kod Behrensa na Akademiji likovnih umjetnosti studira Juraj Neidhardt, a kod Josefa Hoffmanna u Kunstgewerbeschule Antun Ulrich.¹⁴ Sve veću važnost dobivaju novi kulturni centri međuratne Europe: Berlin, Dresden, Frankfurt na Majni, Prag i, ponekad, Pariz, gdje na fakultetima ili arhitektonskim ateljeima stasavaju Zlatko Neumann, Drago Ibler, Slavko Löwy, Zdenko Stržić, Josip Pičman, Zvonimir Kavurić, Ernst Weissman, već spomenuti Juraj Neidhardt i brojni drugi hrvatski arhitekti. Promjena mjesta školovanja dovodi i do jačanja utjecaja na hrvatsku arhitekturu s područja Njemačke, Čehoslovačke i Francuske.¹⁵

Zahvaljujući utemeljenju Tehničke visoke škole u Zagrebu 1919., te Arhitektonskog odjela pri Akademiji likovnih umjetnosti 1926., najveći broj hrvatskih arhitekata počinje, međutim, studirati u tom gradu, što pridonosi stvaranju posebne zagrebačke škole u međuratnoj arhitekturi. U Zagreb će na studije dolaziti arhitekti i iz drugih dijelova Kraljevine SHS/Jugoslavije, čime, pak, taj grad postaje važno mjesto diseminacije novih trendova u arhitekturi u ostatku nove države.

Kontinuitet u diskontinuitetu: stilske karakteristike hrvatske arhitekture nakon 1918.

Usprkos političkom diskontinuitetu, promjeni granica i, samim time, bar djelomičnoj promjeni smjerova kulturnih transfera, arhitektura stilski neposredno prije i poslije Prvoga svjetskog rata pokazuje zamjetni kontinuitet.

U razdoblju okvirno od 1905. do 1930. arhitekturu u cijeloj Srednjoj Europi, pa tako i Hrvatskoj, obilježava izrazita formalna raznolikost koja bi se mogla svesti u tri dominantne struje: uz razna modernistička strujanja koja nastoje više-manje radikalno prekinuti vezu s prošlosti, uočava se svojevrsni povratak tradiciji koji se, pak, račva u dva smjera: javlja se kasna secesija bazirana na slobodnom poi-gravanju s klasičnim uzorima te povratak historicizmu, povijesnim stilovima.¹⁶ Treća navedena struja postaje u godinama neposredno uoči rata sve dominantnija.

Iako modernistička struja nije nestala, u godinama uoči Prvoga svjetskog rata čak su i modernisti poput Adolfa Loosa počeli napuštati svoje ranije radikalne stavove i isticati vezanost uz tradiciju. Loos je tako slikovito isticao da

---

¹⁴ D. Damjanović, *Expressionism in Croatian Architecture of the Interwar Period*, „Architectura. Zeitschrift für Geschichte der Baukunst“ 44 (2015), 43.

¹⁵ D. Radović-Mahečić, *Internacionalna retorika – domaći odgovori*, 19.

¹⁶ Á. Morávanszky, *Die Architektur der Donaumonarchie: 1867. – 1918.*, Budapest 1988, 179–191.

je tradicija neprijatelj razvoja u mjeri u kojoj je majka neprijatelj djetetu, da je ona izvor snage i čvrsti temelj zdrave budućnosti.¹⁷

Dakako, interpretacija načina kojim bi se tradicijom trebalo koristiti u suvremenoj arhitekturi razlikovala se od arhitekta do arhitekta. Loosu, pa i općenito velikom dijelu srednjoeuropskih modernista u godinama uoči početka Prvoga svjetskog rata, osobito poželjan uzor iz prošlosti predstavljala je arhitektura iz vremena oko 1800.¹⁸ Hans Semper, sin najvažnijega teoretičara arhitekture XIX. stoljeća, Gottfrieda Sempera, tako je isticao u to vrijeme da je klasična arhitektura živuća duhovna moć – kada god su se arhitekti zapada oslanjali na klasični arhitektonski jezik kao da su se sunčeve zrake probile kroz noć ili oluju.¹⁹ Neobidermajerski, te općenito neoklasicistički – osobito schinkelovski, motivi stoga su se na velika vrata počeli vraćati u srednjoeuropsku arhitekturu. Pojedini su arhitekti (poput Paula Naumburg-Schultzea, koji je djelovao i na području Hrvatske) pri tome prilično doslovno slijedili uzore iz prošlosti, dok je većina motive klasicističke arhitekture pojednostavljivala ili kombinirala s motivima secesije i/ili prilagođavala mogućnostima novih materijala koji su se počeli koristiti u arhitekturi, na prvom mjestu armiranom betonu.

I u Hrvatskoj sve tri tendencije koje su obilježile europsku arhitekturu toga vremena jasno se uočavaju. Dominantna je struja klasicizirajuća (odnosno bidermajerska) secesija, koja se služi slobodnom upotrebom povijesnih motiva, kombinirajući ih sa zoomorfnim, antropomorfnim, fitomorfnim i drugim motivima najraznolikijega, povijesnog ili vernakularnog porijekla. Svakako najvažniji primjer takvog pristupa arhitekturi u Hrvatskoj predstavlja zgrada Nacionalne i sveučilišne knjižnice na Marulićevu trgu arhitekta Rudolfa Lubynskog (1911. – 1913.).²⁰ Djela Ota Goldscheidera, Dioniza Sunka, pa i Huga Ehrlicha u Zagrebu, Viktora Axmanna u Slavoniji te Kamila Tončića u Splitu (Hrvatski dom, 1908.) predstavljaju primjere toga stilskog pravca.

Estetskih nihilista, kako je prvi hrvatski povjesničar umjetnosti Izidor Kršnjavi zvao radikalne moderniste,²¹ odnosno sve one arhitekta koji su potpuno napustili dekoraciju na pročeljima, u pravom se smislu u Hrvatskoj prije Prvoga svjetskog rata ne može naći iako je arhitekt Viktor Kovačić u svojim teorijskim djelima bar

¹⁷ Stanford Anderson, *The Legacy of German Neoclassicism and Biedermeier: Behrens, Tessenow, Loos and Mies*, „Assemblage“ 15 (1991), 77.

¹⁸ E. Clegg, *Art, Design & Architecture in Central Europe 1890–1920*, New Haven – London 2006, 39–40.

¹⁹ H. Semper, *Das Fortleben der Antike in der Kunst des Abendlandes*, Esslingen 1906, 2.

²⁰ N. Fabijanić, *Combining Secession, Neo-Classicism and Modernism. Rudolf Lubynski's University Library in Zagreb*, „Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam“ 18 (2010) 1 (39), 2–25; *Zgrada Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu: 1913. – 2013.*, ur. S. Knežević, Zagreb 2013.

²¹ I. R., *Razgovor s drom. Kršnjavijem*, „Narodne novine“ 75/204 (7. 9. 1909.), 1–3.

deklarativno zagovarao veći otklon prema moderni. U nizu ostvarenja Viktora Kovačića uočava se, doduše, naginjanje purizmu, pročišćavanju i pojednostavljanju pročelja. Osobito skladan primjer predstavlja kuća Lustig u Zagrebu (Kumičićeva 10 / Mihanovićeve, 1910. – 1911.),²² koju je projektirao u suradnji s Hugom Ehrlichom. I u Ehrlichovu opusu uočavaju se slične tendencije (kao što pokazuje primjer kuće barunice Ide Moscon-Ožegović, Mihanovićeve 14, Zagreb, 1911.), što ne čudi s obzirom na okolnost da je taj arhitekt godinama surađivao s Adolfom Loosom na projektu za vilu Karma na Ženevskom jezeru.²³ Ni Kovačić ni Ehrlich ni u jednom svojem djelu nisu, međutim, posegnuli za potpunim ukidanjem dekoracije. Aplicirali su katkad u većoj, katkad manjoj mjeri uglavnom klasicizirajuće motive na pročelja svojih zgrada, što je vjerojatno bio odraz i konzervativnosti sredine, odnosno želje naručitelja koji su svoje gradske „palače“ gledali kao sljednike velikih palača europske povijesti arhitekture. Katkada je to znalo rezultirati i prilično (stilski i proporcionalno) neobičnim ostvarenjima, kao što pokazuje primjer kuće Edmunda Franka Viktora Kovačića (Trg Ivana Mažuranića 1 / Hebrangova 33, Zagreb, 1912. – 1913.), koja je oblikovana poput modernizirane toskanske palače.²⁴

Kako se približavamo Prvome svjetskom ratu, treća struja, historicistička, u hrvatskoj arhitekturi postaje sve dominantnija, a s obzirom na to da će ona dominirati i u godinama nakon rata, potrebno joj je posvetiti nešto više pažnje. Taj proces uočio je i ključni zagrebački likovni kritičar moderne Vladimir Lunaček, što jasno dolazi do izražaja u njegovu članku iz 1912., nastalom nesumnjivo pod utjecajem najnovijih realizacija u Zagrebu: „Secesija bila je u neku ruku opravdana, prodrmla je profesorsku zasukanost, ali prevarila se, kad je mislila, da će stvoriti forme, što više stil, koji će nadomjestiti forme renesanse, gotike baroka, itd. U tom je bio krivi račun. Sile tih starih stilova u svakom su pogledu nadvladale i Nijemci, koji su se najviše razgrajali u secesiji, prestali su kod sloga ‘biedermeierstva’.“²⁵ Očito je arhitektura kraja XVIII. i početka XIX. stoljeća, prepoznata kao važan uzor novim gradnjama i u Hrvatskoj. Povratak tradiciji značio je, dakle, i u nas, kao i u ostatku Srednje Europe, na prvom mjestu povratak klasicizirajućem oblikovnom jeziku (barem u poslovnoj, javnoj i stambenoj arhitekturi).

Na polju javne arhitekture u Zagrebu svakako najvažniji primjer povratka klasicizirajućoj tradiciji predstavlja golema palača Odjela za unutarnje poslove sa saborskom dvoranom (danas zgrada Hrvatskog sabora), podignuta 1908. – 1911.

²² D. Radović Mahečić, A. Laslo, *Život i djelo Viktora Kovačića*, u: *Viktor Kovačić. Život i djelo*, ur. M. Begović, Zagreb 2003, 112–113.

²³ Ž. Domljan, *Hugo Ehrlich*, Zagreb 1979, 28–44, 73.

²⁴ Radović Mahečić, Laslo, *Život i djelo Viktora Kovačića*, 113.

²⁵ V. Lunaček, *Hrvatski narodni stil*, „Vijenac“ III (1912) 6, 185.

u samom središtu Gornjeg grada, na Markovu trgu, prema projektu arhitekata Janka Kolarića i Lava Kalde.²⁶ U stilski srodna neoklasicistička ostvarenja u Zagrebu ubrajaju se i Kemijski institut Vjekoslava Bastla na Marulićevom trgu, kao i pročelja zgrada niza novčarskih institucija, koje znaju poprimiti i neobarakna obilježja: Hrvatsko-slavonska zemaljska centralna štedionica s kavanom Corso, Ilica 25 / Gundulićeva, 1905. – 1907. (arhitekti Vjekoslav Bastl, Ivo Štefan, Otto Goldscheider); stambeno-poslovna zgrada podružnice Austrougarske banke, Jurišićeva 17 / Palmotićeva, 1906. – 1907. (arhitekt Lav Kalda za biro Pilar, Mally & Bauda); palača Osiguravajućeg društva Croatia, Masarykova 1–3 / Preradovićeva, 1910. (arhitekt Edo Schön), zgrada Srpske banke, Jurišićeva 4 / Petrinjska 1, 1912. – 1914. (arhitekt Aladar Baranyai) i druge građevine.

Kao što je već navedeno, situacija nakon završetka rata na polju arhitekture predstavlja nastavak predratnih tendencija. Iz kasnosecesijske arhitekture proistječe *art déco*, a iz historicističke svojevrsni neohistoricizam, dok se iz modernističkih strujanja postupno rađa internacionalni stil.

Neohistoricistička struja bila je apsolutno dominantna sve do 1925., a u djelima pojedinih arhitekata i kasnije, pa se arhitektura toga vremena u Hrvatskoj često stavljala u dosadašnjoj povijesno-umjetničkoj historiografiji u opreku prema prodirućoj moderni. Njezina akademičnost smatrala se, a dijelom se i danas smatra, konzervativnom, nazadnjačkom. Svako unošenje motiva novih stilova interpretiralo se, pak, kao borba protiv postojećih „starih“ stilova i pristupa,²⁷ pa stoga do nedavno nije postojao velik interes za građevine iz 1920-ih, osim ako nije bilo riječ o djelima ključnih arhitekata.

Situacija u Hrvatskoj opet je, dakako, odraz opće europske situacije, gdje se u jednakoj mjeri uočava u gotovo svim zemljama neposredno nakon velikog rata povratak „novoj tradiciji“, kako je taj stil nazvao povjesničar arhitekture Henry-Russel Hitchcock.²⁸

Prema sredini i drugoj polovini 1920-ih situacija će postati još složenija. Cijeli niz novih „stilova“ pojavit će se u europskoj arhitekturi: ekspresionizam u Njemačkoj, (rondo)kubizam u Češkoj, konstruktivizam u Rusiji, *art déco* na anglosaksonskom jezičnom području i šire, *De Stijl* u Nizozemskoj, itd. Naravno, paralelno s njima rađa se polagano, i prema kraju desetljeća se naglo širi svijetom, internacionalna moderna arhitektura.

Ni na općoj europskoj, ni na nacionalnoj hrvatskoj razini ne postoje monografije koje bi sintetizirale svu raznolikost stilskih pristupa 1920-ih godina, što

²⁶ D. Radović Mahečić, *Sekvenca secesije – arhitekt Lav Kalda*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“ 30 (2006), 250–252.

²⁷ T. Premerl, *Hrvatska međuratna arhitektura između moderne i avangarde*, „Čovjek i prostor“, posebno izdanje 1 (1996), 20.

²⁸ K. Frampton, *Moderna arhitektura. Kritička povijest*, Zagreb 1992, 228.

je dovelo do toga da nije stvoren jedinstveni termin koji bi obuhvatio ni općenito arhitekturu 1920-ih, a ni tradicionalistička strujanja toga razdoblja. Iako pojedini autori koriste termin *art déco* za sva navedena strujanja u arhitekturi, to se ne čini opravdanim s obzirom na to da taj stil ipak podrazumijeva, bar na anglo-saksonskom području, specifičan oblikovni rječnik proistekao iz kasne secesije.

Od ostalih termina koji se koriste za arhitekturu 1920-ih oslonjenu na povijesne stilove osobito je raširen već navedeni termin „nova tradicija“. U Hrvatskoj povjesničarka umjetnosti Snješka Knežević za historicističke tendencije međuratnog perioda koristi, pak, termin neohistoricizam,²⁹ koji je vrlo prikladan s obzirom na stilsku polimorfnost korištenih uzora, pa se koristi i u ovom tekstu. Naime, iako je neoklasicistička i neobidermajerska struja osobito raširena, u neohistoricizmu, arhitekti se i prije i poslije 1918. koriste motivima i iz neomedijevalnih stilova (neoromaničkoga, neobizantskog, čak i neogotičkog stila), neorenesanse, neobaroka, kao i vernakularne arhitekture. Alternative ovom pojmu su: posthistoricizam, modernizirani historicizam (s obzirom na nove materijale koji se koriste, drukčije proporcije zgrada te postupno smanjivanje količine dekoracije), drugi historicizam,³⁰ a pojedini autori koriste i termin eklekticizam, akademizam.³¹

Tradiciji naklonjena arhitektura 1920-ih najčešće pročišćava oblikovni rječnik europskih stilova, svodi ga na osnovne elemente, iako se zna s njim i poigravati, slobodno ga i vrlo kreativno interpretirajući, mijenjajući uobičajene proporcije arhitektonskih motiva ili poziciju na pročelju. Zgrade iz toga vremena u Hrvatskoj obično su veće i više od zgrada s kraja XIX. i početka XX. stoljeća.

Okrenutost tradiciji ili, bolje reći, dekorativnosti u hrvatskoj se arhitekturi toga vremena ne veže primarno uz nastojanja za prezentiranjem državne moći u arhitekturi, što se obično tumači kao osnovni razlog opstanka historizma u međuratnom, pa i kasnijem razdoblju.³² Na području današnje Hrvatske nije bilo, naime, tijekom 1920-ih velikih ulaganja u nove javne objekte centralnih vlasti u Beogradu – javna ulaganja u većoj su se mjeri kanalizirala u izgradnju istočnih i južnih dijelova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Povratak historijskim stilovima nije stoga vezan samo za javnu arhitekturu, dakle nije rezultat samoreprezentacije novih vlasti, već je ponajviše raširen na području poslovne, stambene i sakralne arhitekture. U većoj mjeri odraz želja naručitelja, posljedica je obrazovanja arhitekata, a u slučaju priobalnih gradova i pokušaja oblikovnog

²⁹ S. Knežević, *Zelena potkova u Zagrebu. Povijesni vodič*, Zagreb 2013, 15, 37, 41.

³⁰ M. Bagarić, *Zagrebačka buržoazija u novoj monarhiji: oponašanje stambenih modela, u: Likovne umjetnosti, arhitektura i povijesni identiteti. Zbornik radova znanstvenog skupa „Dani Cvita Fiskovića“ održanog 2016. godine*, ur. A. Marinković, A. Munk, Zagreb 2018, 182.

³¹ Isto.

³² Frampton, *Moderna arhitektura*, 228.

uklapanja novih građevina u postojeće urbane cjeline, pokušaj hvatanja *genius locija*. Brojne banke, osiguravajuće kuće, hoteli, kina, sokolane, kupališta, izložbeni paviljoni, vile, po većim i manjim mjestima cijele Hrvatske i danas svjedoče o velikom građevinskom bumu toga vremena, koji će trajati sve do početka velike svjetske gospodarske krize.

U Zagrebu 1920-ih dobre primjere neohistoricističkih ostvarenja predstavljaju djela Ignjata Fischera, Vjekoslava Bastla, arhitektonskog ateljea Benedik & Baranyai, Huga Ehrlicha, Dioniza Sunka, Rudolfa Lubynskog, Viktora Kovačića i drugih arhitekata, dakle većine najznačajnijih predstavnika hrvatske arhitekture uoči Prvoga svjetskog rata. Među ključne realizacije valja ubrojiti zgradu Slavenske (hipotekarne) banke Huga Ehrlicha (Vlaška 53, 1921. – 1923.), Hotel Esplanade Dioniza Sunka (Mihanovićeve 1, 1922. – 1925.), Lubynskijev Središnji ured za osiguranje radnika u Mihanovićevoj 3 (1925.) te, nesumnjivo najreprezentativniju zgradu realiziranu 1920-ih, Burzu za robu i vrednote Viktora Kovačića i Huga Ehrlicha (Trg hrvatskih velikana 3, 1922. – 1926.), koja sa susjednom zgradom Inženjerskog doma arhitektonskog biroa Benedik & Baranyai (Račkoga 2 / Trg hrvatskih velikana 6 / Draškovićeve 15a, 1927.) predstavlja monumentalni portal u novi, istočni dio Zagreba, podignut tijekom 1920-ih i 1930-ih godina. Kovačićeva zgrada poduzeća Slavex iz 1920. na Svačićevom trgu svojim pojednostavljenim klasicizirajućim rječnikom ali i tlocrtnim rješenjem poslužiti će, pak, brojnim arhitektima kao izvorište motiva za njihove zgrade kako u Zagrebu tako i u drugim dijelovima Hrvatske.³³

U drugoj polovici 1920-ih izveden je i velik zahvat u staroj gradskoj jezgri Zagreba – unatoč prosvjedu onodobnih konzervatora srušen je veći dio kaptolske četvrti Dolac s ulicom Pod zidom i dijelom Tkalčićeve ulice, i na njihovu mjestu u režiji Gradskog poglavarstva podignuta je nova gradska tržnica prema projektu Vjekoslava Bastla. Osim tržnice Bastl je autor i građevina na zapadnoj strani trga, dok je zgrada na istočnoj strani izvedena prema projektu Ignjata Fischera i Zvonimira Vrkljana. Sve su te građevine primjeri neohistoricizma.³⁴

Ovaj je stil prihvatila i nova skupina uspješnih poduzetnika, veleindustrijalaca, trgovaca i bankara u Zagrebu, koja će na područjima Donjega i Gornjeg grada, te u četvrtima vila na rubovima Sljemena, realizirati čitav niz novogradnji ili dogradnji postojećih građevina u neohistoricističkom stilu, koji će zahvatiti i dizajn interijera.³⁵

Neohistoricizam u klasicizirajućoj varijanti dominantan je stil i u većini drugih većih naselja Hrvatske toga vremena. U slučaju situacije u Sušaku, najvećoj jugoslavenskoj morskoj luci, to i ne čudi, jer je riječ o svojevrsnoj ispostavi

³³ Radović Mahečić, Laslo, *Život i djelo Viktora Kovačića*, 116.

³⁴ Z. Jurić, M. Strugar, *Karlo Vajda i Vjekoslav Bastl: Izgradnja tržnice na Dolcu u Zagrebu, 1928. – 1936.*, „Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam“ 19 (2011) 1 (41), 200–213.

³⁵ Bagarić, *Zagrebačka buržoazija u novoj monarhiji*, 181–194.

zagrebačke arhitekture na Jadranu – većinu najvažnijih javnih zgrada tamo su, naime, projektirali zagrebački arhitekti koji se koriste istim stilom kao i u prijestolnici Hrvatske. Neohistoricistička ostvarenja u Sušaku uglavnom se oslanjaju na neoklasicistički i neorenesansni oblikovni rječnik. Prva hrvatska štedionica izrađena je prema projektu Aleksandra Freudenreicha 1922. – 1925., Gradska vijećnica prema modificiranom projektu Jurja Denzlera 1927. – 1928., a i 1930-ih zagrebački će arhitekti nastaviti dominirati sušačkom scenom (Stanko Kliska, Josip Pičman, Alfred Albini), no s modernističkim ostvarenjima. Dio građevina ipak rade domaći graditelji, osobito stambene i pokoju javnu zgradu, poput Gradske štedionice, koju projektira Franjo Mattiassić (1930. – 1932.), no i ona pokazuje kombiniranje elemenata zagrebačkoga moderniziranog klasicizma ehrlichovsko-kovačićevskih korijena uz unošenje motiva mediteranske tradicije, o čemu će još biti govora.³⁶

Osječkom arhitekturom toga vremena u većoj mjeri, pak, dominiraju domaći arhitekti, a osobito je aktivan arhitekt koji je i u predratnim godinama bio najaktivniji projektant Osijeka i Slavonije – Viktor Axmann, koji u skladu s promijenjenom političkom situacijom mijenja ime i prezime u Vlodoje Aksmanović. Aksmanović projektira novi bolnički paviljon (1922. – 1931.), a u suradnji s Vladimirom Malinom Sokolski dom (1928. – 1929.). Biro Juzbašić-Freundlich gradi Dom narodnog zdravlja (1924. – 1926.), a od radova zagrebačkih arhitekata valja istaknuti pregradnju zgrade Jugoslavenske banke Huga Ehrlicha (1920. – 1921.) i Kino Slavija Dioniza Sunka (Donji grad, 1921.).³⁷

U manja mjesta po kontinentalnoj Hrvatskoj klasicizirajuću verziju neohistoricizma šire arhitekti poput Aleksandra Freudenreicha, po čijim je projektima podignuto niz zgrada Hrvatskih domova (Đakovo, Vukovar). U Dalmaciji, iako je ta pokrajina konačno 1920-ih prugom povezana s ostatkom Hrvatske, zbog geografske udaljenosti i veće izoliranosti, slabiji je utjecaj arhitekata iz kontinentalnog dijela Hrvatske, no stilska je situacija slična. Klasicizirajući oblikovni jezik prevladava tako i u arhitekturi Splita, kako pokazuju primjeri zgrade izvedene uz južni zid Dioklecijanove palače 1922. – 1927. arhitekta Alfreda Kellera³⁸ ili

³⁶ M. Bradanović, *Graditeljstvo Sušaka između dva svjetska rata*, u: *Moderna arhitektura Rijeke. Arhitektura i urbanizam međuratne Rijeke 1918. – 1945.*, ur. B. Valušek, Rijeka 1996, 112–147; J. Lozzi Barković, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka. Usporedba i europsko okruženje*, Rijeka 2015, 21–25, 37–39.

³⁷ G. M. Ivanković, *Javna arhitektura grada Osijeka*, u: *Osječka arhitektura 1918. – 1945.*, ur. J. Martinčić, D. Hackenberger, Osijek – Zagreb 2006, 53–74; D. Radović-Mahečić, *Osječka arhitektura između dva svjetska rata u kontekstu hrvatske moderne arhitekture*, u: *Osječka arhitektura 1918. – 1945.*, 7–20. O situaciji u Osijeku pogledati i u: M. Falski, *Architects of a Provincial Town*, u: *Architects and Their Societies. Cultural Study on the Habsburg-Slavic Area (1861–1938)*, ur. A. Kobylińska, M. Falski, Warsaw 2021, 119–136.

³⁸ Kranjčević, *Alfred Keller (1875. – 1945.)*, 59–61.

vila Ivana Meštrovića (1928. – 1936.) koju si je taj arhitekt i skulptor sam projektirao u suradnji s arhitektima Lavoslavom Horvatom i Haroldom Bilinićem,³⁹ ali i nove stambene zgrade na Bačvicama, Manušu i drugim dijelovima grada.⁴⁰

U prvim godinama nakon rata jedina alternativa neohistoricizmu u arhitekturi Hrvatske bili su spomenuti prežici kasne secesije koja lagano prelazi u *art déco* u kasnijim godinama. Sunkova zgrada Hrvatske centralne mjenjačke i eskomptne banke u Preobraženskoj 4 u Zagrebu iz 1920. – 1922. primjer je ovoga stilskog pravca, i u cjelini se nadovezuje na ostvarenja navedenoga arhitekta iz razdoblja kasne secesije. Kasnija Sunkova djela, poput hotela Milinov, danas Dubrovnik, na Jelačićevu trgu 16, 1928. – 1930. predstavljaju, pak, najbolje primjere *art décoa* s elementima njemačkog ekspresionizma.

Dok malo koja zgrada u Zagrebu ili Hrvatskoj ima pročelja riješena u *art décou*, ovaj je stil prilično čest u uređenju interijera. Brojne građevine s klasicizirajućim pročeljima, poput već spomenutog Sunkova Hotela Espalanade, Lubynskijevog Središnjeg ureda za osiguranje radnika u Zagrebu ili Freudenreichove Prve hrvatske štedionice u Sušaku, imaju *art déco* interijere. Slično je i s privatnim vilama i stambeno-poslovnim zgradama.⁴¹

Zanimljive primjere *art décoa* susrećemo u tom vremenu i u ostvarenjima Ivana Meštrovića, kapeli/mauzoleju obitelji Račić na Cavtatskom groblju (1920. – 1933.) i crkvom s obiteljskom grobnicom u Otavicama kod Drniša (1926. – 1930.),⁴² veličinom skromnim, no arhitektonsko-skulptorski vrhunskim ostvarenjima *art décoa*.

Prvi *nehistorijski* stilovi koji prodiru iz drugih dijelova Srednje Europe u hrvatsku, na prvom mjestu zagrebačku arhitekturu, jesu ekspresionizam i češki kubizam. Njihova je pojava vezana uz povratak mladih arhitekata sa školovanja iz europskih centara tih stilova: Dresdena, Berlina i Praga. Iako u povijesti hrvatske arhitekture ni ekspresionizam ni kubizam neće uhvatiti dublji korijen, niti rezultirati velikim brojem realizacija, njihova je pojava označila početak kraja dominacije neohistoricizma u arhitekturi.

Prvi ekspresionistički projekti, koliko se za sada moglo ustanoviti, javljaju se u Zagrebu 1922. Iako sa zakašnjenjem, u Hrvatsku se ovaj stil isprva širi neposredno iz njegova središta – Berlina, posredstvom hrvatskih arhitekata koji su se školovali kod Hansa Poelziga, a ponajviše zahvaljujući središnjoj ličnosti ovoga

³⁹ D. Kečkemet, *Umjetnost Ivana Meštrovića*, Split 2017, 334, 341–345; Z. Paladino, *Kontekstualni ambijentalizam i moderna*, Zagreb 2013, 30–31.

⁴⁰ Kako pokazuju ilustracije publicirane u: B. Radica, *Novi Split. Monografija grada Splita od 1918. do 1930. godine*, Split 1931, 121–136.

⁴¹ Laslo, *Scenografija za Pairota*, 112–113.

⁴² D. Prančević, *Ivan Meštrović i kultura modernizma: ekspresionizam i art déco*, Split 2017, 291–309, 364–377.

stila u Hrvatskoj, Dragi Ibleru.⁴³ Iblerovi ekspresionistički projekti neće biti realizirani zbog konzervativnosti sredine. Izuzetak predstavlja tek jedna efemerna struktura – unutrašnjost kazališne sekcije paviljona Kraljevine SHS na izložbi dekorativnih umjetnosti u Parizu 1925. godine.

Nekoliko ostvarenja arhitektonskog ekspresionizma ipak nalazimo u Hrvatskoj, sve odreda u Zagrebu. Najraskošniji je primjer nedvojbeno interijer Gradske kavane arhitekta Ignjata Fischera (Trg bana Jelačića 10/10a, 1929. – 1931.),⁴⁴ a u vezu s ekspresionizmom može se dovesti i sjemenište na Šalati Jurja Neidhardta, (1926. – 1929., Voćarska cesta 106) te projekt Gradske klaonice berlinskog arhitekta Waltera Fresea (1929. – 1931.).⁴⁵

Kao i u Njemačkoj, svaki hrvatski arhitekt kod kojega prepoznajemo elemente ekspresionizma, imao je izrazito individualni arhitektonski jezik, što čini temeljnu teškoću u odabiru djela. Granica između ekspresionizma, *art déco*a, kubizma, pa i konstruktivizma učestalo je teško određiva i uglavnom ovisi na koje se elemente arhitektonskih rješenja analiza usredotočuje.

Ekspresionizam u hrvatskoj arhitekturi nije rezultat kaotične poslijeratne klime, inflacije ili nekih drugih gospodarskih problema (javlja se u gospodarski relativno uspješnom razdoblju), kao u Njemačkoj, već primarno odraz prodora moderne. Arhitekti hrvatskog ekspresionizma nisu bili homogena skupina – nisu proistekli iz iste škole, nisu pripadali istim političkim krugovima, niti su svi dijelili socijalne nazore. Vezale su ih tek težnje za prilagođavanjem arhitekture novom svijetu, novim potrebama i mogućnostima te način na koji su motive ekspresionizma prenosili u manje mjerilo prilagođujući ih, katkada vrlo kvalitetno, hrvatskoj sredini i križajući ih s lokalnim arhitektonskim tradicijama i/ili drugim stilovima.

I pojava elemenata kubizma u zagrebačkoj arhitekturi rezultat je utjecaja izvana – iz centra toga stila u arhitekturi 1920-ih, Praga. Za razliku od ekspresionizma, kubizam je, međutim, manje zastupljen – javlja se ponajprije u ranim realiziranim radovima Vladimira Šterka, što ne čudi s obzirom na okolnost da je ovaj arhitekt diplomirao 1921. na Češkoj visokoj tehničkoj školi u Pragu, gdje se imao prilike osobno upoznati s djelima tamošnjih kubista. Najvažnija su mu kubistička djela vila obitelji Schönbaum, Tuškanac 25 (1926.) i stambeno-poslovna četverokatnica obitelji Präger u Gundulićevoj 3 (1926. – 1927.).⁴⁶ Podignute su, dakle, u vrijeme kada se u Zagrebu realiziraju i prvi projekti koji koketiraju s ekspresionizmom, ali i prvi projekti na kojima primjećujemo

⁴³ Više o Ibleru u: Ž. Čorak, *Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Zagreb 1981.

⁴⁴ M. Bagarić, *Arhitekt Ignjat Fischer i njegov atelier*, Zagreb 2011, 211–222.

⁴⁵ Damjanović, *Expressionism in Croatian Architecture of the Interwar Period*, 74–75.

⁴⁶ D. Kahle, *Potpisani projekti i realizacije Vladimira Šterka u Zagrebu od 1923. do 1941.*, „Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam“ 16 (2008) 2 (36), 192–209.

zamjetnu redukciju dekoracije pročelja, poput Doma narodnog zdravlja arhitekata Jurja Denzlera i Mladena Kauzlarića u Rockefellerovoj 4 (1927.). Sva ta djela navješćuju dolazak novoga razdoblja u povijesti zagrebačke arhitekture.

Pitanje nacionalnog stila i arhitektonski regionalizmi

Razdoblje između 1905. i 1930. godine, kojim se bavi ovaj tekst, na cijelom je području Srednje Europe, pa tako i u Hrvatskoj, obilježeno bujanjem nacionaliz(a)ma. Jedan od popratnih efekata toga procesa predstavlja i stvaranje posebnih nacionalnih stilova u arhitekturi, nastalih bilo „prisvajanjem“ nekog od povijesnih arhitektonskih stilova, bilo ugledanjem na motive iz vernakularne „narodne“ arhitekture. U zadnjim desetljećima XIX. i početkom XX. stoljeća javila su se i u Hrvatskoj dva pokušaja stvaranja posebnoga hrvatskog nacionalnog stila, no do njegova širenja nije došlo, što predstavlja zanimljiv fenomen koji ima malo paralela na širim prostorima Srednje Europe. Iz prethodnoga je dijela teksta očito, naime, kako su se hrvatski arhitekti toga vremena okrenuli na prvom mjestu internacionalnim sveeuropskim stilovima.

Prvi hrvatski nacionalni stil stvoren je 1880-ih, no kako je bio temeljen na drvenoj vernakularnoj arhitekturi Srijema i Slavonije, bio je prikladan samo za efemerne izložbene paviljone, drvene dijelove vila i manje sakralne građevine. Javne se zgrade zbog opasnosti od požara nisu mogle graditi u tome stilu. Početkom XX. stoljeća, stoga, dio likovnih kritičara zamjećuje kako u Zagrebu, iako je riječ o političkoj prijestolnici Trojedne Kraljevine i kulturnoj prijestolnici cijeloga hrvatskog naroda, ni jedna zgrada nema posebno hrvatsko nacionalno obilježje.⁴⁷

Osim okolnosti da je drvena arhitektura bila neprikladna za javne zgrade, to se može nesumnjivo zahvaliti i specifičnom političkom položaju Trojedne Kraljevine u Austro-Ugarskoj – hrvatske su vlade ovisile o mađarskim vladama, pa nije bilo oportuno na polju kulturne politike pretjerano promovirati nacionalni hrvatski diskurs. Stoga se i nakon kreiranja novoga hrvatskog nacionalnog stila početkom XX. stoljeća, temeljenoga ovog puta na ranosrednjovjekovnoj, odnosno nekoj vrsti neobizantske arhitekture, tek rijetke javne građevine podignute u tom stilu. Ističu se tako Hrvatski dom u Križevcima Stjepana Podhorskog (1912. – 1914.)⁴⁸ i zgrada Kraljevske kotarske oblasti u Zagrebu Rudolfa Lubynskog (Runjaninova 2,

⁴⁷ D. Damjanović, *Vernacular versus Historical: National Style(s) in the Architecture of Austro-Hungarian Croatia*, u: *Forging Architectural Tradition: National Narratives, Monument Preservation and Architectural Work in the Nineteenth Century*, ur. D. Damjanović, A. Łupienko, New York – Oxford 2022, 213–243.

⁴⁸ Ž. Domljan, *Profana arhitektura*, u: *Križevci, grad i okolica*, ur. A. Badurina, Ž. Domljan, M. Fischer, K. Horvat-Levaj, Zagreb 1993, 123–124.

1913. – 1914.).⁴⁹ Slična će situacija biti i nakon 1918. Nove jugoslavenske vlasti tijekom 1920-ih nisu bile zainteresirane za promicanje posebnoga hrvatskog nacionalnog identiteta uopće, pa tako ni u arhitekturi. Dok se srpsko-bizantski stil počinje učestalo koristiti pri projektiranju raznih javnih zgrada u Beogradu i po ostatku Jugoslavije (škola, sokolskih domova, pošta, itd.), ni u Zagrebu, ni u ostatku Hrvatske ne mogu se naći monumentalniji primjeri zgrada u kojima susrećemo težnju za formiranjem posebnoga hrvatskog nacionalnog stila.

Stanovit izuzetak predstavljaju tek sakralni objekti, što se na prvom mjestu može zahvaliti snažnom utjecaju najvažnijega sakralnog djela Viktora Kovačića, crkve svetog Blaža u Zagrebu (1911. – 1914.).⁵⁰ Podignuta uoči Prvoga svjetskog rata, ta građevina predstavlja nesumnjivo najvažnije ostvarenje spomenutoga drugog hrvatskog nacionalnog stila baziranoga na bizantskim predlošcima. Nakon završetka rata taj će tip stila u sakralnoj arhitekturi dalje promovirati arhitekt Stjepan Podhorsky na svojim crkvama u Duvnu/Tomislavgradu, Đurđevcu, Bihaću i drugim mjestima. S obzirom na to da je katolička crkva ostala u tom periodu važan promicatelj hrvatskoga nacionalnog identiteta, ne čudi da se upravo u krilu sakralne arhitekture za ovu vjersku organizaciju nastavio razvijati drugi hrvatski nacionalni arhitektonski stil.⁵¹

Srpska pravoslavna crkva na sličan je način promovirala vlastito arhitektonsko nasljeđe podizanjem crkava u srpsko-bizantskom stilu. Nekoliko je takvih sakralnih zdanja realizirano i na teritoriju Hrvatske, uglavnom prema projektu beogradskog arhitekta Momira Korunovića (Sušak, Vis, Bolfan, Kneževo u Baranji). Većina ih, međutim, datira iz 1930-ih, pa izlaze iz okvira ovoga teksta.⁵²

Jedini „lokalni“ arhitektonski stil koji je imao nešto veću raširenost u Hrvatskoj toga vremena može se nazvati mediteranskim (ili jadranskim) regionalizmom. Ne radi se u pravom smislu o nacionalnom stilu, već stilu stvorenom s ciljem *Heimatschutz*a,⁵³ prilagođavanja novih građevina postojećim urbanim jezgrama priobalnih mjesta. I ovaj je stil stvoren u periodu pred Prvi svjetski rat za austro-ugarsku jadransku rivijeru, a njegovi su prvaci isprva ponajprije austrijski arhitekti, poput Carla Seidla, Emila Hoppea, Otta Schöntala, Marcela Kammerera, Eduarda Kramera, Alfreda Kellera i drugih.⁵⁴ I nakon završetka rata

⁴⁹ D. Radović Mahečić, *Lubynski, Rudolf*, u: *Hrvatski biografski leksikon*, mrežno izdanje, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11902>, pristup: 22. 9. 2023.

⁵⁰ Z. Jurić, *Crkva Sv. Blaža u Zagrebu*, u: *Viktor Kovačić. Život i djelo*, ur. M. Begović, Zagreb 2003, 161–188.

⁵¹ D. Damjanović, *Byzantine Revival as National Style in Croatian Architecture 1910–1945*, „Urban Design International“ 24 (2019), 6.

⁵² A. Kadrijević, *Momir Korunović*, Beograd 1996.

⁵³ Kako pokazuje primjer u Istri: B. Mader, *Erzherzog Franz Ferdinand und der Denkmalschutz in Istrien*, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege“ LV (2001) 1, 105–116.

⁵⁴ D. Damjanović, *Otto Wagner i hrvatska arhitektura*, Zagreb 2020, 84–99.

u gotovo svim većim jadranskim gradovima nastavljaju se podizati građevine koje sadrže na svojim pročeljima motive koji se nadovezuju na *Heimatschutz* stil, odnosno koji potječu iz regionalne arhitekture. Dakako mediteranski se regionalizam, s obzirom na primijenjene stilske elemente itekako može povezati i s talijanskom fašističkom arhitekturom.

Ovaj je tip rješenja bio široko rasprostranjen osobito u izgradnji hrvatske (i u određenoj mjeri i jugoslavenske) rivijere, kao što pokazuju Hotel Lišanji u Novom Vinodolskom (1918. – 1923.) i Hotel Jadran u Bakru (1919. – 1920.) arhitekta Ignjata Fischera,⁵⁵ kao i vjerojatno najizrazitiji primjer potrage za modernim tipom graditeljstva prikladnog za Mediteran u nas, zgrada Oceanografsko-biološkog instituta u Splitu (1930. – 1933./1941.), podignuta prema projektu Fabjana Kaliterne.⁵⁶ Nadalje, palače već spomenute Prve hrvatske štedionice i Gradske štedionice na Sušaku, uz neohistoricističke motive, sadrže jednako elemente i lokalne graditeljske tradicije. Nebrojene vile, stambene i stambeno-poslovne, a u konačnici i javne zgrade (poput nešto kasnije zgrade splitske Primorske Banovine, 1937. – 1940.) podignute su u gotovo svim priobalnim mjestima s elementima ovoga stila⁵⁷. I u Zagrebu se, osobito u djelu Ive Marčelje uočava uvođenje elemenata mediteranske arhitekture, koje je taj graditelj donio iz rodne Istre i prvenstveno primjenjivao u izgradnji vila.⁵⁸

Poseban slučaj regionalističkih strujanja predstavlja dubrovačka arhitektura, gdje se, u pokušaju da se uhvati specifičan *genius loci* lokalnog graditeljstva, uz motive vernakularne mediteranske arhitekture, koristi i motivima iz stilova koji su ostavili velika traga u povijesti arhitekture toga grada – kasne gotike i renesanse. Gotovo svi lokalni graditelji toga vremena u Dubrovniku, Ivo Ćurlica, Ivan Ivačić, Fridrih Valenta, Damjan Lučić-Roki i drugi, koristili su se tim stilskim izrazom u izgradnji vila, hotela i drugih objekata, koji je nešto dekorativniji u odnosu na *Heimatschutz* arhitekturu Hrvatskog primorja ili Splita toga vremena. Karakterističan primjer predstavlja vila Josipa Učovića

⁵⁵ Bagarić, *Arhitekt Ignjat Fischer i njegov atelier*, 224–237.

⁵⁶ D. Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918. – 1941.*, Split 1994, 60–62; S. Piplović, *Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata*, u: *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta 2014.*, ur. D. Roksandić, I. Cvijović Javorina, Zagreb 2015, 51–52; M. Bošković, R. Plejić, *Biološko-oceanografski institut u Splitu arhitekta Fabijana Kaliterne*, „Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam“ 23 (2015) 2/50, 250–263; S. Bulimbašić, *Architecture Competitions in Interwar Split: The State and the Identity of Split*, u: *Art and the State in Modern Central Europe (18th–21st Century)*, ur. J. Alviž, D. Damjanović, J. Nestić, J. F. Walton, Zagreb 2024, 535–547.

⁵⁷ Tušek, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918. – 1941.*, 97–100; Bulimbašić, *Architecture Competitions in Interwar Split*, 545–547.

⁵⁸ Bagarić, *Zagrebačka buržoazija u novoj monarhiji*, 190; D. Radović Mahečić, *Kako je Ivo Marčelja*, „prvi moderni arhitekt iz Istre“, *gradio međuratni Zagreb*, „Peristol“ 62 (2019), 41–56.

podignuta na Boninovu 1922. – 1923. s dominantnim neogotičkim motivima.⁵⁹ I arhitekti iz drugih dijelova Kraljevine SHS, pa i ostatka Europe, kada su radili za dubrovački kraj, projektiraju u srodnom stilu, kako pokazuje primjer kuća Boža Banca, podignutih u Cavtatu (1928.) i na dubrovačkim Pločama (1932. – 1938.) prema projektu Lavoslava Horvata.⁶⁰ Objekti namijenjeni turizmu, bilo iznajmljivanju, bilo samom vlasniku, teže za raskošnošću oblikovnih rješenja da bi naglasili nesvakidašnjost, bijeg od rutine. Pojedini su eksperimenti pri tome bili prilično bizarni, kao u slučaju vile Šeherezada investitora Williama Davida Zimdina, porijeklom iz Estonije, koja je podignuta 1927. – 1929. prema projektu Alfreda Kellera, i na dubrovačke Ploče, kako joj samo ime svjedoči, unosi orijentalni duh.⁶¹

Zaključak

Kada je 1928. arhitekt Aleksandar Freudenreich pokušao rekapitulirati povijest zagrebačke arhitekture 1920-ih, naglasio je: „Mi južnjaci, volimo i malko patosa i vanjskih forma, volimo malko sentimentalnosti i tradicije!“⁶² Je li, kako je (čini se) Freudenreich htio naglasiti, „mentalitet“ doista utjecao na sklonost dekorativnosti koja je zamjetna u hrvatskoj arhitekturi toga vremena, teško je reći, no nesumnjivo je da sličnu „mješavinu“ stilskih pristupa susrećemo u gotovo svim europskim zemljama toga vremena. Isto je tako nesumnjivo da promjena granica 1918., raspad Austro-Ugarske i stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije na polju arhitektonske produkcije, nije dovela do potpunoga preokreta – stilski kontinuitet sa zbivanjima u godinama neposredno pred Prvi svjetski rat jasno je uočljiv, i on će potrajati gotovo do kraja 1920-ih.

Situacija će se početi mijenjati tek krajem 1920-ih. Povratkom sa školovanja niza mladih arhitekata moderna arhitektura internacionalnog stila na velika vrata počinje ulaziti u hrvatsku, no na prvom mjestu zagrebačku arhitekturu. Među prva djela koja se radikalno okreću prema moderni treba svakako spomenuti već istaknuto novo pročelje Bastlove uglovnice Elsa Fluid, odnosno kuće Stern (Jelačićev trg 11 / Jurišićeva 1/1a) 1927. – 1928., izvedeno prema Behrensovu projektu. Nakon ove manifestne inauguracije moderne na glavnom zagrebačkom trgu, samo godinu dana poslije zagrebački arhitekti počinju realizirati

⁵⁹ A. Baće, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata* [doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet], Zagreb 2015, 105–136; isti, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata*, Zagreb 2023.

⁶⁰ Paladino, *Kontekstualni ambijentalizam i moderna*, 41–51; Baće, *Arhitektura Dubrovnika*, 464–465.

⁶¹ Baće, *Arhitektura Dubrovnika*, 152–153, 467–468.

⁶² A. Freudenreich, *Izložba savremene čehoslovačke arhitekture*, „Hrvatska“ 2477 (6. 4. 1928.), 4.

svoje prve radove u kojima dominira novi stil: Vladimir Šterk gradi uglovnicu Rosinger-Jungwirth u Đorđićevoj 23, Ignjat Fischer kuću Baum u Jurišićevoj 30, Marko Vidaković vilu Pfeffermann u Jurjevskoj 27a, Denzler, Kliska i Kauzlarčić uglovnicu Srpske pravoslavne općine (Ilica 9 / Preobraženska 2), a 1930. Drago Ibler podiže dvostruku kuću Wellisch u Martićevoj 13 i Vlaškoj 60. U godinama koje slijede moderna postaje pravilo, a ne više iznimka zagrebačke arhitekture, a i u ostatak Hrvatske počeo će prodirati tijekom 1930-ih, uglavnom zahvaljujući djelovanju zagrebačkih arhitekata.

Smjerovi kulturnih transfera počinju se u to vrijeme sve više usložnjavati i sve ih je teže pratiti, no hrvatsku arhitekturu i dalje nastavlja karakterizirati oslonjenost na srednjoeuropske i zapadnoeuropske uzore.

Literatura:

- Anderson, Stanford, *The Legacy of German Neoclassicism and Biedermeier: Behrens, Tessenow, Loos and Mies*, „Assemblage“ 15 (1991), 62–87.
- Baće, Antun, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 2015.
- Baće, Antun, *Arhitektura Dubrovnika između dva svjetska rata*, ArTresor naklada – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2023.
- Bagarić, Marina, *Arhitekt Ignjat Fischer i njegov atelier*, Meandarmedia, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 2011.
- Bagarić, Marina, *Zagrebačka buržoazija u novoj monarhiji: oponašanje stambenih modela*, u: *Likovne umjetnosti, arhitektura i povijesni identiteti. Zbornik radova znanstvenog skupa „Dani Cvita Fiskovića“ održanog 2016. godine*, ur. A. Marinković, A. Munk, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti – FF Press, Zagreb 2018, 181–194.
- Bjažić Klarin, Tamara, *Za novi, ljepši Zagreb! Arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba: 1918. – 1941.*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb 2020.
- Bošković, Marija; Plejić, Robert, *Biološko-oceanografski institut u Splitu arhitekta Fabijana Kaliterne*, „Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam“ 23 (2015) 2/50, 250–263.
- Bradanović, Marijan, *Graditeljstvo Sušaka između dva svjetska rata*, u: *Moderna arhitektura Rijeke. Arhitektura i urbanizam međuratne Rijeke 1918. – 1945.*, ur. B. Valušek, Moderna galerija, Rijeka 1996, 112–147.
- Bulimbašić, Sandi, *Architecture Competitions in Interwar Split: The State and the Identity of Split*, u: *Art and the State in Modern Central Europe (18th–21st Century)*, ur. J. Alviž, D. Damjanović, J. Nestić, J. F. Walton, FF Press – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2024, 535–547.
- Clegg, Elizabeth, *Art, Design & Architecture in Central Europe 1890–1920*, Yale University Press, Pelican History of Art, New Haven, London 2006.
- Čorak, Željka, *Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*, Institut za povijest umjetnosti – Društvo povjesničara umjetnosti, Zagreb 1981.
- Damjanović, Dragan, *Expressionism in Croatian Architecture of the Interwar Period*, „Architectura. Zeitschrift für Geschichte der Baukunst“ 44 (2015), 61–86.
- Damjanović, Dragan, *Byzantine Revival as National Style in Croatian Architecture 1910–1945*, „Urban Design International“ 27 (2022), 268–273.
- Damjanović, Dragan, *Mađarsko-hrvatske veze na području arhitekture u 19. stoljeću*, u: *Ars et Virtus. Hrvatska-Mađarska: 800 godina zajedničke kulturne baštine*, ur. M. Bagarić, D. Damjanović, I. Sudec, P. Vugrinec, Galerija Klovićevi dvori – Mađarski nacionalni muzej, Zagreb – Budimpešta 2020, 234–257.

- Damjanović, Dragan, *Otto Wagner i hrvatska arhitektura*, FF Press, Zagreb 2020.
- Damjanović, Dragan, *Vernacular versus Historical: National Style(s) in the Architecture of Austro-Hungarian Croatia*, u: *Forging Architectural Tradition: National Narratives, Monument Preservation and Architectural Work in the Nineteenth Century*, ur. D. Damjanović, A. Łupienko, Berghahn, New York – Oxford 2022, 213–243.
- Domljan, Žarko, *Hugo Ehrlich*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXVI, Zagreb 1979.
- Domljan, Žarko, *Profana arhitektura*, u: *Križevci, grad i okolica*, ur. A. Badurina, Ž. Domljan, M. Fischer, K. Horvat-Levaj, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1993, 103–133.
- Fabijanić, Nenad, *Combining Secession, Neo-Classicism and Modernism. Rudolf Lubynski's University Library in Zagreb*, „*Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*“ 18 (2010) 1(39), 2–25.
- Falski, Maciej, *Architects of a Provincial Town*, u: *Architects and Their Societies. Cultural Study on the Habsburg-Slavic Area (1861–1938)*, ur. A. Kobylińska, M. Falski, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warsaw 2021, 119–136.
- Frampton Kenneth, *Moderna arhitektura. Križička povijest*, Globus nakladni zavod, Zagreb 1992.
- Freudenreich, Aleksandar, *Izložba savremene čehoslovačke arhitekture*, „Hrvatska“ 2477 (6. 4. 1928.), 4.
- Ivanković, Grgur Marko, *Javna arhitektura grada Osijeka*, u: *Osječka arhitektura 1918. – 1945.*, ur. J. Martinčić, Dubravka Hackenberger – HAZU, Osijek – Zagreb 2006, 53–74.
- I. R., *Razgovor s drom. Kršnjavijem*, „Narodne novine“ 75 (7. 9. 1909.) 204, 1–3.
- Jurić, Zlatko; Strugar, Martina, *Karlo Vajda i Vjekoslav Bastl: Izgradnja tržnice na Dolcu u Zagrebu, 1928. – 1936.*, „*Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*“ 19 (2011) 1 (41), 200–213.
- Jurić, Zlatko, *Crkva Sv. Blaža u Zagrebu*, u: *Viktor Kovačić. Život i djelo*, ur. M. Begović, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Hrvatski muzej arhitekture, Zagreb, 2003, 161–188.
- Kadijević, Aleksandar, *Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću*, „*Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*“ 19 (2011) 2 (42), 466–477.
- Kadijević, Aleksandar, *Arhitekti emigranti iz Rusije i hrvatska arhitektura 20. stoljeća*, „*Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*“ 25 (2017) 2 (54), 358–371.
- Kadijević, Aleksandar, *Momir Korunović*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1996.
- Kadijević, Aleksandar, *Podružnica Narodne banke Jugoslavije (1935. – 1936.) u Dubrovniku arhitekta Bogdana Nestorovića*, „*Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*“ 27 (2019) 2 (58), 208–223.
- Kahle, Darko, *Potpisani projekti i realizacije Vladimira Šterka u Zagrebu od 1923. do 1941.*, „*Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*“ 16 (2008) 2 (36), 192–209.
- Kečkemet, Duško, *Umjetnost Ivana Meštrovića*, Filozofski fakultet u Splitu, Split 2017.
- Knežević, Snješka, *Zelena potkova u Zagrebu. Povijesni vodič*, Turistička zajednica Zagreba, Zagreb 2013.
- Korenčić, Mirko, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. – 1971.*, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 54, JAZU, Zagreb 1979.
- Kranjčević, Jasenka, *Alfred Keller (1875. – 1945.). Arhitektonski projekti na Lošinju i prostoru Hrvatske*, Lošinjski muzej, Mali Lošinj 2016.
- Laslo, Aleksander, *Scenografija za Poirota: okvir slike vremena*, u: *Art déco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata*, ur. A. Galić, M. Gašparović, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2011, 93–118.
- Laslo, Aleksander, *Architecture of Inter-War Zagreb*, u: *Shaping the Great City. Modern Architecture in Central Europe 1890–1937*, ur. E. Blau, M. Platzer, Prestel Verlag, Munich – London – New York 1999, 186–195.
- Lozzi-Barković, Julija, *Međuratna arhitektura Rijeke i Sušaka. Usporedba i europsko okruženje*, Adamić, Rijeka 2015.
- Lunaček, Vladimir, *Hrvatski narodni stil*, „*Vijenac*“ III (1912) 6, 184–187.
- Mader, Brigitta, *Erzherzog Franz Ferdinand und der Denkmalschutz in Istrien*, „*Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*“ LV (2001) 1, 105–116.
- Morávnanszky, Ákos, *Die Architektur der Donaumonarchie: 1867–1918*, Korvina, Budapest 1988.
- Paladino, Zrinka, *Kontekstualni ambijentalizam i moderna*, Meandarmedia – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Hrvatski muzej arhitekture, Zagreb 2013.

- Piplović, Stanko, *Urbani razvitak Splita između dva svjetska rata*, u: *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945. Zbornik radova s Desničinih susreta 2014.*, ur. D. Roksandić, I. Cvijović Javorina, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu – FF-press, Zagreb 2015, 41–72.
- Prančević, Dalibor, *Ivan Meštrović i kultura modernizma: ekspresionizam i art déco*, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet – Muzeji Ivana Meštrovića, Split 2017.
- Premerl, Tomislav, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1990.
- Prelovshek, Damjan, *Josef Plečnik 1872. – 1957. Architectura perennis*, Residenz Verlag, Salzburg – Wien 1992.
- Premerl, Tomislav, *Hrvatska međuratna arhitektura između moderne i avangarde*, „Čovjek i prostor“, posebno izdanje 1 (1996), 18–23.
- Radica, Branko, *Novi Split. Monografija grada Splita od 1918. do 1930. godine*, Naklada Nediljko Dominović, Split 1931.
- Radović Mahečić, Darja, *Sekvenca secesije – arhitekt Lav Kalda*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“ 30 (2006), 241–264.
- Radović Mahečić, Darja, *Osječka arhitektura između dva svjetska rata u kontekstu hrvatske moderne arhitekture*, u: *Osječka arhitektura 1918. – 1945.*, ur. Julijo Martinčić, Dubravka Hackenberger – HAZU, Osijek – Zagreb 2006, 7–20.
- Radović Mahečić, Darja, *Moderna arhitektura u Hrvatskoj*, Institut za povijest umjetnosti – Školska knjiga, Zagreb 2007.
- Radović Mahečić, Darja, *Preoblikovanje kuće Stern*, u: *Moderna arhitektura u Hrvatskoj*, ur. D. Radović Mahečić, Institut za povijest umjetnosti – Školska knjiga, Zagreb 2007, 77–80.
- Radović Mahečić, Darja, *Internacionalna retorika – domaći odgovori*, u: *Moderna arhitektura u Hrvatskoj*, ur. D. Radović Mahečić, Institut za povijest umjetnosti – Školska knjiga, Zagreb 2007, 14–32.
- Radović Mahečić, Darja, *Lubynski, Rudolf*, u: *Hrvatski biografski leksikon*, mrežno izdanje, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11902>, pristup: 22. 9. 2023.
- Radović Mahečić, Darja; Laslo, Aleksander, *Život i djelo Viktora Kovačića*, u: *Viktor Kovačić. Život i djelo*, ur. M. Begović, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Hrvatski muzej arhitekture, Zagreb 2003, 91–132.
- Radović Mahečić, Darja, *Kako je Ivo Marčelja „prvi moderni arhitekt iz Istre“*, *gradio međuratni Zagreb*, „Peristil“ 62 (2019), 41–56.
- Semper, Hans, *Das Fortleben der Antike in der Kunst des Abendlandes*, Führer zur Kunst 3, Paul Neff Verlag (Max Schreiber), Esslingen 1906.
- Šen (Schön), Edo, *Arhitekt Viktor Kovačić*, Zagreb 1927.
- Timet, Tomislav, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine. Ekonomsko – historijska analiza*, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 10, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1961.
- Tušek, Darovan, *Arhitektonski natječaji u Splitu 1918. – 1941.*, Društvo arhitekata, Split 1994.
- Zgrada Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu: 1913. – 2013.*, ur. S. Knežević, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 2013.

Change of Borders in 1918 and Croatian Architecture: New Centres, New Models, New Styles

The disintegration of Austria-Hungary marked the end of not only political but also cultural and economic ties that existed for centuries on the territory of the Danube Monarchy. The break was reflected in the field of architecture as well, which can be particularly clearly seen in the change in the place where Croatian architects were educated. Until 1918, the main place architects were educated was Vienna, primarily the Technische Hochschule and/or the

Academy of Fine Arts. Less often, even though Croatia was part of the eastern, Hungarian part of the Monarchy, Croatian architects went to Budapest to study, primarily because of the language barrier. Alternately, a limited few sought instruction in other Central European universities situated in Prague, Karlsruhe, Munich, and beyond. After 1918 and the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, not a single important Croatian architect will be educated in Budapest, and Vienna also becomes less and less important as a place of education (it retains a certain reputation only in the 1920s). On the other hand, key new cultural centres of interwar Europe are gaining increasing importance: Berlin, Dresden, Prague and sometimes Paris. The change in the place of education also leads to a strengthening of the influence on Croatian architecture from Germany, Czechoslovakia, and France. Expert architectural magazines, monographic publications and architectural exhibitions from these areas are becoming a key dissemination channel, along with the place of education. The change in the state framework had a strong impact on the dissemination of ideas with other areas within Yugoslavia too. There is a strong influence of Ljubljana, where one of Europe's most important architects of the first half of the 20th century, Jože Plečnik, works, and Belgrade, due to the role of this city as the political centre of the country. Since Zagreb was the most important economic, cultural, and educational centre in the country immediately after the foundation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Zagreb's architectural scene had a stronger influence on Belgrade's than Belgrade's on Zagreb's. Thanks to the establishment of the Technical High School in Zagreb in 1919, many future architects, not only from Croatia but also from other parts of Yugoslavia, completed their studies there, making this city an important place for the dissemination of new trends in architecture in the rest of the new country. Finally, in contrast to the situation in Belgrade, Russian architects who immigrated to Yugoslavia had only a minor influence on events in Croatian architecture. The aim of this paper is to show how the change of borders in 1918 was reflected in the architecture of Zagreb. The general characteristics of Croatian architecture of that period, its stylistic diversity and main protagonists are presented, as well as how the influence of the state and local authorities was reflected in the architectural production. Events in the field of architecture are contextualized with the broader political and social situation.

Keywords: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, architecture, art-déco, neo-historicism, expressionism, Czech cubism, Zagreb, Split, Sušak, Osijek

Vizualni prilog

Slika 1. Hugo Ehrlich, Slavenska (hipotekarna) banka, Vlaška 53, Zagreb, 1921. – 1923.; Zbirka fotografija Snješke Knežević, Zagreb

Slika 2. Dioniz Sunko, Hotel Esplanade, Mihanovićeva 1, Zagreb, 1922. – 1925.; Zbirka razglednica Ivana Bogavčića, Zagreb

Slika 3. Rudolf Lubynski, Središnji ured za osiguranje radnika, Mihanovićeva 3, Zagreb, 1925.; Zbirka fotografija Snješke Knežević, Zagreb

Slika 4. Viktor Kovačić, Burza za robu i vrednote, Trg hrvatskih velikana 3, 1922. – 1926. i arhitektonski biro Benedik & Baranyai, Inženjerski dom, Račkoga 2 / Trg hrvatskih velikana 6 / Draškovićeva 15a, Zagreb, 1927.; Zbirka razglednica Ivana Bogavčića, Zagreb

Slika 5. Sušak, zgrade Prve hrvatske štedionice Aleksandra Freudenreicha (1922. – 1925.) i Gradske štedionice koju projektira Franjo Mattiassić, 1930. – 1932.; Grafička zbirka Nacionalne i sveučilišne knjižnice, Zagreb

Slika 6. Hugo Ehrlich, Jugoslavenska banka, ulica Lorenza Jägera 1 / Kapucinska, Osijek, pregradnja 1920. – 1921.; Grafička zbirka Nacionalne i sveučilišne knjižnice, Zagreb

Slika 7. Ignjat Fischer, Gradska kavana, Trg bana Josipa Jelačića 9, Zagreb, unutrašnjost, 1929. – 1931.; Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

Slika 8. Dioniz Sunko, Hotel Milinov, Trg bana Josipa Jelačića, Gajeva 1, Zagreb, 1928. – 1930.; fotografija Vladimir Horvat, 1930., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb, inv. br. 249, neg. V-249

Slika 9. Viktor Kovačić, Crkva svetog Blaža u Zagrebu, Prilaz Đure Deželića 64, Zagreb, 1911. – 1914.; Edo Šen (Schön), *Arhitekt Viktor Kovačić*, Zagreb 1927 VII

Slika 10. Fabjan Kaliterna, Oceanografsko-biološki institut, Šetalište Ivana Meštrovića 63, Split, 1930. – 1933./1941., Hrvatski državni arhiv, prema <https://www.skyscrapercity.com/threads/split-old-photos.1165327/page-178>, pristup: 24. 9. 2023.

Slika 11. Peter Behrens, Pregradnja kuće Stern, Jelačićev trg 11 / Jurišićeva 1-1a, Zagreb, 1927. – 1928.; fotografija Đuro Janeković, oko 1934., Zbirka fotografija, Muzej za umjetnost i obrt, MUO-041930

Ewa Wróblewska-Trochimiuk

Institut za slavistiku Poljske akademije znanosti

ORCID: 0000-0002-1594-3306

ewa.wroblewska@ispan.edu.pl

Revolucijska imaginacija 1918. Hrvatsko hrvanje s europskim kontekstom¹

Sažetak: Nekoliko dana poslije proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na glavnom zagrebačkom trgu došlo je do krvavog obračuna pobunjene grupe hrvatskih vojnika nezadovoljnih političkim promjenama te zagovornika i činovnika nove države. Ti su događaji ispisali povijesne stranice kao „prosinačke žrtve“. Hrvatska je historiografija, bez sumnje, mogla naglašavati socijalnu pozadinu pobune i prikazivati „prosinačke žrtve“ u okviru širega europskog konteksta: općih društvenih nemira koji su se 1918. počeli širiti diljem Europe ili kao odjek Oktobarske revolucije, čiji se plamen u to vrijeme još nije do kraja ugasio. Ipak taj je povijesni događaj zabilježen, prije svega, s naglaskom na nacionalni ton i dandas osnažuje hrvatski nacionalni diskurs. Bez obzira na to ima li spomenuti događaj karakter revolucije ili ne, u članku se ističe važnost revolucijske imaginacije kao preduvjeta promjena i prevrata.

Ključne riječi: revolucija, revolucijska imaginacija, 1918., Hrvatska, prosvjed

Revolucija 5. prosinca

Bio je četvrtak, 5. prosinca 1918. Prije otprilike mjesec dana vojnici su ispalili zadnju granatu Prvoga svjetskog rata, tek što se raspala do sada neuništiva i moćna Austro-Ugarska Monarhija. Ljudi su počeli tražiti način zaborava proživljenoga i nastavili živjeti u novim okolnostima. Možda su neki već uspjeli osjetiti određeno olakšanje, ali politička situacija Hrvata i Hrvatica nipošto nije bila statična ni stabilna. 29. listopada proglašena je Država Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je nakon 33 dana prestala funkcionirati. U tridesetak dana postojanja te efemerne države sve su se dileme – političke, socijalne, ekonomske – stigle glasno izraziti. Teoretski, nova država mogla je ostati samostalna i stupiti u saveze s drugim državama, praktički – samostalnost je bila nemoguća. Budući da se samoproglasila, bez pokroviteljstva pobjedničkih sila, nitko je nije htio priznati. Dan po dan Država Slovenaca, Hrvata i Srba ostajala je bez regularne

---

¹ Ovaj je rad financiran u okviru programa Nacionalnog centra za znanost (National Science Center, Poland), projekt broj 2018/31/D/HS2/03127.

vojske i policije, a na njezin su prostor počele ulaziti srpska i talijanska vojska manifestirajući svoje osvajačke težnje. Nepriznata u svijetu, izložena manipulacijama, spekulacijama i diplomatskim igrama, bez vlastite oružane sile, Država Slovenaca, Hrvata i Srba bila je prisiljena na hitne odluke.

Bio je četvrtak, 5. prosinca 1918. Četiri dana ranije u Beogradu u pregovorima na najvišoj razini delegacija je pristala na priznanje vrhovne vlasti dinastije Karađorđević te centralistički ustroj države. Regent Aleksandar proglasio je ujedinjenje i stvaranje nove države – Kraljevstva SHS. Da bi se pokazalo da Zagrepčani i Zagrepčanke podupiru ujedinjenje, Narodno vijeće Države SHS odlučilo je u Zagrebu organizirati proslavu, skupove potpore ujedinjenju i misu u zagrebačkoj katedrali.

Nije beznačajno da je osim neočekivanih političkih turbulencija, zemlju baš tada pogodila epidemija španjolske gripe. Iako u početku nije izazvala veliku uznemirenost, na kraju ne štedeći nikoga, bez milosti je odnosila živote. Procjenjuje se da je od gripe u drugoj polovici 1918. oboljelo gotovo 90 %, a stradalo oko 20 000 stanovnika Hrvatske.² Epidemija je iscrpila do kraja već iscrpljeno četverogodišnjim ratom. Osim toga ukazala je na velike gubitke stanovništva i poslijeratni nedostatak resursa. Zbog nestašice liječnika i mjesta u bolnicama, liječenje oboljelih od gripe nije bilo moguće. Ističe se da je tijekom zime bolesti podleglo više od 20 000 ljudi, a španjolsku gripu zbog intenziteta i posljedica zove se „majkom svih pandemija“.³ Premoreni i slabo hranjeni vojnici, u velikim skupinama na malom prostoru u vojarnama, bili su lake mete smrtonosnoj bolesti.⁴ Stoga nije čudno da su, izloženi nelagodama, vojnici sve češće izražavali nezadovoljstvo te, još držeći puške u rukama, smjelo smišljali pobunu.

Bio je četvrtak, 5. prosinca 1918., oko tri Celzijeva stupnja,⁵ zrak prilično hladan, nesunčan dan. Povjesničari kažu: „bilo je to doba beznada i ogorčenja, ali i buntovnih raspoloženja“.⁶ Iz Rudolfove vojarnje, udaljene od centra Zagreba dva kilometra u smjeru zapada, krenula je povorka pobunjenika. Za otprilike sat vremena doći će do susreta dviju sila na Jelačićevu trgu. Jedna od njih je zagrebačka 53. pješačka pukovnija, kojoj će se na putu prema glavnom trgu pridružiti 25. pješačka pukovnija, orkestar i civili – zajedno petstotinjak, možda šestotinjak osoba. Poslije raspada Austro-Ugarske Monarhije status vojnika nije bio

---

² I. Goldstein, *Hrvatska: 1918. – 2008.*, Zagreb 2008, 18; I. Banac, *I Karlo je o'šo u komite. Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.*, „Časopis za suvremenu povijest“ 24 (1992), 23–43.

³ J. K. Taubenberger, D. M. Morens, *1918 Influenza: the Mother of All Pandemics*, „Emerging Infectious Diseases“ 12 (2006), 15–22.

⁴ G. Hutinec, *Odjeci epidemije „španjolske gripe“ 1918. godine u hrvatskoj javnosti*, „Radovi – Zavod za hrvatsku povijest“ 38 (2006), 227–242.

⁵ Extreme Weather Watch, *December 1918 Zagreb Weather*, <https://www.extremeweatherwatch.com/cities/zagreb/year-1918#december>, pristup: 31. 5. 2024.

⁶ I. Goldstein, *Hrvatska: 1918. – 2008.*, 18.

jednostavan. Sve su postojeće jedinice izgubile svoj legalitet.⁷ Dosadašnja je vojska u početku (6. studenoga) svečano prisegnula vladi Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, ali zbog dugotrajnog procesa povratka s ratišta u svoje matične vojarne, velik broj vojnika nije nikad formalno položio prisegu novoj vladi.⁸

Moral je vojske pao na najnižu moguću razinu. Najizrazitiju, premda književnu, sliku demoraliziranog vojnika donosi Miroslav Krleža, koji u zbirci *Hrvatski bog Mars* prikazuje slabu psihološku kondiciju i fatalnu socijalnu situaciju hrvatskih vojnika na bojištima širom svijeta za vrijeme Prvoga svjetskog rata. Moralna izopačenost nije bila uzrok pobune, nego posljedica rata. Iako se može smatrati da je završetak rata 1918. donio optimizam zbog okončanja mađarske opresije, nije nosio samo zanos, radost zbog pada starog poretka i nesputanu vjeru u budućnost. Naizgled pozitivno razdoblje obilježili su veliki nemiri u Europi, niz dramatičnih događaja, obračun s čuvarima starog režima.

Po hrvatskim je šumama i selima u to vrijeme harao zeleni kadar – vrsta partizanskog pokreta, sastavljenoga od izbjeglog vojnog osoblja – koji je s vremenom počeo dobivati značaj društvenog pokreta te postao sinonim za oblik pobune seljaka.⁹ Pokret zelenokadrovaca naposljetku je doživio neuspjeh, ali u vojničkim postrojbama tinjala je nada i misao o otporu proglašenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Prije 5. prosinca vojnici su se već nekoliko dana bunili protiv srpskog kralja, a novu državu smatrali su korakom unazad, povratom u stare strukture i poznate režimske institucije.

Povorka je krenula oko dva sata poslijepodne. Hrvatski povjesničar Bogdan Krizman na temelju arhivske građe piše: „Pred kasarnom vojnici su svrstani u redove i zajedno s onima iz 53. puka krenuli su Ilicom prema središtu grada. Povorku je vodio jedan narednik, a uza nj su dva vojnika nosila hrvatske zastave. Iza njih je išla domobranska glazba koja je putem svirala vojničke marševe, a potom su stupali vojnici 25. domobranskog pa 53. pješađijskog puka“.¹⁰ Iz povorka su se čuli razni poklici. Pobunjenici su pozdravljali republiku, hrvatsku republiku, republiku SHS, boljševičku republiku, Stjepana Radića. Prolazeći pored plakata koji su slavili ujedinjenje Jugoslavije, izražavalo se negodovanje prema kralju Petru. Izvori govore da je povorka susrevši srpske vojnike, pozdravljala ih usklikom „Živjela braća Srbi!“, na što su ovi odgovarali: „Živjela braća Hrvati!“.¹¹

⁷ Isto, 16.

⁸ M. Gabelica, *Žrtve sukoba na Jelačićevom trgu 5. prosinca 1918.*, „Časopis za suvremenu povijest“ 37 (2005), 467–477.

⁹ D. Čutura, *Brojnost i značenje zelenog kadra*, „Historijski zbornik“ LXXIV (2021) 1, 75–87.

¹⁰ B. Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu: Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989, 378.

¹¹ Isto, 379.

U povijesnim se analizama i publicistici najčešće spominje svjedočanstvo Ivana Pernara, objavljeno sljedećeg dana u časopisu „Dom“ – glasilu Hrvatske pučke seljačke stranke.¹² Navodno je Pernar sukob promatrao s prozora zgrade na Jelačićevu trgu. Njegovu pažnju privuklo je nadolazeće klicanje od strane Ilice: „Živila republika!“.¹³ Pernar je čuo također da je glazba zasvirala „Lijepa naša domovino“, dogodila se pomutnja i kaos, netko je počeo pucati (slika 1.). Na vojnike i civile iz okolnih zgrada pucale su snage Narodnog vijeća SHS potpomognute srpskim vojnicima. Da slika postane dojmljivija, Pernar je naglašavao: „Krv je natopila granitni postav bana Jelačića i okolišni pločnik. Užasna slika! Ljudi su od znatiželje dolazili, te su bez srca gazili po krvi“.¹⁴ Događaji su dobili naziv „krvavi četvrtak” ili „krvavi *intermezzo*“.

Pobunjeni vojnici 25. i 53. pukovnije na Jelačićevom trgu, prigodom krvavih sukoba.

Slika 1. Kaos na Jelačićevom trgu¹⁵

Nije teško zaključiti da su iste noći pobunjenici razoružani, pukovnije ukinute, a garnizon u Zagrebu preuzet uz pomoć vladine vojske. „Krvavi četvrtak“ slijedilo je uvođenje izvanrednih mjera: uveden je redarstveni sat, ograničen rad

¹² Istog je dana Radićev časopis „Dom“ prestao izlaziti zbog cenzure. Obustavljeno je tiskanje svih novina kritičkih prema vladi.

¹³ R. Horvat, *Politička povijest Hrvatske: drugi dio*, Zagreb 1938, 53.

¹⁴ Isto, 54.

¹⁵ „Ilustrovane novosti“ 44 (1918).

javnih lokala, zabranjeno javno okupljanje i oglašavanje.¹⁶ Povjesničari tvrde da je smrtno stradalo 13 osoba, a više od 17 bilo je ranjeno.¹⁷ Većina pobunjenika pokopana je na gradskom groblju Mirogoj, daleko od centra grada, te se brzo gotovo i zaboravilo na žrtve petoprosinačke pobune.¹⁸

Revolucijska imaginacija

„Krvavi četvrtak“ bio je samo jedan u nizu prosvjeda koji su u to vrijeme izbili u Zagrebu. Grad je već tada imao prosvjedničko iskustvo i pobunjeničku tradiciju. Stariji su stanovnici Zagreba pamtili prosvjed u ljeto 1883. kao odgovor na uvođenje dvojezičnih grbova (s hrvatskim i mađarskim natpisima) na javnim institucijama.¹⁹ Nisu samo gradovi izražavali nezadovoljstvo. Krajem XIX. stoljeća po prvi su se put protumađarske manifestacije dogodile i u nekim seoskim sredinama u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.²⁰ Mađarski natpisi za bana Khuena-Héderváryja samo su pojačali ogorčenje i buntovništvo. Protumađarsko raspoloženje, iskazivano s vremena na vrijeme političkim manifestacijama, poput paljenja mađarske zastave za vrijeme boravka Franje Josipa I. u Zagrebu 1895., uokviruje razdoblje „khuenovštine“. Godine 1903. u Zagrebu, te u drugim hrvatskim gradovima, izbijaju demonstracije protiv mađarske financijske politike u odnosu na Hrvatsku. Slično kao i 1883., val prosvjeda zahvatio je sve društvene slojeve te je odjeknuo u Dalmaciji, Istri i Sloveniji. Interes za politiku i prosvjedovanje izrazili su prije svega studenti, koji su tražili da Hrvatska samostalno raspoláže svojim prihodima. Protest zagrebačkih studenata prouzrokovao je cijeli niz sličnih demonstracija.²¹ Brojni povjesničari povezuju prosvjede iz 1895. i 1903.²² kao vanjsku manifestaciju procesa stvaranja vlastitoga političkog identiteta Hrvata.

¹⁶ *prosinačke žrtve*, Hrvatska enciklopedija, <https://enciklopedija.hr/clanak/prosinacke-zrtve>, pristup: 31. 5. 2024.

¹⁷ Mislav Gabelica koji nastoji ustvrditi faktički broj žrtava piše: Rudolf Horvat, Vladimir Geiger i Hrvoje Matković spominju 13 poginulih, a petnaesticu Srđan Budisavljević, Bogdan Krizman i Tomislav Zorko. Franjo Tuđman ih je prebrojio 16, a Josip Horvat dvadesetak. M. Gabelica, *Žrtve sukoba na Jelačićevom trgu*, 467.

¹⁸ Godine 1932. društvo „Hrvatska žena“ pokrenulo je akciju za prijenos ostataka tzv. hrvatskih mučenika poginulih 5. prosinca u zajedničku grobnicu. U prosincu 1941. preneseni su ostaci četrnaest žrtava u grobnicu (broj 91).

¹⁹ R. Horvat, *Prije Khuena bana: nemiri u Hrvatskoj godine 1883.*, Zagreb 1934, 4.

²⁰ I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003, 235.

²¹ V. Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*; separat iz: Rad JAZU, knj. 321 i 323, Zagreb 1961; A. Kurtok, *Kulturalne i literackie konteksty relacji chorwacko-węgierskich w XIX i XX wieku*, Katowice 2019, 116–119.

²² M. Marjanović, *Hrvatski pokret*, sv. I, Dubrovnik 1903, 109.

Ne povezuje navedene događaje samo prosvjedujući subjekt, politički protivnik ili atmosfera bunta. Zajednički je nazivnik spomenutih događaja revolucijska imaginacija, koju shvaćam kao zamišljanje postojanja i simulaciju objekata i ideja novog poretka. U širem smislu, koncept revolucijske imaginacije trebao bi označiti sve one zamišljane procese kojima se duboka, burna i kolektivna promjena stvara, i to iskustvo promjene mobilizira u svrhu postizanja političkih ciljeva.

U odnosu na politička zbivanja na prijelomu XIX. i XX. stoljeća rijetko se upotrebljava pojam revolucija. Čak i odjeci Oktobarske revolucije nisu u političkom životu shvaćani kao prava revolucija, iako su promjene imale karakter tektonskog potresa. Ipak, prema dostupnim podacima prosvjedi 1918. nose revolucionarna obilježja, unatoč tome što način na koji se o njima govori koči tumačenja o hrvatskoj revoluciji. Povjesničari vrlo oprezno upotrebljavaju pojam *revolucija*, umjesto toga koriste se pojmovima *nemiri*, *pljačke*, *pobune*. Čak i kad sugeriraju da politički događaj nosi oznaku revolucije, najčešće se distanciraju od toga pojma (npr. „što nas daleko ne odvaja od riječi – revolucija“, piše Martan²³).

Da ne bismo sada zapeli u definiranju pojma revolucija, ne samo stoga što je to obrađivano u odnosu na hrvatsko kulturno područje,²⁴ i nije jednostavan zadatak, već prije svega zbog toga što je literatura o toj temi ogromna, i stalno se povećava. Umjesto traženja analogije između 1918. u Hrvatskoj i nekoga idealnog modela revolucije, i provjere kako se jedno odnosi prema drugome, predlaže se postavljanje pitanja o iskustvu i doživljaju te godine u Hrvatskoj.

Godine 1918. svijet se izokrenuo. Pali su stari autoriteti ne samo u području politike već i kulture, ekonomije, društva. Bez obzira bile promjene trajne kao u Rusiji, ili kratkotrajne kao u Mađarskoj, iskustvo revolucije ostavilo je nedvojbeni trag u svijesti o prošlosti i tradiciji te misli o budućnosti. Oslobodilo je imaginaciju i razmišljanje o promjenama, o novim mogućnostima. Jedan od najmoćnijih dvora u Europi pao je kao kolos na glinenim nogama. To je moralo oslobađati maštu, koja se možda po prvi put izvila iz rutine i ograničenja.

Revolucijska je imaginacija potkopala autoritet policije, vojske i cijeloga državnog aparata. U sustavu se pojavila ogromna pukotina, a od kraja listopada 1918. država se suočila s padom dosadašnjega društvenog i državnog uređenja u svim mogućim dijelovima javnog života. Ivo Banac citira arhivsku građu koja govori o neredima u Našicama 27. listopada 1918.: „Za cijelo vrijeme haranja po dućanima vladao je po ulicama upravo sudnji dan vikom, trkom i pucanjem sa hiljade

²³ Ž. Martan, *Nemiri u Hrvatskoj od proglašenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba do Prosi-načkih žrtava*, „Povijest u nastavi“ 27 (2016), 2.

²⁴ E. Wróblewska-Trochimiuk, *Rewolucja (Chorwacja)*, u: *Idee wędrownie na słowiańskich Bałkanach*, ur. G. Szwat-Gyłybow, Warszawa 2018, 149–159.

i hiljade hitaca“.²⁵ Piše dalje: „U gradovima su glavna meta bili trgovci, bande bi provaljivale u trgovine, uzimale sve što se moglo ponijeti, i na kraju često palile“. Može se zaključiti da je seljački pokret bio spreman odlučivati o sebi, gajeći mržnju prema činovnicima. Pljačkaški je pohod 29. listopada krenuo prema Zagrebu, ali – kako piše Banac – „vlasti su mogle samo odahnuti od olakšanja što je većina tih pokušaja bila neorganizirana“.²⁶ Povjesničar nastavlja: „Nemiri u Hrvatskoj u jesen 1918. imali su sva obilježja revolucionarnog stanja. Nakon četiri godine ratnih pustošenja i strahota, niži slojevi hrvatskog društva, pretežno seljaci, iskazali su svoje nezadovoljstvo Austro-Ugarskom i mirnim prijelazom na poredak kakav je odgovarao domaćem vladajućem staležu.“²⁷

Revolucijska imaginacija bila je usmjerena na negaciju dosadašnjeg stanja, te na afirmaciju i stvaranje novog poretka. U povijesnoj građi iz 1918. može se naći zanimljivih podataka o nemirima koji su zahvatili okolicu lepoglavskog zatvora. Naime, početkom studenoga skupina mladih vojnika koji su se vratili s ruskog fronta, tzv. „ruskih povratnika“, napala je zatvorski odjel u Čretu, razoružala stražare i oslobodila zatvorenike kojima su naredili krenuti svojim kućama jer „sada je sloboda i stari zakoni po kojima su suđeni, više ne vrijede“.²⁸ Za revolucijsku imaginaciju karakteristično je da dopušta ideju novog poretka i promjenu političkih načela, ili se čak oslanja na nju. Slično kao u tzv. kopernikanskoj revoluciji, stari zakoni i načela prestaju imati moć, a svijet se organizira u odnosu na novu paradigmu. Pažnju također privlače riječi „sada je sloboda“, koje se odnose ili na bijeg iz zatvora, ili oslobođenje od Beča i Pešte. Pola stoljeća kasnije filozof i politolog Ivan Babić inspiriran Hannah Arendt i njezinim istraživanjem ideje revolucije, napisat će da postoje dvije teorije revolucije: prva, više konvencionalna, shvaća revoluciju kao oblik promjene vlade silom, druga smatra revoluciju pokušajem nasilne promjene koja vodi prema oslobođenju i ustanovljenju političkog poretka, poretka slobode.²⁹ Imajući to na umu, može se reći da je razmišljanje o revoluciji značilo također razmišljanje o široko shvaćenoj slobodi.

Novu semantičku komponentu revolucija je dobila već kod Marxa, kad je počela označavati napredak i mogućnost poboljšanja društva radikalnim promjenama i kvalitativnim lomom. Revoluciju razlikuje od promjena druge vrste činjenica da je ona lokomotiva historije i novog društva, koja ne mijenja samo

²⁵ Banac, *I Karlo je o'šo u komite*, 28.

²⁶ Isto, 38.

²⁷ Isto, 40.

²⁸ J. I. Vidmar, *Prilozi građi za povijest 1917. – 1918. s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas*, „Arhivski vjesnik“ I (1958), 138.

²⁹ I. Babić, *Revolucija kao tema političke znanosti*, „Politička misao: časopis za politologiju“ 5 (1968), 37.

poredak nego i čovjeka.³⁰ Osim toga, revolucije se izvode odozdo, a narod je „živi ferment revolucije“.³¹ Štoviše, revolucija je kretanje prema rušenju poretka, otpor koji traje. Revolucionarno je s one strane postojećeg, ono što još nije, a treba biti.³²

Revolucijsku imaginaciju u najvišem stupnju iskazivali su vojnici i seljaci. Prvi su imali materijalna sredstva i fizičku spremnost za prevrat. Drugi su se po prvi put tada osvijestili kao politički subjekt koji ima snagu donositi odluke, a, prije svega, postavljati pitanja. Za vrijeme nemira seljaci iz grada Ogulina poslali su pismo Narodnom vijeću SHS u Zagrebu u kojem je stajalo: „Narod se sastaje i ljubopitljivo se interesira – kamo on spada sada. Gospoda se separiraju i ne pitaju narod ništa, već samo zapovijedaju. Svaki kaže – ta to je isti nasilni režim kao i kad smo bili s Mađarima“.³³ Naime, selo svjesno svojega političkog značenja provokativno je pitalo kome pripada, znajući koliko je taj glas relevantan s obzirom i na tadašnju brojnost seljaka, i na veliko nezadovoljstvo svojom situacijom. Njihov se politički apetit stalno povećavao. Povjesničari su pokušavali čak usporediti taj politički trenutak s pokretom seljačkog vođe Matije Gupca. Govorilo se o „velikim bunama i užasnim danima, [...] uzbunjenim seljacima, a kasnije i o ruskom boljševizmu, te novom socijalno-revolucionarnom pokretu siromašnog seljaštva“.³⁴ Tome su pridonijele također epidemija, smrt, nesigurnost i posvemašnja nestašica. Podloga je to „za stvaranje kratkotrajnoga ili dugotrajnog delirija, anarhije, stanja srdžbe i bijesa“³⁵ te plodno tlo za priče o boljoj budućnosti, čežnju za radikalnom promjenom i novom organizacijom svijeta.

U znanstvenim se analizama teži dokazati da su seljaci bili potaknuti pričama vojnika o Oktobarskoj revoluciji u Rusiji, narodnoj vlasti i smrti „bogatunskih kaputara“³⁶ te su prihvatili pojednostavljenu ideju boljševizma. U manjoj se mjeri spominje otpor, već tada opasnom, kapitalizmu. Tek kasnije, kad su događaji 1918. pali u zaborav, u društvenim krugovima inficiranim boljševizmom razvija se teza da su zeleni kadar i seljački nemiri bili izraz „oporbe širokih narodnih slojeva protiv pojave ‘prvog imperijalističkog rata’, protiv kapitalizma i svih oblika kapitalističkog izrabljivanja“.³⁷ Boljševizam je postao najjednostavnije obrazloženje svih krvavih događaja i nemira u gradovima i na selu. Ali nisu

³⁰ G. Petrović, *Filozofija i revolucija*, „Praxis“ 1–2 (1969), 91.

³¹ Lj. Tadić, *Nauka o politici*, Beograd 1988, 134–137.

³² M. Kangrga, *Marxovo shvaćanje revolucije*, „Praxis“ 1–2 (1969), 27–29.

³³ Ž. Martan, *Nemiri u Hrvatskoj od proglašenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba do Prosi-načkih žrtava*, „Povijest u nastavi“ 27 (2016), 9–10, prema: J. I. Vidmar, *Prilozi građi za povijest 1917. – 1918.*, „Arhivski vjesnik“ I (1958), 145–146.

³⁴ Martan, *Nemiri u Hrvatskoj*, 2.

³⁵ Isto, 10.

³⁶ Isto, 11.

³⁷ Banac, „I Karlo je o’šo u komite“, 42.

samo državni činovnici bili napadani, na nišanu pobunjenika našli su se također svećenici (katolički i pravoslavni). Vjerske su trzavice bile možda najbolji dokaz da je misao o novom poretku i novom društvenom uređenju bila prisutna i hrabro formulirana.

Nesumnjivo je revolucija 1918. u Hrvatskoj bila pokret nižih slojeva, koji su ostali bez značajne podrške „inteligencije“.³⁸ Glorifikacija Oktobarske revolucije Miroslava Krleže i Augusta Cesarca u okviru časopisa „Plamen“³⁹ nije bila dovoljna. Slična je situacija bila s petoprosinačkom pobunom. Nedostatak šire društvene podrške pobunjenicima morao je rezultirati neuspjehom. Manipulacija i propaganda vlade, koja je uporno radila na devaluaciji petoprosinačkih događaja, bila je olakšana jer je odmah nakon prosvjeda uvedena preventivna cenzura tiska. Tom prilikom obustavljeno je izlaženje glasila Hrvatske pučke seljačke stranke „Dom“ i pravaškog lista „Hrvatska“, a otisci ostalih listova morali su sat vremena prije izdavanja proći provjeru pravovaljanosti teksta. Većina listova prikazivala je manifestacije u odozgo definiranom interpretacijskom ključu. U najvećoj je mjeri kontekst za tumačenje protesta bio boljševizam, ponekad u formi pridjeva kao „boljševički pokušaj protiv novog stanja u zemlji“.⁴⁰ Pokušaj diskreditacije pobune išao je i dalje. U časopisu „Banovac“ tiskanom u nedjelju 8. prosinca 1918. u Petrinji (malo izvan centra zbivanja, ali s periferije se puno bolje vidi što je u središtu), novinar je pisao: „Poslije podne obilazili su gradom pijani naoružani vojnici, koji su nahuškani od ljudi nemirne savjesti vikali za republiku“.⁴¹ Koga ima na umu autor kad piše „ljudi nemirne savjesti“, nije teško pogoditi: agitatore, pobornike ideje socijalizma, ljude koji sanjaju revoluciju. U toj su izjavi prikazani kao aktivni subjekti s punom političkom snagom, utjecajni huškači koji imaju moć podjarivanja.

Neprijeporna je činjenica da je glavni pokretač pobunjenih vojnika iz dviju pukovnija hrvatske vojske 5. prosinca 1918. u Zagrebu bilo duboko nezadovoljstvo političkim promjenama, što ih je donijelo proglašenje ujedinjenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba sa Srbijom i Crnom Gorom u novu državu. Kao što piše povjesničar Ferdo Čulinović: „Glad, oskudica, svakodnevne ratne tegobe, zatim sve to opasniji val epidemije itd., pored sve većih ratnih ljudskih žrtava, sve je to pojačavalo pokret protiv rata i nosilaca ratoborne politike u Habsburškoj Monarhiji.“⁴² Bili su to razlozi za stvarnu i istinsku revoluciju koja je u studenome

³⁸ Martan, *Nemiri u Hrvatskoj*, 22.

³⁹ M. Krleža, *Svima koji misle i osećaju u sebi Čoveka*, „Plamen“ 10 (1919).

⁴⁰ M. Gabelica, S. Matković, *Petoprosinačka pobuna u Zagrebu 1918. Prva vojna akcija protiv jugoslavenske države*, Zagreb 2018, 72, prema: *Iz Narodnog vijeća*, „Obzor“, 11. 12. 1918, 2; Martan, *Nemiri u Hrvatskoj*, 26.

⁴¹ Politički pregled, „Banovac“, 8. 12. 1918.

⁴² F. Čulinović, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim zemljama*, Zagreb 1957, 56.

i na početku prosinca 1918. pretvorila gotovo cijelo dotično područje u poprište dinamičkih i krvavih previranja.

Hrvanje s kontekstom

Hrvatska je historiografija bez sumnje mogla naglašavati socijalnu pozadinu pobune i prikazivati „prosinačke žrtve“ u okviru širega europskog konteksta: općih društvenih nemira i vala anarhije koji su se 1918. počeli širiti diljem Europe razorene ratom, ili kao odjek Oktobarske revolucije, čiji se plamen u to vrijeme još nije do kraja ugasio. Iako postoje pojedini pokušaji takve recepcije, prosinački su događaji zabilježeni, prije svega, s naglašenim nacionalnim tonom i dandanas osnažuju hrvatski nacionalni diskurs.

Povjesničari dokazuju da dugo vremena nisu zabilježene ozbiljne historiografske obrade petoprosinačke pobune.⁴³ Još u međuratnoj Jugoslaviji institucije odgovorne za državnu propagandu pisale su o toj pobuni kao o spontanom ispadu pijanih vojnika, koji je snažnom intervencijom provladinih snaga odmah discipliniran. U doba diktature obilježavanje pobune nije bilo moguće. Promotori jugoslavenske ideje (u obliku centralizma i unitarizma) u Hrvatskoj objašnjavali su da su pobunjenici bili revolucionarno i komunistički orijentirani, pri čemu je boljševizam u tom kontekstu bio pojednostavljen i smatran kao strani ekstremistički i anarhistički pokret koji teži destabilizaciji, destrukciji novostvorene države i pljačkanju kapitalista. Istovremeno se tvrdilo da se iza vojnika skrivaju pravi inspiratori pobune, bilo hrvatski nacionalisti, bilo inozemni centri moći koji su izazivanjem pobune htjeli ili spriječiti stvaranje jugoslavenske države, ili je znatno oslabiti.

Nasuprot tim izvještajima, u dijelu novina pisalo je da se radilo o otporu pobunjenih vojnika protiv ujedinjenja države sa Srbijom te da je pobuna bila odjek velikohrvatske – republikanske struje. Ideja republikanizma podrazumijevala je državu bez rata, vojske, bijede i bez dominacije strane monarhije. Razlika u tumačenju proizlazila je iz više ili manje naglašavanoga hrvatskog nacionalnog tona.⁴⁴

U doba NDH tumačenje 5. prosinca kao antimonarhističkoga i antijugoslavenskog pothvata postalo je službeno. Krvavi događaji i sjećanje na njihove žrtve predstavljali su promišljenu akciju hrvatskih nacionalista, koja je navodno imala proustaško obilježje. Zbog toga se ustaški pokret mogao pozivati na nj, a obilježavanje 5. prosinca ušlo je u službeni politički kalendar.⁴⁵ Interpretaciju

⁴³ Gabelica, Matković, *Petoprosinačka pobuna*, 10.

⁴⁴ Isto, 90.

⁴⁵ V. Geiger, N. Barić, *Odjeci i obilježavanja 5. prosinca 1918. u NDH*, „Časopis za suvremenu povijest“ 3 (2002), 833–851.

u nacionalističkom i revizionističkom ključu donosila je, prije svega, knjiga Rudolfa Horvata *Hrvatska na mučilištu*, izdana 1942.⁴⁶

Nakon Drugoga svjetskog rata u komunističkoj su Jugoslaviji dominirale dvije glavne interpretacije petoprosinačke pobune. Prva je govorila da su pobunjeni vojnici bili žrtve protujugoslavenske propagande. Druga verzija tumačila je da je osim društveno-ekonomskog, pobuna imala također i hrvatski nacionalni karakter. Drugo tumačenje preuzeli su uglavnom autori koji su se više identificirali s hrvatskim nacionalnim osjećajem. U tom su razdoblju po prvi put objavljeni i dijelovi arhivske građe različite provenijencije, koji su bacili više svjetla na prirodu pobune.⁴⁷ U razdoblju socijalističke Jugoslavije donekle se pokušavalo univerzalizirati povijesni narativ, izaći isključivo iz lokalnog tumačenja događaja i težilo se stavljanju vlastitoga povijesnog iskustva u globalni (ili globalno-socijalistički) kontekst. U prvoj polovini osamdesetih godina pojavila se nova interpretacija događaja koju je dao publicist Josip Horvat u memoarima pisanim nakon Drugoga svjetskog rata *Živjeti u Hrvatskoj 1900. – 1941. (Zapisci iz nepovrata)*. Horvat je tvrdio da je pobuna imala isključivo hrvatski nacionalni karakter, i bila je atavistički impuls.⁴⁸ Takva interpretacija postala je jako popularna u sljedećoj dekadi, kada je opet došlo do oživljavanja proustaških, antijugoslavenskih i antisrpskih interpretacija. Ta nužno pojednostavljena slika promjena interpretacijskih tendencija u tumačenju petoprosinačke pobune pokazuje da se u procesu objašnjavanja konzekventno ide prema sužavanju mogućih smjerova analize i ograničavanju „konkordancije“.

U drugom smjeru ide knjiga Mislava Gabelice i Stjepana Matkovića, izdana 2018. povodom 100. godišnjice završetka rata i petoprosinačke pobune. U knjizi autori razmatraju petoprosinačke događaje u kontekstu šire političke drame izazvane brojnim čimbenicima: krajem Prvoga svjetskog rata, raspadom starog režima, promjenom okolnosti vojnika i ujedinjenjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom. Autori su, prije svega, naglasili ulogu republikanske ideje koja je zbog svoje popularnosti, dobrim dijelom izazvana i strukturnim promjenama u Europi, odgovarala željama sve većem broju ljudi u Hrvatskoj. Na taj način istraživači više teže i skloni su ideji progresivizma, a ne ideji revolucije.

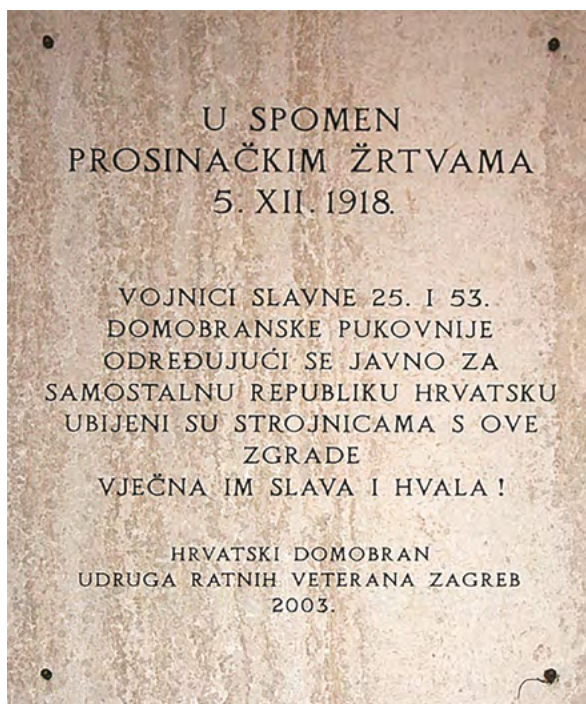
⁴⁶ R. Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942.

⁴⁷ Gabelica, Matković, *Petoprosinačka pobuna*, 133.

⁴⁸ J. Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj 1900. – 1941. (Zapisci iz nepovrata)*, ur. V. Čičin Šain, N. Petrak, Zagreb 1984, 146–150.

Blokada diskursa

Čuvar je sjećanja na petoprosinačke žrtve danas Udruga hrvatskih ratnih veterana i domobranstva, *Hrvatski domobran*, koja brine za spomen ploču (slika 2.) otkrivenu 2008. na Trgu bana Jelačića u Zagrebu, i njeguje sjećanje na žrtve na dan pobune. Bez obzira na to koliko se energije ulaže u historiografiju i nacionalnu mitologiju u dokazivanju nacionalnoga karaktera pobune (što se na spomen-ploči vidi u izrazu „određujući se javno za samostalnu republiku Hrvatsku“), sjećanje na opisane prosvjede ima marginalno značenje. Konačno, zadatak nije jednostavan jer prosvjedi i revolucije najčešće imaju negacijski karakter, rijetko kada su afirmativni, pa je teško iznijeti njihove kreativne i stvaralačke aspekte. Koncentracija na nacionalni karakter pobune rezultira omalovažavanjem širega, ne samo političkog nego i društvenog, ekonomskog konteksta događaja.

Slika 2. Spomen-ploča prosinačkim žrtvama u Zagrebu

Slučaj tzv. petoprosinačkih žrtava ilustrira također fenomen blokade diskursa i petrifikacije nacionalnog narativa. Blokada diskursa vidljiva je, primjerice, u slučaju ploče na zagrebačkom trgu – po mišljenju naručitelja ploče pobunjeni vojnici „javno su se odredili za samostalnu republiku Hrvatsku“. Dok su izvikivane parole izražavale cijelu lepezu mogućih političkih stavova (od republikanizma

do boljševizma), poruka na kamenoj ploči fiksira nacionalno tumačenje. Na taj se način učvršćuje nacionalni narativ i svojevrsna je interpretacijska blokada na tom području.

Nedostatak šire kontekstualizacije navedenih događaja u hrvatskoj historiografiji smatram uzrokom spomenute blokade diskursa u pogledu događaja 1918. te dominacije nacionalnog tona u interpretacijama. Dok se, primjerice, u povijesti umjetnosti teži smjestiti lokalnu umjetnost u širi kontekst i svjetsku kulturnu zajednicu, politička je povijest podčinjena, prije svega, težnji dokazivanja lokalne izvanrednosti i osobitosti, koja postaje temelj nacionalne misli. Rezultat takve tendencije predstavljanje je političkih događaja u povijesnom ili političkom vakuumu, a u daljnjoj perspektivi bijeg je to od revolucijske imaginacije.

Literatura:

- Babić, Ivan, *Revolucija kao tema političke znanosti*, „Politička misao: časopis za politologiju“ 5 (1968), 36–43.
- Banac, Ivo, *I Karlo je o'šo u komite. Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.*, „Časopis za suvremenu povijest“ 24 (1992), 23–43.
- Bogdanov, Vaso, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, separat iz: Rad JAZU, knj. 321 i 323, Zagreb 1961.
- Čulinović, Ferdo, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim zemljama*, Izdavačko poduzeće „27 srpanj“, Zagreb 1957.
- Čutura, Dinko, *Brojnost i značenje zelenog kadra*, „Historijski zbornik“ LXXIV (2021) 1, 75–87.
- Gabelica, Mislav, *Žrtve sukoba na Jelačićevom trgu 5. prosinca 1918.*, „Časopis za suvremenu povijest“ 37 (2005), 467–477.
- Gabelica, Mislav; Matković, Stjepan, *Petoprosinačka pobuna u Zagrebu 1918. Prva vojna akcija protiv jugoslavenske države*, Naklada Pavičić, Zagreb 2018.
- Geiger, Vladimir; Barić, Nikica, *Odjeci i obilježavanja 5. prosinca 1918. u NDH.*, „Časopis za suvremenu povijest“ 3 (2002), 833–851.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatska: 1918. – 2008.*, Novi Liber, Zagreb 2008.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb 2003.
- Horvat, Josip, *Živjeti u Hrvatskoj 1900. – 1941. (Zapisci iz nepovrata)*, ur. V. Čičin Šain, N. Petrak, SNL, Zagreb 1984.
- Horvat, Rudolf, *Prije Khuena bana: nemiri u Hrvatskoj godine 1883*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb 1934, 4.
- Horvat, Rudolf, *Politička povijest Hrvatske: drugi dio*, August Cesarec, Zagreb 1938.
- Hutinec, Goran, *Odjeci epidemije „španjolske gripe“ 1918. godine u hrvatskoj javnosti.*, „Radovi – Zavod za hrvatsku povijest“ 38 (2006), 227–242.
- Kangrga, Milan, *Marxovo shvaćanje revolucije*, „Praxis“ 1–2 (1969), 25–34.
- Krizman, Bogdan, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu: Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb 1989.
- Krleža, Miroslav, *Svima koji misle i osećaju u sebi Čoveka*, „Plamen“ 10 (1919).
- Kurtok, Antonina, *Kulturalne i literackie konteksty relacji chorwacko-węgierskich w XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019.
- Marjanović, Milan, *Hrvatski pokret*, sv. I, Dubrovnik 1903.
- Martan, Željko, *Nemiri u Hrvatskoj od proglašenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba do Prosinačkih žrtava*, „Povijest u nastavi“ 27 (2016), 1–30.
- prosinačke žrtve*, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50697>, pristup: 8. 2. 2023.

- Petrović, Gajo, *Filozofija i revolucija*, „Praxis“ 1–2 (1969), 89–95.
- Politički pregled*, „Banovac“, 8. 12. 1918.
- Taubenberger, Jeffery K.; Morens, David M., *1918 Influenza: the Mother of All Pandemics*, „Emerging Infectious Diseases“ 12 (2006), 15–22.
- Tadić, Ljubomir, *Nauka o politici*, Rad, Beograd 1988.
- Vidmar, Josip I., *Prilozi građi za povijest 1917. – 1918. s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas*, „Arhivski vjesnik“ I (1958), 11–173.
- Wróblewska-Trochimiuk, Ewa, *Rewolucja (Chorwacja)*, u: *Idee wędrówne na słowiańskich Balkanach, t. 2, Historia, ewolucja, rewolucja*, ur. G. Szwat-Gyłybow, Instytut Slawistyki PAN, Warszawa 2018, 149–159. https://ispan.waw.pl/ireteslaw/bitstream/handle/20.500.12528/1066/Leksykon_idei_wedrownych_na_slowianskich_Balkanach_tom_2_Historia_ewolucja_rewolucja_%5bwersja_poprawiona%5d.pdf

Revolutionary Imagination of the Year 1918 – Croatian Struggle with the European Contexts

Summary: A few days after the proclamation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, a bloody confrontation took place in the main square of Zagreb. The first force was a rebel group of soldiers dissatisfied with the political changes and the second, that clashed with protesters, were the security forces of the new state. These events can be found in history books as “December victims”. Croatian historiography could undoubtedly emphasize the social background of the protest and portray the “December victims” within the broader European context: the general social unrest that began to spread across Europe in 1918 or as an echo of the October Revolution, the flames of which, at that time, had not yet burned out. Nevertheless, this historical event was, first of all, recorded with an emphasis on the national tone and to this day it strengthens the Croatian national discourse. Regardless of whether the mentioned events had the character of a revolution or not, the article emphasizes the importance of revolutionary imagination as a prerequisite for changes and revolutions.

Keywords: revolution, revolutionary imagination, 1918, Croatia, protest

Kazalo imena

A

Abdelal, Ravi 13
Afrić, Vjekoslav 28
Aksmanović, Vladoje 186
Albini, Alfred 186
Andrew, Dudley 77
Andrić, Ivo 7, 32
Andrić, Nikola 27, 120, 160, 161
Arendt, Hannah 209
Arnič, Blaž 52
Aumont, Jacques 77
Axmann, Viktor 179, 181, 186

B

Babaja, Ante 86
Babić, Ivan 209
Babić, Ljubo 28, 143
Bach, Josip 120
Badalić, Ivo 121
Banac, Božo 192
Banac, Ivo 208, 209
Baranyai, Aladar 183
Bastl, Vjekoslav 183, 185, 192
Batinić, Ana 71
Batowski, Henryk 32, 55
Batušić, Slavko 31
Begović, Milan 24, 121, 144
Behrens, Peter 178, 180, 192, 202
Belić, Aleksandar 96, 157, 163, 164, 165, 166,
168, 170
Belin, Ivo 54
Beneš, Edvard 101, 113
Bilinić, Harold 187

Bogusławski, Antoni 30, 45
Bošković, Radosav 166, 167
Braun, Jerzy 63
Broz Tito, Josip 105
Brumer (Molè), Ela 40, 41, 44, 45
Brumer, Viktor 40, 42
Budak, Mile 105, 110
Budisavljević, Srđan 106, 207
Bulić, Frane 40

C

Cankar, Ivan 32, 44, 45, 46, 55, 56
Cankar, Ela 45
Cankar, Izidor 44
Cankar, Karlo 44
Car Emin, Viktor 31
Cesarec, August 12, 31, 126, 211
Chomicz, Paulin 63
Cihlar Nehajev, Milutin 32
Coetzee, John Maxwell 149
Crnjanski, Miloš 144
Czermińska, Małgorzata 104
Czerwiński, Maciej 106

Č

Čubranović, Andrija 32
Čulinović, Ferdo 211

Ć

Ćorović, Vladimir 159, 160
Ćurlica, Ivo 191

D

Damjanović, Dragan 11, 16
 Daničić, Đuro 97, 99, 157, 166
 Debeljak, Tine 47
 Denzler, Juraj 186, 189
 Dmowski, Roman 101, 113, 114
 Doderer, Heimito von 125
 Dolar, Mladen 78, 83
 Donat, Branimir 102, 103
 Dujšin, Dubravko 28, 121
 Dvořák-Radić, Marija 102
 Dybel, Paweł 86
 Dyboski; Tadeusz 49, 51

Đ

Đorđić, Petar 167

E

Ehrlich, Hugo 178, 181, 182, 185, 186, 197, 199

F

Fancev, Franjo 157
 Feller; Eugen Viktor 178
 Ferenczi, Sándor 80
 Fetisov, Peter Pavlovič 179
 Fischer, Ignjat 179, 185, 188, 191, 193, 200
 Flaker, Aleksandar 141
 Fortunatov, Filip 94
 Fotez, Marko 31
 Frančić, Vilim 54, 55
 Frese, Walter 188
 Freud, Sigmund 76-86
 Freudenreich, Aleksandar 28, 186, 187, 192, 199

G

Gabelica, Mislav 207, 213
 Gaj, Ljudevit 10, 14
 Gallwitz, Max von 142
 Galović, Fran 28, 31, 32
 Gavela, Branko 28, 119, 120, 121
 Geiger, Vladimir 207
 Gerner, Kristian 110
 Gloz, Eduard 76
 Goldscheider, Otto 181, 183
 Gostomska, Anita 14

Grisogono, Prvislav 44
 Grlić, Rajko 86
 Grmača, Dolores 14
 Grosz, George 143
 Gršković, Jerko 169
 Gubec, Matija 210
 Guberina, Petar 168, 169
 Gudel, Vladimir 28
 Gundulić, Ivan 7, 32, 46, 63, 64, 69
 Gusdorf, Georges 104, 117

H

Halbmilion, Leon 69
 Hamm, Josip 49, 55
 Harambašić, August 28, 32
 Hećimović, Branko 132
 Heine, Heinrich 142
 Helman, Alicja 76
 Hitchcock, Henry-Russel 183
 Hoene Wroński, Józef 63
 Hoffmann, Josef 180
 Hoppe, Emil 190
 Horel, Catherine 10
 Horrocks, Roger 8
 Horvat, Josip 122, 123, 128, 132, 207, 213
 Horvat, Lavoslav 187, 192
 Horvat, Rudolf 207, 213
 Hreljanović, Guido 27

I

Ibler, Drago 180, 188, 193
 Ivačić, Ivan 191
 Ivić, Milka 170
 Ivić, Pavle 96
 Ivšić, Stjepan 93-100
 Izvoljskij, Aleksandr Petrovič 104

J

Jagić, Vatroslav 40, 94, 104
 Jagodar, Josip 14
 Jančar, Drago 17
 Jastrzębiec-Kozłowski, Czesław 30, 61-72
 Jastrzębiec-Kozłowski, Sławomir 69, 71
 Jastrzębiec-Kozłowski, Zofia 66, 69
 Ježić, Slavko 28
 Jorgovanić, Rikard 28, 32
 Jung, Carl Gustav 76

Jurišić, Blaž 158, 159, 160, 161
 Jurkas, Eustahije 122
 Jurković, Vinko 124, 127, 131

K

Kalda, Lav 183
 Kaliterna, Fabjan 191, 201
 Kamiński, Jerzy 67
 Kammerer, Marcel 190
 Kapetanić, Davor 121
 Karadžić, Vuk 93–95, 97, 99, 100, 166
 Karađorđević, Aleksandar 105–107, 204
 Karađorđević, Đorđe 105
 Karađorđević, Petar;104, 106, 205
 Karaman, Ljubo 43
 Karlsson, Gunnar 85
 Kaulzarić, Mladen 189
 Kavurić, Zvonimir 180
 Keller, Alfred 177, 186, 190, 192
 Khuen-Héderváry, Károly 207
 Kirchner, Hanna 67, 68
 Kliska, Stanko 186
 Klović, Julije 52
 Kljaković, Jozo 106, 110, 113
 Kneblewski, Waclaw 49
 Knežević, Snješka 184
 Kolarić, Janko 183
 Konjović, Petar;28
 Kornhauser, Julian 30, 30
 Korunović, Momir 190
 Kovačić, Ante 28
 Kovačić, Viktor 181, 182, 185, 198, 201
 Krajger, Uroš 52
 Kraljeva, Božena 28
 Kramer, Eduard 190
 Kranjčević, Silvije Strahimir 31
 Kravar, Zoran 147, 148
 Krizman, Bogdan 205, 207
 Krleža, Miroslav 7, 12, 15, 24, 26, 28, 29,
 31–33, 37, 50, 119–136, 137–151, 205, 211
 Krnic, Ivan 158, 159
 Krstić, Kruno 168, 169
 Kršnjavi, Izidor 181
 Kulenović, Muhamed 32
 Kundera, Milan 17, 111, 112
 Kurtok, Antonina 15
 Kuzmić, Martin 96

L

Lacan, Jacque; 77, 83, 84
 Laplanche, Jean 80
 Lasić, Stanko 23, 26, 31, 37, 121
 Laurenčić, Jozo 28
 Lazarević, Branko 43
 Lehr-Splawiński, Tadeusz 47
 Livadić, Branko 31, 32
 Loos, Adolf 180, 181, 182
 Lotman, Jurij 10
 Löwy, Slavko 180
 Lubynski, Rudolf 179, 181, 185, 187, 189, 198
 Lučić-Roki, Damjan 191
 Lunaček, Vladimir 33, 182

M

Maixner, Rudolf 122–124, 127, 131
 Malin, Vladimir 186
 Mandić, Ante 106
 Maraković, Ljubomir 122, 123, 125, 126, 128,
 130, 132, 133, 135
 Mareš,Vlastimir 43, 44
 Maretić, Tomo 93, 94, 99, 161, 162, 163,
 164, 166
 Marie, Michel 77
 Marjanović, Marijan 16
 Marković, Zdenka 71
 Martan, Željko 208
 Marx, Karl 85
 Masaryk, Tomaš 101, 105, 114, 115
 Masarykova, Alice 102
 Matković, Hrvoje 207
 Matković, Marijan 25, 26, 29–31, 122
 Matković, Stjepan; 213
 Matoš, Antun Gustav 12, 25, 28, 29, 31, 32
 Mattiassić, Franjo 186, 199
 Matvejević, Predrag 108, 110, 147
 Mažuranić, Fran 31
 Mažuranić, Ivan 7, 32, 69
 Meden, Ivan 62
 Meillet, Antoine 93, 94
 Menzel, Adolph von 142
 Meštrović, Ivan 15, 44, 51, 56, 101–118, 187
 Metz, Christian 77
 Michalska, Pelagija 45
 Mićanović, Krešimir 16
 Mihanović, Nedeljko 27

Miletić, Oktavijan 15, 75–88
 Milković, Zvonko 159, 160
 Miłosz, Czesław 106
 Molè, Vojeslav 39–59
 Morstin, Ludwik Hieronim 53
 Moscon-Ožegović, Ida 182
 Moskovljević, Miloš 156, 168
 Mulvey, Laura 81, 85, 86
 Muradbegović, Ahmed 122, 124, 127, 132
 Murko, Matej 157, 158

N

Nałkowska, Zofia 29
 Naumburg-Schultze, Paul 181
 Neidhardt, Juraj 180, 188
 Nemeč, Krešimir 148
 Nestorović, Bogdan 179
 Neumann, Zlatko 180
 Nikolić, Mihovil 31
 Nitsch, Kazimierz 45

P

Pająk, Patrycjusz 15
 Partyka, Maria Dąbrowska 10
 Pavelić, Ante 94, 105, 110
 Paździński, Lech 25, 29, 30, 39, 62, 65, 67
 Peić, Matko 26, 29, 31
 Pelegrinović, Mikša 63
 Pernar, Ivan 207
 Pičman, Josip 180, 186
 Pieniążek-Marković, Krystyna 68
 Plečnik, Jože 175, 179, 196
 Podgorska, Vik 121
 Podhorsky Stjepan 189, 190
 Poelzig, Hans 187
 Pogonowski, Jerzy 63
 Polimac, Nenad 77
 Pontalis, Jean-Bertrand 80, 84
 Protasowicka, Hanna 45
 Proust, Marcel 25

R

Radić, Stjepan 28, 115, 205, 206
 Radulović, Jovan 165
 Raić, Ivo 27, 120
 Rank, Otto 76
 Reguła, Jan 53

Rešetar, Milan 32, 46, 98, 156, 157, 166
 Rogić Musa, Tea 14, 70
 Rušinović, Goran 86
Rybicka, Elżbieta 103, 138, 144, 149
 Rye, Stellan 76

S

Saussure, Ferdinand de 93, 94
 Schneider, Arthur 52
 Schön, Edo 183
 Schöntal, Otto 190
 Seidl, Carl 190
 Semper, Gottfried;181
 Semper, Hans 181
 Senker, Boris 15
 Sienkiewicz, Henryk 101, 113, 114
 Sinko, Tadeusz 46
 Skerlić, Jovan 158, 161
 Slaviček, Milivoj 30, 31
 Słowacki, Juliusz 42, 56, 64
 Sremac, Stevan 32
 Staff, Leopold 70
 Stanković, Borislav 32
 Starzyński, Stefan 51
 Stelè, Franc 48
 Stern, Otto 178
 Stojanović, Ljubomir 163, 164, 166
 Strižić, Zdenko 180
 Sturrock, John 109
 Sunko, Dioniz 178, 179, 181, 185–187, 197, 200
 Suvin, Darko 123
 Szperlik, Ewa 15

Š

Šahmatov, Aleksej 94
 Šimić, Antun Branko 159, 160
 Škavić, Josip 169
 Škrabec, Simona 137, 138
 Šlebinger, Janko 47
 Štefan, Ivo 183
 Šterk, Vladimir 179, 188, 193
 Šubašić, Ivan 28
 Šulek, Stjepan 76

T

Tito → Broz Tito, Josip
 Todorova, Marija 105

Tomašić, Stanko 122, 124, 127, 128, 132
Tončić, Kamilo 181
Tresić Pavičić, Ante 31
Treščec Branjski, Vladimir 27, 28, 33, 121
Trifunović, Miloš 28
Trumbić, Ante 106, 108
Tucić, Srđan 31
Tuđman, Franjo 207

U

Ucović, Josip 191
Ulrich, Antun 180

V

Valenta, Fridrih 191
Vereš, Saša 26, 30
Verli, Alfons 121
Vidaković, Marko 193
Vidan, Ivo 121
Vidrić, Vladimir 25
Vinaver, Stanislav 144
Vodnik, Branko 30
Vojnović, Ivo 7, 27, 31, 32, 133
Vošnjak, Bogumil 156

Vrkljan, Zvonimir 185
Vučetić, Šime 28–30
Vukomanović, Slavko 170
Vuković, Jovan 169

W

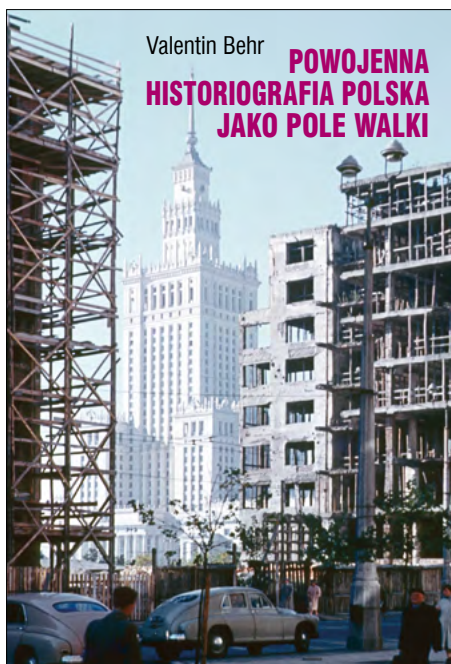
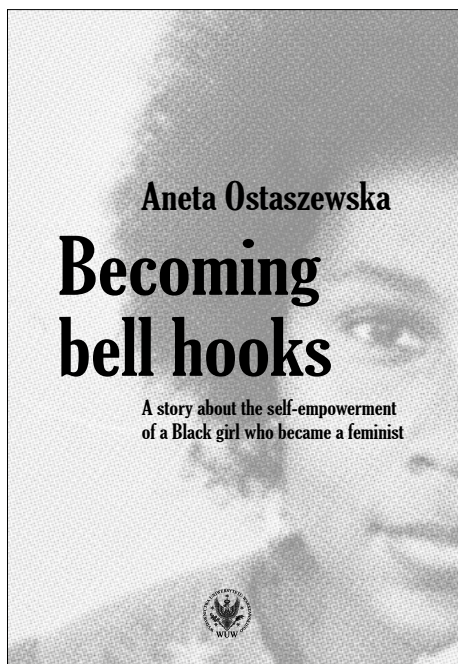
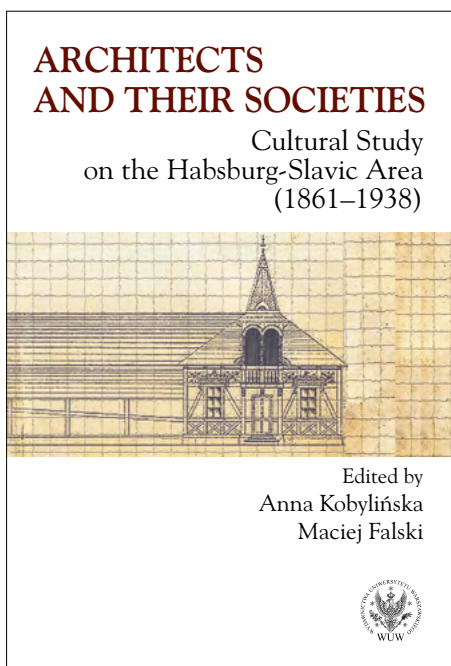
Weber, Eugen 11
Weissman, Ernst 180
Welles, Orson 78
Westphal, Dorothea 52
Wiesner, Ljubo 29
Wróblewska-Trochimiuk, Ewa 16

Z

Zemljak, Jože 52
Zimdin, William David 192
Zorko, Tomislav 207
Zweig, Stefan 124

Ž

Živančević, Milorad 29
Žimbrek, Ladislav 33
Žižek, Slavoj 84
Županić, Niko 44

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Smyczkowa 5/7, 02-678 Warszawa
tel. 22 55 31 333
www.wuw.pl

Pojam se kulturnih transfera odnosi na fenomen difuzije ideja i znanja, i ključan je za razumijevanje bilo koje kulturne sredine, a tim više onih policentričnih i višekulturnih, što je hrvatski slučaj i u Austro-Ugarskoj, i u Kraljevini SHS. Upravo je politički policentrizam i višestruka povezanost karakterizirala prostor na kojem su bili aktivni hrvatski intelektualci, umjetnici i kulturni radnici u objema državama. Također je značajno – pojam se transfera usmjerava na dinamičnost društvenog polja. Pomaže u razumijevanju različitih pravaca mobilnosti i difuzije; upravo procesualnost suzbija jednoznačan dominantni položaj graničnih simbola. U kulturnim tijekovima teško da postoje čvrste i neumljive granice. Predodžba transfera sugerira preuzimanje, presađivanje, ali i kasnije slobodno prerađivanje određenih kulturnih i ideoloških sadržaja. Cilj je monografije pokazati mozaičnu sliku kulturnih obilježja, povezanu s hrvatskim iskustvom u objema državama u razdoblju nakon 1918., a pitanje je kulturnih transfera itekako relevantno za opisivanje i shvaćanje jednoga kulturnog razdoblja hrvatske, ali time i srednjoeuropske povijesti.

Maciej Falski